

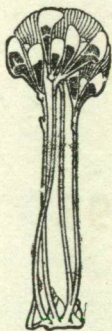
A 91695

ADY ENDRE

SÁPADT EMBEREK

ÉS

TÖRTÉNETEK

BUDAPEST

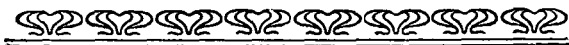
LAMPEL R. KÖNYVKERESKEDÉSE

(WODIANER F. ÉS FIAI) RÉSZVÉNYTÁRSASÁG.

A

91695

Az ellenség.

A romos Pelley-kastély alatt égnek meredt két jegenye. Ez volt a világ két legmagasabb jegenyéje. Itt már minden a miénk volt. A denevérek s a jegenyék. A lángok, melyek Szent-György táján kéken fölcsaptak, Miska, a hosszú sváb kocsis is, aki látta:

— A Pelley-kincsek tisztulnak most.

Igy mesélte reggel Miska s én emlékeztem, hogy éjjél idején a Bodri harag idott. Oh, az szörnyűség, ha a Bodri haragszik. Mert a mi jegenyéink az eget verik. A Pelley-romok alatt lappang a kincsek kincse. És Bodri a Föld leghatalmasabb kutyája.

Nagyszerű remegésben teltek akkor az én napjaim. Királyi udvar volt a rongyos porta, melyhez az apám vásárlással vette a romos Pelley-kastélyt. Ez a kacsalábon forgó rezidenczia volt. Ide csak előkelő szellemek járhatnak éjszakánként. A kurucz ezredes, Pelley Ádám például. Vaczogott a fogam minden elalváskor, de nyaras nappalokon bátran játszottunk Eger-játékot a romokon. Csuporból öntötte a téglacsucsról forró szurok helyett a vizet Dobó Katicza. Egyébként meg Tabay Klárikának hívták e Dobó Katiczát. Nyolczéves leány a szomszédból, kivel kettesben is játszottam a

jegenyék alatt. Nappal nem féltünk: velünk volt a Bodri. Ha jönne tüzes sárkány: Bodri megölné Esténként is csak az adott csöpp bátorságot: künn a Bodri. Tíz kutyával megverekedett már a Bodri. Iskolában, labda-téren, utcán süvegetek a kis rongyos pajtások. Beleláttam a lelkükbe. Ezek nem a Pelley-kastélyt s a két jegenyét tisztelik. Ezek a Bodritól, a hatalmas Bodritól félnek. Nyolcz esztendő szívemet Bodri, tette hős dobogásuvá. Hahó, merjen csak valaki Bodriba kötni.

Néha elmentem egészen a Bencze-dombig. Messze-messze füstölt az Avas-hegy. Violás őszi napokon a Magura bukkant ki a semmiből. Néha láttuk különös halványságban a bihari hegyeket. Hallottuk, hogy az emberek Tasnádra járnak, Károlyba, Zilahra. Egyszer az anyámat hetekig nem láttam. Beszélték, hogy Budapesten volt. Az Avas és a Magura: hegyek. Tasnád, Károly, Zilah: városok. Budapest pedig iszonyu ékes és nagyon nagy város. A koszoruzó falvak, melyek a mezőről látszanak: igaziak. Egy fiú azt mondta az iskolában, hogy Szentkirályon van egy kutya, mely sokkal erősebb a Bodrinál. Mi Klárikával sokat nevtünk e meséken a jegenyék alatt. Ejnye, ejnye, be szamarak a nagyok. És Lajkó is számár, aki a szentkirályi kutyáról beszélt.

A Bencze-domb alatt van az Ér. Azután nincsen semmi. Szentkirály sincs és semmi sincs. Itt a két jegenye s a Pelley-kastély. Nem igaz a többi. Csak nekünk mondják. És itt van a Bodri.

A földrajz sem igaz. Olyan, mint a Karolina asszony beszédje. Karolina asszony gyakran altatott mesékkel engem, ha a konyhából beszabadult. Csupa gyermekes dolgokat mesélt. A kis egér vezeti

az árva Sárít. A farkas megeszi a vasorru bábát. Én belebujtam a párnámba s úgy nevettem.

Tiszta volt a látásom. A nagyok összefogtak, hogy minket bolondítsanak. Lehet, hogy van még falu másutt is. De az nagyon messze lehet. Az egér azonban nem beszél. A farkas sohse is volt. Vannak szörnyetegek, de azok a levegőben röpködnek. Olyan a formájuk, mint az emberé. Ott van az öreg Mitru. Azt a mult héten temették, de visszajár a temetőből. A hosszú Miska látta ezt is. A jegenyék alatt is tánczolnak Szent-János napjának éjén a tündérek. A kastélyba is ellátogatnak a régi Pelleyek. De ilyenkor az ember alszik. És künn van a Bodri. A Bodri olyan hatalmas, hogy a mult télen Julcsa mama árnyékát is elugatta. Pedig Julcsa mamának szabad volna itt járni. Ő hagyta nekünk ezt a portát, amikor meghalt. De még ő is fél a Bodritól. A Pelleyek is haragusznak talán, hogy most már a miénk az omlott kúria. De merjenek a Bodrival beszélni.

Klárikával néha nyakunkba vettük a falut. A kutyákat néztük: Bodri rabszolgáit. Mindegyik éktelen sebet viselt. Mi nem sajnáltuk őket. Miért kötöttek ki a Bodrival? Ezeket a Bodri tanította emberségre.

Valahogyan úgy képzeltük: a Bodrin áll a világ. Ezen a mosdatlan, vad komondoron. Bodri kitűnő, Bodri nagy, Bodri a kutyák királya.

De én, óh jaj, korán értem. Különös volt a két jegenye: tavaszonként kábító, piros virágokat hullajtott. Szólottam bölcs és büszke fölfedezéssel Klárikának:

— Klárika, e virágokból csinálják a szagos vizet, melylyel husvétkor lelocsoltalak.

Kláríka összefogott egy marok virágot s az arczomba szórta. Máskor is tett ily pajkosságokat, de akkor éjjel nem tudtam ettől elaludni. Ha már szenderegtem: Kláríka állott előttem. Szórta rám a jegenyék virágát. Künn pedig őrjögve ugatott a a Bodri. Legyintettem a kezemmel: Kláríka most otthon alszik. Ám a Bodri ugatását hallom. Megint szenderegtem. Egyszerre csak látom, hogy a két jegenyét ki akarják vágni. Egy óriási, tüzös oláh sujtja a fejszével. Ilyen oláh az én falumban sok lakott. De ennek az arczát nem ismertem.

— Mit akarsz, te idegen és bolond oláh?

— Kivágom a jegenyéteket.

Fölbredtem nagy rémületemben. A Bodri még mindig ugatott. Sohse ugatott még ilyen furcsán.

Az álom ismét csalafintáskodott. Hirtelenül mit látok? A Pelley-kastély tégláit nagy szekerekre rakják. Künn egyre ugat a Bodri s megint fölriadok. A kis öcsém horkol a szomszédos ágyon. Sáfrányos, különös színnel süt be a Hold.

Megfog egy kicsit az álom s én kérdezősködöm:

— Hát hová viszitek a téglákat?

— Tasnádra visszük. Ott építünk belőlük.

Nem kell itt a faluban téгла.

Haragos lettem nyugtalan, izzadságos álmomban:

— Engem ne bolondítsatok. Tasnád nincs.

Honnan jöttök ide? Mindjárt kiáltok Miskának. Aztán rátok uszítom a Bodrit.

Voltaképpen pedig sírni szerettem volna, mert Kláríkat is láttam. Kláríka a jegenyevirágok közé bizonyosan bojtorjángot is lopott. Ahogy az arczomba vágta a virágot, fájt.

A Bodri ugatott s a szívem majdnem kipattant. Micsoda ellenség támadhatott a Bodrira?

Most már elvész a világ? A bibliából jutottak eszembe szörnyű esetek. Hát igazak volnának? Avagy vannak más falvak és szörnyű, ismeretlen ellenségek?

Most már igazán éberségbe estem. Klárika egy tüvel szúrt az ajakamba. Most már nem tudtam aludni. Látni akarom, hogy mi van künn. A Bodri szűkölve, nagyon szomoruan vonított. Föltártam halkán az ablakot s egy fájó ugrással lesurrantam. Félttem, remegtem s mentem a romos Pelley-kastély felé. Viharzóan üvöltő hangok, kutyapanaszkodások csapódtak hozzám. Sárgán terült portánkra csufolódnó fényével a Hold. És megláttam a Bodrit. Négy lába a Hold felé hadonászott. Nyakát egy óriási fekete kutya fogta le. A Bodri hörgött, csunyán, rémesen. Mintha a világ haldokolt volna.

Sohse láttam ezt a fekete kutyát. Ismerem a falu minden ebét. Hát igaz? Túl a jegenyéken, a falun, a Bencze-dombon, a Pelley-kastélyon még folytatódik a világ.

Dideregve, forró-hideg lázban másztam be az ablakon s rejtőztem el az ágyban.

Másnap sírva csókoltam meg Klárikának az ajakát. Először az ajakát. Pár hét mulva bevitt a városba az apám, hogy tanuljak.

Flóra leány marad.

A Szajna megbicsakolta magát : szőke hullámai új szenzációk után sikoltoztak. A Szajna nem barbár folyó s utálja a filiszterséget. Partjain kik élnek, csöndesek és banálisak nem maradhatnak. Miért tőrje a Szajna, hogy állandóan bizonyos valakiké legyen a szerencse? És miért is tőrje a Szajna, hogy Flóra hercegnő férjet válaszson s gyermekszülések közben megaggosodjék? Párist új lázban és mozdulásban akarta látni a Szajna. Egy nem szép napon lebukott a trónjáról az epigon Napoleon. Égett, robbant és üvöltött a világ ezidőben. Flóra hercegnőt ez a vihar kikergette egy gyönyörű és sugaras karámból. Sohasem fog ilyen nagy életet látni már többé az Elysée. Utolsó, bágyadt, de csapongó vágyai röpködtek itt a szibarita-életnek. A dámák még egyszer utoljára kiillatozták nemük minden édes és beteg illatát. Érkezése előtt a piszkos demokráciának hófehér keztyűket húztak magukra a lelkek. A férfiak trubaduri köpenyben járultak a hölgyek elé kézcsókra. Puhaságot és bizanci bujaságot hirdettek a maguk eszközeivel mindenfajta művészek.

Csak Flóra hercegnő nem tudott ragyogni e ragyogó világban. Makacs ajkait összeszorította s

az első halleluját akkor engedte kirebbenni rajtuk, mikor a nagy omlás bekövetkezett.

Szomjazó és szerencsétlen nimfaként ledérkedett kényszerű ledérséggel Napoleon és Eugénia körül. Pogányul sugaras érzései elfordították őt az udvar férfaitól. Csak nevének és millióinak súlya alatt hajolt meg és várakozott.

Szabadulás jeleit akarta kiolvasni még a téli éjszakák csillagaiból is. Megkeményedését áhította ez elpuhult világnak s egy újféle férfiú megérkezését.

Untatták őt a finom és arisztokrata írók. A lágy, gyöngé és tobzódó lelkű piktorok. A gáláns és nagyszájú katonák. A ravasz és hülye diplomatáku. Az Erő korának nagy érkezéséről álmodott s Szedát után úgy kaczagott, mint egy szabadon bocsátó gerle.

Szüzen, árván és magányosan hagyta el őt éppen ekkor a harminczadik esztendő. Csak szépségben növekedett, finomodott, nagyobbodott Flóra. Aztán szüzen nekiindult a vénülésnek.

A Szajna mesterkedései sikerültek s Páris elváltozott. Mlehetett, röpülhetett el innen régi vágyai szerint Feóra hercegnő. Saját yachtján, ha így aka rta, s'gyszerű elbolyongással, ha erre telt kedve.

És Flóra hercegnő ment, vonult az Idő eié, mely új férfiakat hoz. Differenciálódott, új, különös lelkével s finomodott testével megérezte, hogy új erkölcsök s új szépségek korszaka van érkezőben. Gyakran nyitotta s meresztette neki az ismeretlenségnek nagy ibolyakék szemeit Flóra. Hátha ki tudná nézni belőle a férfiút, ki jön, jön, okvetlenül jön s kinek rendeltetése a Flóra leányságának végét vetni. Millióival egyelőre nekivágott a világnak Flóra hercegnő. Páris még most vetette a

ban tapasztalt és meggyávult kis ember a legtökéletesebb gondatlansággal és nyugalommal ül karomban, minden ijedtség és minden védekezés nélkül, noha jól látja, hogy elzuhanóban vagyunk. Hirtelen szíven kapott az átértés, hogy e kis teremtésnek élete, szervezete, teste-lelke, mindene rajtam épült — azon a föltevésen, hogy én vagyok e világon a legbölcsebb és leghatalmasabb lény, kinek szava a legszentebb igazság, s kinek karja mindig és minden körülmények közt, a legérthetlenebb helyzetben is föltétlenül bátorságos menedék és biztos támaszték. Ekkor futott végig a hátamon s ült ki hideg verejtékkal homlokomra először lesújtó, aránytalan és eltörpítő hatalmával a felelősség.

* * *

Ha a gyerekek tudnák, hogy a nagyok mily gyerekek!

* * *

Gnóthi szeauton — mintha ez oly könnyű volna, még azzal a másodkézből való Énnel szemben is, ki érzéseim révén tudomásomra jut! Van egy közmondás az önző emberről, hogy első előtte az Én, aztán megint az Én, majd még mindig az Én, azután jó a Semmi, s mind ezek után következik a Te meg az Ő. Ez így lehet erkölcsiékben, de abban az érzékleti tanfolyamban, melynek neve tudatosság, a sorrend éppen a megfordított, s a legnagyobb egoista, a gyerek, mindenekelőtt a Semmivel ismerkedik meg, majd elkövetkezik a Te meg az Ő, s csak nagysokára, másfél vagy két éves korában kezd elméjében földerengeni az Én. S a kurzus illetően beosztásának végzetes következménye van: az, hogy minden teremtett állatok s minden ismerőseim közül legkíváncsibb magamra vagyok, de legkevésbé magamat ismerem. Mert az emberek megismerésére való ábéczemet másokról való tudomásaimból alkotom össze; az embereket abból ismerem, hogy, és mint járnak, beszélnek, öltözködnek, milyen a

hangjuk, nézésük, irántam és másokhoz való viselkedésük. Ezzel az ábéczével szakasztott úgy járok, mint a nyelvvel; mint a hogy gondolatok helyett szavakban gondolkozom (ezt kitűnően vette észre Fritz Mautner, bár nem ő látta meg először), azonképpen az emberekről is az ő valóságuk helyett az ő külsőségeik ábéczéje szerint gondolkozom. Mire eljutok a tudatosságnak oly magas fokára, hogy magam felől kezdek gondolkozni, addigra ez az ábéczé már végkép beleevődött idegeimbe. Már pedig e másokról lefejtett ábéczével csak igen bizonytalanul olvashatok magamban — magamban, kiről egészen más természetű adataim vannak, mint másokról; magamban, kinek cselekvéséről, járásáról, hangjáról, beszédéről, nézéséről, s ezer egyéb külsőségéről sohasem lehet olyan objektív képem, mint a másokéről. Másokat egyszerűsítve látok, nagy vonalakban; fölszínesen, de teljesen, mint a messziről nézett erdős hegyhátat. De magammal szemben az erdő legközepén állok, s a sok fától nem látom az erdőt. E keserves fogyatékoság lehet oka némely betegesen értelmes embernél az ő beteges hiúságának. A nélkül, hogy magát másoknál többre tartaná, sőt talán mert rosszat és bántót sejt magáról: az örülettel játszó kíváncsisággal tanulmányozza magát, kísérletez magával, s lesi és kémleli: hogy' hat másokra s e másokban milyen kép és milyen vélekedés él róla.

* * *

*Gesichtsentrée*jek van, mondták a régi pesti mulatóhelyeken a kiváltságosokra, kiknek fizetség nélkül szabad bejárásuk volt, s a jegyszedő nem követelte tőlük a bilétát, mert rájuk ismert ábrázatukról. A szép emberek ilyen *Gesichtsentrée*val születnek világra.

* * *

Mire megtanulod, hogy kiabálnod kell, hogy észrevegyenek, addigra elveszted a hangodat.

Jó ember vagyok: nem haragszom arra, a kit megbántottam.

* * *

Nincs könnyebb, mint megbocsátani s nincs nehezebb, mint belenyugodni abba, a mit megbocsátottunk.

* * *

Az erkölcsi parancsolatok igen ravaszul vannak megfogalmazva: második személyben. Ne lopj — vagyis *te* ne lopj; lopok én kettő helyett.

* * *

A bölcs, a férfi és a nő közt való viszonyt nézi; a moralista a férj s a feleség közt valót. A bölcs a gyermeket, a moralista a törvényes vagy törvénytelen gyermeket. A bölcs a szerelmet, a moralista a tilos vagy törvényes szerelmet. Egy ostromlott várban a Dumas fiás igazságainak javarésze értéktelen volna. A bölcs, ha ethikus, az erkölccsel foglalkozik. A moralista az erkölcsökkel. S ez a több sokkal kevesebb.

* * *

A moralista gyáva, mert mikor megüt, arra számít, hogy diskvalifikált arra, hogy visszaüthesd.

* * *

A moralistának az emberek iránt való érdeklődését a káröröm fűti.

* * *

Ne irigyeljük szegénytől: a káröröm a szegény ember öröme.

* * *

Nincs szebb az emberi testnél, kivéve, ha lyukas nadrágból látszik ki.

* * *

Okos ember: azt mondja, amit én.

* * *

Kilenczven évet élt — micsoda egoista lehetett!

* * *

Annyira már el kellett volna jutnunk, hogy valamint hivatalunkban biztosítottunk magunknak három-négy hetet szabadot és munkátalant: egész életünknek is legyen efféle szabadságideje — néhány esztendő, mikor könnyelműek lehetünk és bolondokat tehetünk büntetlenül s következmények nélkül.

* * *

Mulatságos és megalázó megfigyelni, hogy pénzszerzéshez nem kell értelmesség, még csak polgári okosság sem. Akárhány embert ismerek: nagy vagyon urát és megszerzőjét, a ki egyszerűen buta — nemcsak, hogy nem értelmes, de ostoba is. Vannak alsóbbrendű állatok, a kiknek ha kiszedik agyuk velejét: nyugodtan élnek és kereskednek tovább. Pénzszerzéshez, úgy látszik, elég ilyen állatnak lenni.

* * *

A komfortáblis lónak annyival jobb a dolga, mint nekünk, munkás embereknek, hogy ellenző van szeme mellett, s nem lát jobb életet a magáénál. Ha álltában elszundikál vagy elgondolkozik, bizonyára nincs elragadtatva életétől, de mindenesetre azt gondolja: »ilyen az élet, jobb volna megdögleni.« Ha azonban látna és összehasonlítana, azt gondolná: »kutyának való az ilyen élet; meg tudnám gyilkolni, akiké jobb.«

* * *

Az amerikai embernek az a titka, hogy teljesen azonosítja magát azzal, a mit cselekszik. S nem mindazonáltal, hanem éppen ezért tud oly könnyen mesterséget változtatni s ma éppoly veszekedettten bankárkodni, mint amily veszekedettten vargálkodott tegnap.

* * *

A siker titka: megvetni az embereket, de számba venni őket: senkit sem tartani nagynak, de senkit se venni kevésbe.

* * *

Vannak, a kik egyre a *holnapban* élnek, a *máshol*-ban s a *máskorban*, s a *mostant*, az *ittent* s az *eztet* lerázzák magukról, sietve és idegesen, mint valami utolsó akadályt — s mégis : a *ma* ellen azzal narkotizálják magukat, hogy ézsauai módon eladják egy tál lencséért, egy pillanatnyi nyugalomért vagy haladéért mindenestül a dicső *holnapot*.

* * *

Mi a legnehezebb munka? Az, amit elvégezni eszébe sem jut az embernek, vagy amihez lusta, vagy ami derogál neki. Herkulesnek nem nehéz herkulesi munkákat elvégeznie, de csak halála után jut az istenek közé. A ki már életében boldogulni akar, annak sem röstellenie, sem szégyellenie nem szabad a pisliczár munkát. Egy fényes tehetségű és fényes pályát befutott férfi mesélte el egyszer a pályafutás titkát. Kis legénykoromban, ugymond, egy nénikémnél laktam, a ki jól bánt velem és szívesen megfőzte kedves ételemet, a töltött káposztát. De én ezt az ételt úgy kedvelem, ha van benne egy kanál tejfel. A nénikém többnyire lusta volt egy kanál tejfelért lemenni a pinczébe. Én azonban sohasem voltam lusta, én mindig lementem egy kanál tejfelért a pinczébe — s ez a pályám titka.

* * *

Hány emberrel megesik, hogy mint festő vagy író vagy politikus vagy tudós korán és hirtelen eljut bizonyos helyre, de aztán megáll, s néha még ezt a helyet is elveszíti. Ez azt mutatja, hogy az ember mindig megkap és elér annyit, amennyi tehetségének kijár, de ennek megtartásához vagy ennél többhöz már külön tehetség kell. Egy munkáért az élet csak egyszer fizet.

* * *

A ki tehetséges ember létére nem vitte semmire, csak magára vethet. S igazsággal panaszkodnia sem szabad. Azzal, amit el nem ért, vesse össze azt, amit

elmulasztott, ami alól kibujt, ami elől kitért s amitől megkiméltetett. A mérleg futja.

* * *

Hányan nem tudják akarni, amit szeretnének !

* * *

Az akarat nélkül való ember legjobb esetben annyira vihethi, mint Dalton, a színvakság felfedezője: megcsinálja a fogyatkozás elméletét, de segíteni nem tud rajta.

* * *

Vannak, a kik igen szeretnének vakmerőek lenni. Csak nem mernek.

* * *

Félek, hogy becsuknak, annyira el tudom képzelni a sikkasztó lélekállapotát. Rég megvan az az elméletem, hogy a legtöbb elhibázott élet kezdetében öngyilkosságra rendeződött be ; az embere addig gondolta, hogy : legfőljebb megölöm magamat, míg aztán a *legfőljebb* bekövetkezik, de a *megölöm magamat* elmarad. Mivelhogy a *legfőljebbig* eljutni, vagyis életüket elhibázni sokkal könnyebb, mint életüket helyrebillenteni vagyis megölni magukat. A mi tipikus sikkasztónknak, a vármegyeinek, bizonyára nem a bűneire rábukkanó alispán mondja legelőször, hogy : öld meg magad, ez a legegyszerűbb megoldás. Bizonyára mindegyiknek kezdettől fogva ott a zsebében a revolver, hogy kéznél legyen, mikor jön a rovincsolás.

Minden sikkasztó afféle ébrenálmodó ideológus, a kinek tudatában elmosódik vagy ingadoz az élet s az ábránd közt való mesgye : rokon a költőkkel, prófétákkal és mártirokkal, a kik szintén álmaik szerint akarják elrendezni az életet. Az első gondolat ez lehet : ó élet, mennyire különbözöl az én ábrándjaimtól ! A második : még a halál is jobb az ilyen életnél ! Ezek a merev alapvonalak : ezekre fonódnak a hajlékony és szeszélyes arabeszkek. Például : csak egy évig szeretnék kedvem szerint élni, aztán

nem bánom, jöjjön a halál! Vagy: bolond, a ki becsületesen él; egyszer csak jön a halál, aztán mi haszna volt a becsületességének? A lelket két part közt hányja a hab: az egyik az élet, a mely rossz, pedig jogom volna arra, hogy jó legyen — a másik a halál, a mely elkerülhetetlen, de hatalmamban áll, hogy időhatárát legalább egy irányban kedvem szerint tologathassam. Így támad a gondolat: halállal orvosolni meg az életet; rövidebb élettel váltani meg a jobb életet; az élet egy részével fizetni azért, hogy a másik része ábrándjaim szerint alakuljon.

Azt hiszem, arra a legkevesebb sikkasztó számít, hogy bűnére nem bukkannak rá; csak úgy tesz, mintha ebben bíznék, ezt a reménységet csak elhiteti magával. Ellenben bizonyos, hogy minden egyes tételnél, ha egy forint huszonkét krajczárt vág zsebre s ha háromezernégyszáztizenkét forintot könyvel el hamisan: mind erősebben érzi, hogy simán már nem igen fog lebonyolódni a dolog; szerencsére egy golyóval az egész csomót átlöhetni. Szóval: egész ábránd-programm tárul így a gyenge lélek elé; tíz, tizenhat, isten tudja hány ponttal, melyek közt egyik vakmerőbb, egyik lehetetlenebb, egyik megvalósíthatatlanabb s az embere gyenge lelkéhez aránytalanabb a másiknál — úgy, hogy végtére az egész nagy terjedelmű programmból csak az első, mert a legkönnyebb pont váltódik be: a sikkasztás. A többin megtörik a sikkasztó ereje. Sikkasztani könnyű, de meghalni nehéz; az ilyen gyenge bűnös afféle koczurista, a ki föl tudott kapaszkodni a hegyre, mert fölmenni könnyű, de nem tud lemászni róla, mert lemászni nehéz. Persze, ezt csak akkor veszi az ember észre, mikor már fönn van.

* * *

Mi a legnagyobb kegyetlenség? Megmondani az igazat annak, a ki úgyis tudja.

* * *

A csász lövöldözhet, Carvernak csak találnia szabad.

* * *

Az első osztályú férfi magától értetődően megköveteli az asszonytól a szerelmet s barátjaitól a girót.

* * *

Gondolja meg minden megunt kedves és elhagyott barát, hogy senkinek szívébe a lelkiismeretén át visszajutni nem lehet.

* * *

A hol a csikó egyszer megbotlott, ott ló korában is meghorkan. Hamar megszokod, hogy megsüvegeljenek, s ha kiváló férfiak s szép asszonyok elkényeztetnek s jók és kedvesek hozzád; hamar megtanulod érezni magad s ehhez képest viselkedni is. De volt tanáraidnak ekkor is megzavarodva kős: Ősz, s az asszonynyal szemben, ki leánykorában nem szeretett viszont, nem találd meg hangodat s önbizalmadat.

* * *

Az ábrándozó ember, azt tartják, megszokja a könnyű és fáradozás nélkül való győzedelmet; elgondolásaiban kielégülést talál, — ha tán nem is teljeset, de mindenesetre akkorát, hogy lustaságában s renyheségében inkább a kielégülés e tökéletlen, de kényelmes módjához forduljon a valóságos elérés fáradságos módjai helyett. Ez mélyen járó megfigyelés és nagyjában a dolog így is áll, de talán nem egészen. Az ábránd, az elképzelés és elgondolás néha olyan jogcímek és szerzett jogok érzetét vési az idegekbe, melyekre a valóság támasztékot nem adott, s az akaratnak s a leleménynek nincs hatalmasabb ösztökélője a jogcímnél s a szerzett jogoknál. »Vágyakodásimból* . . . jut eszembe egy régi versem :

Vágyakodásimból, elgondolásimból

Te leány, egymáshoz közünk van örökre,

Nem tudom elhinni, hogy te ne tudj róla,

Nem tudom elhinni, hogy téged ne kötne!

S a ki ezt nem tudja elhinni, az nem is tud úgy viselkedni, mintha hinné; az akarást pótolja benne a dacz és a megszokás.

* * *

Nagy férfiak életrajzát a szeretőiknek kéne megírniok.

* * *

Annyi legalább bizonyos, hogy senki annyi szunnyadó s gazdája előtt is rejtett értéket ki nem csal a férfiből, mint az asszony, a kinek tetszeni akar, s a szerelem, a mely áthatja. Viszont a legfegyelmesebb férfi sem tud ura lenni, a szerelmi lankadások óráiban, rossz kedvének s rossz tulajdonságainak. Férfi, még a legélesebb eszű is, férfiről csak közvetve s következtetéssel ítélhet; az asszonynak, még ha nem is lélekolvasó, okmányok s adatok állanak rendelkezésére.

* * *

Férfi és nő közt úgynevezett önzetlen barátság nincsen. Még pedig azért nincs, mert nő is szerepel a dologban. Nem mivel két különböző nemű emberi állat kerül össze a játékban, hanem mivel ezek közül az egyik nő, azaz olyan állat, a kinek nincs tehetsége a barátságra. Vagyis: férfi és nő közt ugyanazért nem lehetséges barátság, a miért nő és nő közt nem lehetséges — nem azért, mert hamar elkövetkezik a nap, mikor nem olvasnak tovább, hanem azért, mert, mondom, a nő egyáltalában nincs együtt-olvasgatásra berendezkedve. Nekem erős és sötét gyanakvásaim vannak a körül, hogy ez miért van így, de mióta minden kis lány elolvasta titokban a derék Willy ismeretterjesztő munkáit, nem tudok elfogulatlanul s arra

számítva írni, hogy úgy sem értik meg szegénykék. Csak pedzem, hogy e titok kulcsát hol keressétek. Ott, hogy a férfiak nemcsak arról nevezetesek, hogy közöttük erős barátságok vannak, sőt a legszoknyavadászbabb férfi sem tud férfitársaság nélkül élni, hanem arról is, hogy mentül férfibb a férfi, annál kevésbé tudja megérteni azokat a szegény szerencsétlen férfitársait, a kik férfiakhöz is tudnak vagy csak férfiakhöz tudnak lírai költeményeket írni. A nőknél megfordítva van: utálják egymást, de nem teste; a leglángolóbb asszonyi verseket Sappho írta, s nem férfiakhöz; a leánybarátság s az anyai szeretet sem egyéb, mint szerelem, s a nő élete vagy csupa szerelem, vagy nem élet.

* * *

Rendszerint nem is tudjuk, mennyire igaz, a mit pletykálunk.

* * *

Vannak asszonyok, a kikről még nem szabad beszélni, s vannak, a kikről már nem érdemes. Némely asszony csudálatos gyorsan futja meg ezt az utat.

* * *

Asszony mondta: Ne legyen az uramra féltékeny. A kit nem szeretünk, annak csókját elveszi rólunk a mosdóvíz.

* * *

Az asszonyok a csúnya asszonyokat nem szeretik, mert csúnyák, s a csinosakat nem szeretik, mert csinosak.

* * *

Az asszony az apagyilkosságot is megbocsátja, ha érte követték el.

* * *

Lelkében minden asszony katolikus.

* * *

Az asszony azt a kedvesét szereti a legjobban a ki őt egy másiktól hódította el.

* * *

Az asszonynak két dolog iránt nincs érzeke : a maga kötelességei iránt s a más kötelességei iránt.

* * *

Ajánlom minden férfinak, a ki töprenkedve találgatja a női lélek nyitját s minden egyes esetrél értetlenül áll a nagy titok előtt, melynek neve asszony : ajánlom, hogy minden egyes esetben gondolja el, mit tett volna ő annak az asszonynak helyében. Száz eset közül százban azt találja majd, hogy szakasztott ugyanúgy cselekedett volna, s az asszonynak az a titka, hogy egészen olyan ember, mint a férfi.

* * *

Az csak a férfi rabszolgatartó ostobasága, s nem a nő rabszolga rosszasága, hogy az asszonynak alakoskodnia kell, s hódítania úgy kell, mint a régi lovagoknak : lebocsátott sisakrostélylyal. Ha családunk : az asszony nem csalt, csak levetette az inkognitót, melyet a mi szultáni ostobaságunk erőltetett rá.

* * *

A ki azt állítja, hogy a nő éppúgy ember, mint a férfi, ezzel még nem állította, hogy, mint a rab népeken, a nőn is meg ne éreznék az évezredek kiskorúságban tartottság. Gondoljuk csak el, hogy nem is rendkívüli s nem is elképzelhetetlen olyan nő, ki soha, életének egy pillanatában sem volt egyedül, magában. Micsoda lelki világa lehet az ilyennek ?

* * *

Asszony mondta : Ne bánjon velem rosszul — én nem tudom szeretni, a kit gyűlölök !

* * *

En meg nem tudom gyűlölni, a kit szeretek — s ez a szerelemben a legszomorúbb kiszolgáltatottság.

* * *

Nem hogy mit *akarsz*, de hogy mit *nem akarsz*,

ebben áll az élet, melynek csak egy czélja van: elkerülni a fájdalmat.

* * *

Van Péterfy Jenőnek egy rettenetesen pontos szava. Plátóról írja: »A fogalmi világ szép rendjében lelkünk elmerül, s erősödve, *nyugodtabban tűri az életet*, mint mikor valami tökéletest látott...« Mikor kivégezte magát, levelet találtak nála, s az is így kezdődött: »*Nem tudom tovább tűrni az életet . . .*« Az életet *tűrni* kell, ez a legveleje.

TEMETŐJÁRÁS.

En : irtózom a haláltól. A másokétól még jobban, mint a magamétól. Testi utálatot kelt bennem és, a mi ezzel iker : megvetést. Megaláztatásnak érzem a halált, mely csak élhetetleneket s értéktelenekeket érhet, s mondhatatlanul megcsökkennek előttem a nagy emberek, ha meghalnak. Valaki, a ki többé nem számít. Hogy' lehetne az nagy ember?

Mentül több halált érek meg, annál jobban gyűlölöm az életet. Mert mind világosabban látom, hogy a halál nem megszakítja az életet, hanem az élet megkezdi a halált. Nem pitvara a kriptának, hanem már maga a kriptá. Az a tudat, hogy a halál műhelye, megutáltatja velem a világot. S az a tudat, hogy mind halandó, lenézeti velem az embert. Vajda János hősnek ítélte az embert, mert tud élni, mikor tudja, hogy meg fog halni. En ezt a tiszteletet nem érzem, ha százszor eltökéllem, sem tudom érezni. Hiába, csak az a hős, a ki győz. Hős volna az ember, ha lebírná a halált. De így? Nincs az a hős és ártatlan vértanú, a ki furcsa, szánalmas, utálatos, tehát, mindent összevéve, nevetséges ne volna, mikor a puskagolyótól egy félszeget ugrik, vagy az akasztó fán kiölti a nyelvét. Az egész élet *egy* ilyen félszegség. Furcsa, szánalmas, utálatos, nevetséges, a halál előre küldött szorongásától veritékes. Undorodom tőle, tőletek, magamtól. Meghalsz, gazember, gondolom magamban, ha rossz és hatalmas embert látok.

Meghalsz, majom, gondolom magamban, ha szép és boldog embert látok. Meghalsz, szegény féreg, tulajdonképp már meg is haltál; baj, csalódás, korai vénség, betegség, nyomorúság: mind már a halál kikészítő rothadása volt — ezt gondolom, ezt érzem, ezt didergem magamban, ha szegény, szerencsétlen, alúlmaradt embert látok. Ezt, mindig ezt.

Minden lehúnyó este, minden fölvirradó hajnal mélyebben vájja belém a halál tudatát. Mindenért, a miről minden földerülő nappal biztosabban tudom, hogy az élet megtagadja tőlem, egyre ocsmányabb kárörömmel kárpótol a tapasztalás, hogy azok is megvénülnek és elpusztulnak, a kik mindent elérnek. Megdöglötök, elrothadtok, gondolom magamban röhögve. Jó, becsületes, irigységet nem ismerő ember vagyok, s mégis ezt gondolom. Ha az élet csakugyan élet volna, nem ronthatna meg így, nem aljasíthatna le ennyire egy jó, becsületes, irigységet nem ismerő embert. Csakis úgy teheti, hogy át van itatva a halál rondaságaival; hogy élet nincs is, csak születés van és halál van, s menten a születés után megkezdődik a halál, a romlás, az elbűzhődés. Hogy mindennap új ráncz, hajunk hullása, erőnk megrokkánása mutassa a végét. Hogy minden egyes nappal egy-egy régi kedves álom ágaskodjék az ellen, hogy ezentúl is tovább szőjem — hiába szövögetsz, úgymond; láthatod, hogy kifogytál az időből, s már rá sem érsz, hogy én valóra válhaszam! Ha a természetben egy csöpp szemérem volna, nem oltott volna belénk annyi eszméletet, hogy e kegyetlen csalását meglássuk. De nem szégyelli magát, mert buta. Tombol, kéjeleg a gonoszságban, orrunk alá dörgöli a halált, nekünk embereknek legjobban, mert a világ minden teremtet állatai közül mi tudnók legjobban, hogy mily csoda dolog volna az élet, ha volna a világon élet. Mi szükség volt megtudatnia, hogy mindnyájan halandók, életünk rendjén egyre haladóak vagyunk? A föld enélkül is

foroghatott volna, mi emlékül is meghalhattunk volna. Az ő gyilkos törvényei így is uralkodhattak volna, de, ha már megszülettünk s élet nem vár ránk, legalább részünkül jutott volna az élet délibábja. Így semmink sincs, és tudván, hogy életünk nem élet, a föld színén is temetőben járunk.

Ám, azt hiszem, maga a temető még olyan időkből való, mikor az ember nem volt bizonyos a halálban. Véletlen balesetnek nézhette, mely eddig ugyan mindenkit elért, de nem bizonyos, hogy ezentúl is így lesz. Míg a halál az ő rothatag lehelével átfülleszti az életet, az ember az ő vad, az ő istenember előtt jogos élhetnékjével az életet át próbálta vinni a halálba. Bár ne tette volna! Vagy valami jobb, csöndesebb, sikkasztóbb módot talált volna erre, mint a temető borzalmas durvaságát! Ha valahogy ki tudta volna hazudni a halált tudomásunkból; ha gondos összeesküvésben iktatnánk ki az életből mindent, a mi a halálra emlékeztet, mint a hogy fürdőhelyeken éjjel, titokban lopják temetőbe a halottat, hogy a vidám vendégek ne tudjanak róla! A halottakat, hiszen úgy sem segíthetünk rajtuk, minden mód el kéne tenni láb alól; tetemüket elhamvasztani, nevüket kitörölni, képüket elpusztítani s minden nemzedéknek, ha már megszületik, újra kellene próbálnia megkezdeni az életet.

De az emberiség kötélidegzetű pásztorcsorda volt; ha valahol kimívelődött, menten rajtaütöttek a friss baromiségű népek, s az ő vad babonákat hagyták benne szokásainkban s szertartásainkban. Mily szörnyőséges megmarczangolása idegeinknek a temetés! Nyilván akkor állapotodott meg, mikor a paraszti emberiség még kívánta a fájdalmat, mint a hogy a parasztember a kapadohányt kívánja, meg a paprikát és a hagymát. Nem elég maga a halott, még ki is kell teríteni, még a gyertyafénynek, a gyászos színeknek, a fojtogató zsolozsmáknak kínzásai is kellenek, csak hogy jól meggyötörjük

magunkat! S mindezeken fölül a temető. Ez az emlékeztető raktára a halálnak. Ez a rothadás kertje. Hogy ez mire való! Nem tudok ennél rettegetesebbet, ökrendezettöbben utálatosat, lesújtóbban megalázót. Hogy' szabad annak nyomának maradni, annak a vérlázító elviselhetetlenségnek, hogy a ki tegnap volt, az ma már nincsen?

Nem tudom, mindenki úgy van-é ezzel, de én, ha valaki elmondja előttem, mit ebédelt, egyszerre mintha a hasának üvegfa támadna, rétegenkint ott látom benne poshadni és savanyodni az egész ételsort. S így vagyok a temetővel is. Mellette elmenet, mintha keresztmetszetben látnám, s ott látnám a föld gyomrában, a hogy bezabálta őket, a sírok vaczkaiban gémberedni, férgesedni s elgennyedni a halottakat. Kegyelet? Elmerülés? Talán megenyhülés is? Nem, nem; csakis utálat, csakis kétségbeesés, csakis düh és lázadás; valami vad háborgó, az élet semmi balságával szemben nem érzett bosszúvágy, s mikor a sír dombjánál állok, s ott tudom — nem: ott látom magam alatt egykét kéznyújtásnyira a rothadni ledugott dögöt, a ki remrég ember volt, kedvesem volt vagy barátom volt, s a ki tulajdonkép még ma is az, a ki volt, ugyanazon testi valóságban: ó, akkor nemcsak, hogy megértem a sírfertőzőket, akkor azt nem értem, hogy közömbösen vagy szent érzésekkel tudunk járni a sírok felett, hogy meg nem vadulunk, hogy fel nem böszülünk, s nem a temetőbe tesszük át tivornyáinkat s nem a sírokra nászágyainkat — csak azért is, csak azért is, csak azért is!

Irtózom a haláltól s csak azt az egy jót tudom benne, hogy ha már megvan, legalább engem sem kímél meg s én is meg fogok halni. Sokáig úgy sem bírnám, hogy egyre elnézzem, s minden egyes nappal jobban meg jobban tudjam, inaim megereszkedése súgja meg, álmaim elfakulása, reményeim ellankadása, várakozásaim hitetlenné váltta vájja tudomásomba, hogy én is halandó vagyok. Ha már meg kell halnom, akkor, jó, hogy meghalok.

KILENCZ ÓRA TÁJT.

Kilencz óra tájt a megfeszített fiatal férfi meggyötrött tetemét mindenestül megülte a zsibbadtság.

Hat órától fogva setétség volt az egész tartományban. Hideg harmat csapódott le az árnyékba borult kiaszott földre ; még akin ruha volt is, megdermedt ültében vagy álltában. A megfeszítettnek gyakor böjttől, hitvány tápláléktól, sok virrasztástól lefogyott mezítelen testét a hidegség, a vérvesztés, a gyötrellem, a megszakadó inak gyuladása, a vér keringését megakasztó, mellet, torkot fojtogató függés hozzáfásították a kereszt fájához.

Csak a feje élt még. Fájt, lüktetett, tehát élt. Kezét, karját nem érezte már, csak az az érzése volt, hogy kidagadni készülő szemét és halántékát jó volna valamivel visszaszorítani. És szomjuságot érzett, retteneteset. Megduzzadt s a láztól cserepes nyelvének és ajkának bőre öntudatlan remegéssel itta be a levegő harmatját. Nem igen tudott már magáról. Kergetődző látomásai, a kinnak gyönyörűsége, küldetéses életének felczikázó képei, a mostani gyötrelmes betetőzésnek repeső ihlete, fény, hang, forróság, sajtás s didergés : mind belevesztek egy általános szivárványos szikrázó zúgásba.

Egyszerre föleszmélt. Érzése teljesen elvált testétől, elkülömbözött a keresztfától. Szakadék szélén érezte és látta magát, szürke homályban, nedves didergésben, elmondhatatlan egyedülvalóságban. A szakadék mélyébe-láthatatlanul feneket-

len. Széle megállhatatlan keskeny. Köröskörül semmi, a mélységben semmi. Semmi és senki. És nyugtalanság fogta el, mintha valamit várna, mintha valamitől félne, mintha valaminek híját érezné. Új érzés volt ez, amit most érzett először, Teljesen új érzés, amit sosem ismert annak előtte. Új volt s új volt a rémület is, mely megdermesztette s új volt a szédület, mely megingatta. A testnek s a léleknek ez összecsukló szorongását nem érezte még akkor sem, mikor a magas hegyen állott, hová a kísértő vitte volt, hogy elkápráztassa a világ minden országainak dicsőségével.

Meg akart állani, hátraszegett fővel, de nem tudott. Kívül, belül nem volt miben megfogódzani. S e hiányosság belül még ijedelmesebb volt, mint kívül. Új volt, ismeretlen volt, iszonyatos volt. Mindezen perczig, mióta csak emlékezett : valamitől való teliség, valamiben való bizonyosság, mindig s mindenben való előre tudás volt minden érzésének alján. A gyermeki sor derengésében, az ifjui kor rajongásában, a férfiélet higgadtságában, ismeretlenségben és imádat közepett, üldöztetésben és összeütközésben, csodatételek közt és megpróbáltatásokban, a templom sokadalmában s a puszta magánosságában, vizek felett, hegyek oldalán, a nyavalyások áhitozása s a fejedelmek magasztossága előtt, tegnap Gethsemánéban lelki elborulásban, ma a Golgotha hegyén testi gyötrelemben, a kereszttel alatt roskadva, a keresztre rászégeztetve, epével megitatva, értetlenektől szidalmaztatva : ez a bizonyosság, ez a bátorságos maga tudása mindig meg volt benne. S most egyszerre elveszett.

Hol van? Hová lett?

Keresni kezdte.

Fölkialtott a homályos magasságba, ahol égnak kellett lennie. Lekiáltott a mélységbe, ahol földnek kellett lennie. Sehonnan semmi felelet. Még viszhang sem. A szakadék pereme pedig, mintha kifeszített kötél lett volna a semmiség fölött, kes-

kenyedni kezdett, eltolódni, ingani és hullámozni.

Ujra kiáltott, tompa erőfeszítéssel. Kiáltott jobbra, kiáltott balra, kiáltott maga körül, mind iszonyodóbban, mind szédülőbben, mind hörgőbben, mindenfelé, valamerre csak világnak kell lennie, s a világ felett úr az Örökkévaló.

Az Örökkévaló . . . A homályba szédülön hirtelen egyet rántott valami. Valósággal megrántotta, megmarkolta és megrázta, testében, hátulról, a vállánál fogva, hogy majdnem visszaesett, majdnem lezuhant bele. Eszébe jutott valami. Eszébe jutott, hogy ő, az Urnak szerelmes fia, kiben az megengeszteltetett; ő, ki megkereszteltetett a pusztában kiáltó által; ő, kinek eljövetele megiratott a szent könyvekben s megmondattott a próféták által; ő, ki lélektől viteték, ördögtől megkisérteték és csodákban hatalmas vala: hogy ő sohasem szólott, mint Mózes, szemtől-szembe az Urral és nyilvánvaló látásban; nem homályos beszédek által, hanem az Urnak hasonlatosságát látván.

Sosem gondolt erre ennek előtte. Soha, egy árnyékkal sem. Soha, kételkedők közt sem. Soha, megpróbáltatások közt sem. Soha, tünődés közt sem. Soha a papi fejedelmek, a vének, az írástudók előtt sem. Soha, egy perczre sem. És most . . .

A mélységből zúgás hatott fel hozzá, mint valamely tenger harsogása. S e harsogással egy habban hanyódott maga is.

Most, mikor minden elvégeztetett . . . Most, mikor betelt minden, ahogy megiratott . . . Most.

Ha nem szólott vele az Ur színről-szinre, mi-képen szokott ember szólani barátjával; ha ez a próba nem bizonyítja az igazság igaz voltát: igazság-é akkor ez az igazság?

Hátha csak káprázat? Hátha minden csak káprázat volt?

Hátha csak böjtök látomása volt, tünődések megjelenése, álmoknak tükröződése?

Hátha csak csalódás volt, mint a hideglelősök-

nél látni? Becsületes csalódás, jó lélekkel elhitt csalódás, a valóság minden megfogásaival megfogható csalódás, de mégis csalódás?

A harsogás mind ordítóbbra vált, a homályosság mind fojtogatóbbá, a talaj mind ingatagabbá, a hányódás mind iszonyatosabbá.

S ha mégsem ő volna ama küldött: kicsoda ő akkor?

S ha élete és megfeszítettése, minden csodák és minden beteljesedések mind csak véletlenségek volnának, mert semmire nem nyomatott rá az Ur szírl-szinre való láttatásának pecsétje: mi volt akkor ez az élet, mi lesz akkor ez a halál, mi volt mind e magasztosság s mi volt mind e kinszenvedés, ha nem megváltatása az emberek fiainak s nem helye váltása az ember fiának az Ur jobbkeze felől?

Bősz fájdalom nyilalt át rajta. Megint érezte magát, egész testét, a keresztfán. Egy perczre csak, de e percz alatt, az élet utolsó nyilallatával: gyanu, gyanu, gyanu cikázott végig kihülő testén, révülő elméjén.

— *Éli*, istenem! — hördült fel fuldokolva, s vad erőlködéssel vetett egyet magán.

— Eliát látja, — suttogott a sokaság; — most jó tüzes szekéren, hogy fölvigye az Urnak jobbkeze mellé . . .

De nem jött senki.

— *Éli, éli!* — kiáltott nagy felszóval a haladók, — *lama sabaktani*, miért hagyta el engem!

Kelet felől fergeteg támadt, hogy a föld megindula s a kősziklák megrepedezének. Ő pedig kibocsátá lelkét.

A navarrai királyné novelláinak elején szerencsés megmenekülésről van valahol szó, melyben *csak* a szolgák s egyéb cselédek pusztulnak el a vízáradatban, gazdáik azonban életben maradnak. Azon időkbeli szolga vagy cseléd ilyen mesén bizonyára egy perczre sem akadt fönn — ma egy királyné is meghökkenne rajta. Pedig navarrai Margit már eretnek volt, tehát gondolkozó ember, — s viszont az ő idejének még össze-vissza nincs négyszáz esztendeje. Mégse mondhatni, hogy a világ lassan haladna.

* * *

Egy nagy igazságtevés érzése lappang az emberekben, mikor mosolyogva nézik azt az érthetetlen ellentmondást, hogy földesurak mentek már tönkre, de ispánok soha, s a kifizetésű katonatorvosok közt több a háziúr, mint a nagyjövedelmű czivilorvosok közt. Alkalmasint jobban tudnak takarékoskodni. S ne botránkozz meg e hangon, erkölcsös olvasóm, mert nem bizonyos, hivatalos kiküldetésre nem tegnap mentél-e villamos vasuton s vágtdad zsebre a fiakker-pénzt? Ez az, a mit mellékjövedelemnek szokás nevezni, s ki tudna megélni a mai világban, ha nem volnának mellékjövedelmei? Mindenki »csinál magának« egy kis mellékjövedelmet; a kinek valami köze van valamihez, igyekszik azt hasznosítani, s a hány kézen át-megy valamely dolog, annyi kézen marad el belőle egy-egy kevés. Lehetne-e megélni a mai fizetésekből

és jövedelmekből? Elbírnák-e az adóterheket, ha csakugyan mindenki a jövedelme tizenhárom százalékat adná oda adóba? Szolgálhatnád-e az államot, ha csakugyan nem juttatna többet annál a penészes száraz kenyérnél, a mit törvény szerint adhat? Pénzért és jó szóért mindent megkaphat az ember, s ez még mindig jobb, mintha nem lehetne megkapni semmit. Az egész társadalom s minden egyese titkos összeesküvésben él a saját társadalmi rendje ellen, s nem is tehet másképp, mert különben nem tudná elviselni ezt a társadalmi rendet. Mi volna a világból, ha a gazdagok csakugyan annyira gazdagok volnának, s a szegények csakugyan annyira szegények, a hogy lenni kellene? Hogyne! fulladnánk meg a törvények rettenetes hurkaiban, ha titokban egy keveset nem tágíthatnánk rajtuk? A világ rendje szerint az erősebb fölfalja a gyengébbet — s ez rettenetes volna, ha a gyenge olykor egéruat nem találna. A világban a rablás és a gyilkolás az eredeti törvény, a lopás már kieszelés, civilizáció, mely a gyilkos törvényt emberibbé teszi. Rablás, szabad lopással enyhítve: ez bizonyára nem ideális társadalmi rend. De valameddig a társadalmi rend nem egyéb, mint valamivel komplikáltabb és differenciáltabb, de alapjában változatlan mása a természet eredeti kizsákmányoló barbárságának, még mindig jobb a tolvajokkal enyhített rablóvilág, mint a szigorú Catóé, melyben csak tigrisek és áldozatok vannak.

* * *

A legnagyobb bugris eddig Herbert Spencer volt, és, igaz, a legnagyobb tudós is. De bugrisnak még nagyobb, semmint tudósnak, mert még akkora tudós sem tudta bebizonyítani, mint Spencer, hogy igaza volna akkora bugrisnak, mint Spencer.

* * *

A bugris világ teljes kimerültsége az irodalmon kívül a női divatban is megmutatkozik. Semmi

ujtság, semmi czélszerűség, semmi alkalmazkodás a mához; csupa lélektelen majmolása a Louis quatorzenak s a Louis seizenek. Megérett az agyonveretésre az olyan világ, a melyekben már a költőknek s a szabóknak sincs új ötletük.

* * *

A jó Ruskin roppantul fölháborodik azon az embertelenségen, hogy »a legolcsóbb piaczon vásárolok, s a legdrágábbon adom el«. Oktalan harag. Elvégre a piacz ott olcsó, a hol a jószág nem kell, s ott drága, a hol kell; a ki ehhez simul, az még igen jó és becsületes ember lehet; ez, magában véve, nem volna embertelenség, s a gazdaságban nem is ez az embertelenség.

* * *

Ha a gyomrokat is oly könnyű volna megnyugtani, mint a lelkiismereteket, nem volna szociális kérdés.

* * *

Bizonyos fokig tetszetős az a szociális igazgatótevétség, mely a jövőben s az eljövendő új rendben a testi s a szellemi munka mai merev elválasztottságát meg akarja szüntetni. Bizonyos fokon túl azonban antikollektivista és reakziós ideál, mert ellenkezik a kollektivizmus alapjával: a munkamegosztással. A kollektivizmus azért szükségszerű eljövendő gazdasági és társadalmi fok, mert szükségszerűen elkövetkező termelési fok; a kollektivizmuson belül jobban és tervszerűbben lehet munkát organizálni. Hogy egy ember többféle munkát végezzen, az reakziós, mert a termelést egy roppant fokkal lejjebb szállító gondolat. Nem is szocialista követelés ez, hanem anarchista. A jó, a nemes, a ragyogóan intelligens és csókolni valóan naiv Krapotkin is effélet kíván, s emlékirataiban büszkén meséli el, hogy ujságjait ő maga szedte és nyomtatta, s ez nem ártott sem neki, sem az ujságoknak. Helyes. De hát a betűket ő maga

öntötte-e? A nyomtató gépet ő maga csinálta-e?
S az ólmot s a vasat ő maga bányászta-e?

* * *

A szocialista agitációnak nagy fogyatékosága, hogy habituális savanyúsággal történik. A szocialista agitátornak verbungos huszárnak kéne lennie, a ki tánczol, iszik és bokréta van csákójára tűzve. Ez még csak hazugság sem volna, mert hiszen ezt akarja a szocializmus: tánczot, italt és bokrétát minden anyaszülte embernek. Engemet legalább mindig elsavanyít, mikor a szépség s a boldogság meghódításának ugyanabban a kámzsában s ugyanazokkal a taglejtésekkel vágnak neki, a mivel Savonarola parancsolta máglyára a képeket s a selyemköntösöket.

* * *

Az a baj éppen, hogy nálunk minden tisztességes ember szocialista. Nem a tisztességes emberek azok, a kik a dolgokat nyélbe ütik. Az új világ majd akkor kezdődik, mikor a szocializmusnak nálunk is lesznek törtetői, tőzsérei, konczlèsői, túlordítói és szemfogatói.

* * *

Furcsa, hogy azokat nevezik álmodozóknak, a kik valósággal személyes ellenségei az álom két elsőszülött ikrének: az Istennek s a Tulajdonnak.

* * *

Bájosabb szádizmus kevés van, mint azoké a szépségen csüggő lelkeké, a kik a szocialis igazság eljövételétől a világ elszürkülését várván, azt kívánják, hogy inkább dögöljön meg a szegény ember, de a vasárnapi munkaszünet s az esteli boltzárás ne szakítsa meg a nagyvárosi élet betegesen gyönyörű lüktetését . . . és így tovább. Fehér ruhás lányok kék szűrjék így ki a macska szemét, mert azt az aranyos kis kanári madarát féltik tőle. Nem ugyan kegyetlenségüknek, de félelmüknek egy végtelenül nagy és előkelő őst tudom: Heinét,

a kiben azonban a jó ember erősebb volt a művésznél, mert bár a kommunizmus eljövételétől a világ elkaszárnyásodását várta, mégis kommunis-tának vallotta magát, vagyis azt tartotta, hogy inkább dögöljön meg a szépség, de ne legyen a világon szegény és kitagadott ember. Ó mily igaza volt e dicső embernek az ő jóságában! S mily érthető volt az ő félelme a Fourier-féle falanszter-szocializmus idejében! De a mai Heine mosolyogva gondolna a hajdaninak félelmére. A mai már nemcsak eszével, de szívével is tudná, hogy a szegény ember is ember, s ha a szépség emberi dolog — pedig az — akkor nem kell a szépséget senki ember fiától féltetni. Elvégre a munkások felszabadulása lesz-e az első felszabadulás a világon? Elvégre az a híres Medici-világ, mely a renaissance szépségeinek kitartója volt: nem a polgári rend hatalomra jutása volt-e? S ma már nem mindenütt ez a felszabadult polgárság uralkodik-e, s nem tágultak-e mindenfelé, a hajdani világhoz képest, a szabadság határai, s vajjon ma kevesebb szépség van-e a világon, mint hajdan volt? Visszacserélnők-e a vasárnapi munkaszünettől s az esti boltzárástól annyira féltett mostani nagyvárosainkat a lovagvárak hajdani romantikájával? A polgárság parlamentjei, igazságügyi palotái, modern arczképei és lakóházai csunyábbak-e, mint a hajdani várak, a templomok és szentképek voltak? (Mellesleg mondva: ezeknek maecenátusa is jórészt polgári volt.) A mostani munkás máris egyfelől megihlette, másfelől a lehető legteljesebben élvezi a Gerhart Hauptmann darabjait, a Meunier szobrait, még az Anatole France iróniáját is. A szocializmus és a kollektívizmus, ha beteljesedik s valóra válhatik, a mostani öt-hat százalék helyett száz százalék művelt, jómódú, tehát művészi élvezetre képes s azt ilyenformán meg is követelő embert állít a társadalomnak s a szépségnek, s az egész dolgozó világ, a munkája öregjét gép-rab-

szolgákkal végeztető, egy áthéni piaczs lesz, hol a vargák az Eszkilosz tragédiáit sugallották és élvezték.

* * *

A kik a mai világban még polgári politikán dolgoznak, s a polgári osztályt akarják megteremteni, olyanok, mint a rabkórház orvosa, a ki a beteg akasztófajelöltet szerető gonddal állítja talpra, csakhogy mentől előbb felköthessék.

* * *

Amerika most azon töri fejét, hogy, maradhatna meg úgy a szabadság hazájának, hogy becsuk mindenkit, a ki már amerikai polgár, és kilök mindenkit, a ki még nem az.

* * *

Értem, hogy szocialistáink haraggal nézik a mind erősebb és nyiltabb ellentállást, melylyel az Egyesült-Államok az Európából való bevándorlás ellen fegyverbe állanak. De van e dolognak viszája is. Mert abban meg az amerikai munkásoknak van igazuk, hogy hiába minden szervezkedésük és jobb sorsra való törésük és eljutásuk, ha az európai hajók szakadatlan ontják a tudatlan, a nyomorútt, az éhbérre is éhes és szervezhetetlen jövevény munkást, a sztrájk-törött, a bérlenyomót. És bármily dicső dolog, emberi szemmel nézve, hogy a ki otthon kenyerezetlen földönfutó, talál a tengeren túl kenyeret és hazát: haladásnak nem haladás. Az elégedetlenség s a kétségbeesés *otthon* szükséges mozgó és erjesztő; ne legyen szellentyűje kifelé, hanem *otthon* feszítse a kazánt megszakadásig. Nekünk magunkat kell szerveznünk, nem Amerikát. Minden egyes kivándorló nem csak egygyel kevesebb munkása a békés nemzeti termelésnek, hanem egygyel kevesebb katonája is a fejlődésért folyó polgárháborúnak.

* * *

Hajdan az volt a szabadság, hogy tudjak

parancsolni s ne akarjak engedelmeskedni, — ma az, hogy ne akarjak parancsolni és tudjak engedelmeskedni.

* * *

A szerencsétlen ember mindig igazságtalan, és, mint a vadember a mennydörgés mögött, balsorsa mögött emberi hatalmat s emberi rosszakaratot keres.

* * *

Ha a sokaság angyalokból állana, fölösleges volna megváltani, s az igaz demokrácia nem arra törekszik, hogy az emberek egyformán nyomorultak legyenek, hanem hogy minden ember Párizsbó hozassa szappanát és Londonból ingeit. Minden megváltásnak azon kellene kezdődnie, amin a kereszttyén kezdődött, mely az embereket mindenekelőtt megfüröszttötte a Jordán vizében.

* * *

Az úr, a született úr, csodálatos erővel hat a szegény emberre. Tudjuk ezt mindnyájan, kik fogcsikorgatva küzdünk az arisztokrácia ellen, s már e fogcsikorgatásunkkal meghajlunk, impliczite, az arisztokrácia előtt. Tudjuk ezt mind, kik megvetéssel nézünk az elszegényedett úrra, mert e megvetésünkkel elismerjük, impliczite, hogy az úrnak joga van a gazdagságra s a hatalomra. Tudjuk ezt mind atheisták, kik az Isten helyébe gögösen állítjuk a Természetet, s ezzel elismerjük, impliczite, hogy az uraság valami formája nélkül képtelenek vagyunk elképzelni a világegyetemet. A paraszt őszintébb mint mi; tudja, hogy van arisztokrácia, s ehhez képest viselkedik is.

* * *

Nem tudom, nevetséges lett volna-e Beethoven, ha hajlong és hajbókol hercegek és királyok előtt. De irtózatosan nevetséges volt, mikor valahol Karlsbadban tüntetően s hogy Goethét méltóságra tanítsa, odaczövekelte magát összefont karral és

szemére húzott kalappal az út közepére, hogy a szembejövő legmagasabb uraságoknak kétfelé le kellett térniök az útról. Amit különben a mi Petőfink is megtett volna, a ki egy ízben csak azért is bele-nézett a napba, s majd hogy meg nem vakult bele. Ez a dacz s ez a csak azért is való szembenezés minden hajbókolásnál és hajlongásnál hódolóbb meghajlás a szembejövők vagy a főnragyogók hatalmá és jelentősége előtt, mert azt mutatja ki, hogy *van* jelentőségük, éppen mikor azt akarja kimutatni, hogy nincs.

* * *

Azt nem tudom, vajjon Herbert Spencer, a ki gyönyörűen kimutatta, hogy czím meg érdemjel egy sorban áll a vadak üveggyöngyeivel és madártollaival, nem lett volna-e nevetséges, ha elfogadja a rendjelet, a mivel a német császár megkínálta. De irtózatosan nevetséges volt, mikor *nem* fogadta el. Ennek a miértje mélyen belevág valamibe, a miről a radikális és tudományos alapon épülő politikai taktikának sohasem szabad megfeledkeznie, hogy tudniillik, ha kimutattam valaminek erkölcs-telen vagy szennyes okokból és kezdetekből való fejlettségét, még nem következik: sem az, hogy a ma ne lehetne erkölcsös és tiszta, sem főképp az, hogy ne lehetne mindazonáltal számba venni való hatalom. S kivált azt kell számba vennem, hogy e mindenesetre megvolt hajdani jelentősége az idők során mélyen belevájódott idegeinkbe, s megcsökkenésének tudomása e barázdákat még át nem simíthatta. Fogyatékos hát az a taktika, mely úgy dolgozik, mintha az embereknek már érzésükben is benne élne, a mi egyelőre csak tudomásukban él benne.

* * *

Ime, éppen a rendjel — hiába tudod, hogy mi, azért mégis megneveli önérzetedet; tudomásod hiába berzenkedik ellene: érzésed lebirja. Azt érzed, hogy vele különb vagy mint nélküle, s ha ez

az érzés illúzió is: az élet sem egyéb, mint illúzió, s van-e pompásabb valami, mint a kézzelfogható illúzió? Gyerekkoromban egyszer otthon a limlom között egy fekete pápaszemet találtam, domborút, nagyüvegűt, melyet ha felvettem, kicsi vézna gyerek lévén, olyan voltam vele, mint a megvakult makimajom, de egyben, mivel az üveg nagyító volt s mindent nagyobbnak láttam rajta, nemhogy magamat kisebbnek éreztem volna, hanem inkább nagynak, testesnek, tekintetesnek. Rettegetesen kinevettek érte; magam is elszörnyedtem, mikor a tükörben ilyen fekete pápaszemesen láttam magamat, — mégis szemfájást színleltem s három álló hónapon át viseltem azért az érzésért, azért az illúziós, de mégis meglévő és kézzelfogható érzésért, hogy nagyobb vagyok, mint amekkora vagyok. Minden rendjel ilyen pápaszem, s nevesse ki bár maga is magát, a ki kapja, mégis boldog vele, mert különbnek érzi magát vele, mint nélküle.

* * *

Magához ahhoz, hogy az embernek politikai befolyása legyen, nem kell sem aktiv, sem passzív választójog. Akkor sem, ha az ember asszony. Erő nem vész el nyomtalan, s lehetetlen, hogy a roppant erőmennyiség, mely az emberi nemnek, szebből nem is szólván: nagyobbik felében fölhalmozódott, nyomot ne hagyna annak történetében. S itt ne gondoljatok mingyárt arra a szembeszökő példára, melyet maitresse-gazdálkodásnak keresztelt el a goromba történetírás. Ilyen nyílt befolyás nem is igazi befolyás; e nyílt volta egyben árulója is, és védekezni lehet ellene, legrosszabb esetben ugyanily úton. Mint a hogy védekeztek is mindig; a szép asszonyságokat, kik az ő bájaik teljességével nyíltan ráültek a nemzetekre, gyakorta elkergették s mindig ártalmatlanná tették. Ő ellenük nem is nehéz eljárni; ugyanazt a szelindeket, melyet rendszerint fölülről szoktak lefelé uszítani: az Erkölcst a

plebs teljes sikerrel szabadíthatja rá e szép bestékre. Jóval fontosabb kérdés a törvényes befolyásoké. Ki tilthatja el a fiút attól, hogy édes anyja előtt szívét ki ne tárja? Ki a feleséget, hogy az ura szíve dobogását ki ne hallgassa? Ki egyáltalában az asszonyt attól, hogy részt ne vegyen az ura dolgai-ban, s mivel végre is e dolgokból alakul az ura sorsa, bele ne szóljon a *kettejük* sorsába? Mentül erkölcsösebb, mentül tisztább, mentül szentebb az ilyen asszony, annál nagyobbak a jogcímei. E jogcímek még növekednek is, mind fokozottabb erővel, ama páratlanul szívós és föltétlenül jogos háború során, melyet ujabban tudatosan viselnek az asszonyok az ő jogaikért. Noha koronás asszonyok minden időben voltak, a férfiak régi rabszolgatartó maximája, az: asszony neve hallgass, nagy ideig királyi magasságokban is féken tartotta az asszonyi befolyást. Ki mentül férfibb ember volt, király vagy kancellár vagy miniszter, a dolgaiba annál kevésbé szólhatott bele az asszony, mert azon időkben a férfinak néma rabszolgája volt az asszony. Ez ujabban éppen a viszájára fordul. Ki mentül egészebb férfi, királytól vasúti bakterig, annál inkább érzi az erő noblesse obligeát, s annál engedelmesebben hajlik meg a jogok előtt, melyek a gyenge nőt megilletik. E jogok pedig, mondom, növekvőben vannak. Ma már a perzsa sahnak is bele kell törődnie, hogy udvari vagy követségi ebéden kezet csókoljon a társaság legfőbb személyiségének, a ház asszonyának. Minden ceremóniában, mely nem szorosán állami aktus, nemcsak részt vesznek, de az oroszánrészt kapják nemcsak a királyasszonyok, de általában az asszonyok, a mágnásoknak, s főtisztségeknek, a minisztereknek feleségei. Még a francia köztársaságban is M. Loubetval bevonul az Elyséebe Mme Loubet is, sorra járja a kórházakat, fogadja a vendégeket; fejedelmi személyiségek, kik az elnököt meglátogatják, Mme Loubetnél is leadják névjegyüket: S

miért? Mert a kitünő hölgy az elnök felesége. Hasonló képen áll vagy állott a dolog Mme Waldecknél, Mme Millerandnál s a többi politikus urak asszony-ságainál. Szándékosan a republikát említem példának, mert a dolog itt a legkirívóbb, — itt, a hola politika a hagyományos formákat és czeremóniákat összebb szorította. Nos, a kérdés az, hogy mind e megtiszteltetések minek a révén érik például Mme Loubet-t? A felelet egyszerű: azért, mert a tiszteletreméltó hölgy az elnök felesége. Egyszerű? A dolog éppen nem ily egyszerű. Vessétek föl a kérdést: hát, francia alkotmány szerint, van az Elnöknek felesége? Ez nem bolond kérdés; a mi alkotmányunk például igenis ismeri a király feleségét; a magyar király felesége közjogi személyiség, kit meg is koronáznak. De Mme Loubet? Ó a M. Loubet felesége s nem az Elnöké; föltétlenül, mert a francia alkotmány az Elnök feleségét nem ismeri. Egészen bizonyos, hogy ha M. Loubet nem volna elnök, Mme Loubet nem járná sorra a kórházakat s nem kapna fejedelmi névjegyeket. Mind e dolgok nem neki szólanak, hanem az Elnök feleségének, kit azonban a francia alkotmány épúgy nem ismer, mint ahogy az európai alkotmányok nem ismerik a miniszterek, elnökök s főtisztségek feleségeit, s mind ez úri hölgyek társadalmi formák útján olyan jogokat élveznek, melyeket a törvény, mely róluk meg nem emlékezik, meg sem ad nekik, tehát a melyek őket meg sem illetik. Ez így van — de szeretném én azt a királyt, elnököt, minisztert s általában azt a férfiembert látni, ki az ő hitestársának, neve viselőjének s gyermekei anyjának meg ne adná vagy tőle elvenni hagyná azokat a jogokat, melyeknek híja az asszonyt társadalmi fölfogás szerint kisebbíti és megalázza? Ez olyasmi, mint a párbaj; törvény tilthatja, de férfiember meg nem fogadja.

* * *

Azonban, itt a bökkenő: a szertartás nem

mindig üres szertartás. S a nagyúr s az ő felesége négyszemközt nem beszél mindig csak szerelemről, s ki tilthatja meg egy okos vagy épp azért kedves, mert nem túlságosan okos asszonynak, hogy megmondja nézetét mindenről, még az ura politikájáról is? Vagy ha például mikor a megkívánások édes ideje megérkezik, a szép asszony nem turkesztán dinnyét kíván meg, hanem egy miniszternek a fejét vagy klerikális egyházi politikát vagy egyéb effélét? Hol az a férj és leendő apa, ki ilyesmit meg tudna tagadni?

Az asszonyi befolyás nyilvánvaló és eszembe sem jut azt állítani, hogy nem jogos és nem helyes. Azt sem mondom, hogy vissza kéne szorítani — annál kevésbé, mert ha kéne sem lehetne. De másról van szó: arról, hogy egy meglévő erő, szabályozatlanság híján, károkat is okozhat. Állam és társadalom minden erőt, mihelyest hatásai észrevehetőek, el nem nyom ugyan, mert nem is lehet elnyomni, de igenis szabályoz, mert szükséges is, hogy szabályoztassék. Már most a dolog úgy áll, hogy mikor az asszonyságok tündérújjai belenyulnak a politikába, ez ujjak annyiban is tündérújjak, hogy durva földi dolgokban nem járatosak. A királyfiak belesavanyodnak a rettenetes sok polgári és haditudományba, amin tizennyolcz éves korukig át kell magukat rágniok; a minisztereket megőszítik a bizottsági vallatások s a parlamenti harczok; tiszték és hivatalnokok számára ott vannak a meg-megújuló vizsgák és kvalifikációs törvények; a királyok személyes hajlandóságainak útját állja az alkotmány s a parlamentárizmus — ezenközben pedig a politikát olyanok csinálják, a kik bizonyára bájosak, jók, nemesek, szeretetremlétoak és elmések, de tanulni nem tanultak egyebet, mint francziául, angolul, meg egy kicsit imádkozni, harczot nem ismernek egyebet, mint tennis- és polo-partikat, és, neveltetésüknél fogva, erkölcsi, tudományos és társadalmi világfelfogásuk ma sem emelkedik túl a bájos

Marie-Antoniéttn, ki mikor megtudta, hogy a nép azért haragszik, mert nincs kenyere, naivul kérdezte: hát mért nem eszik kalácsot?! Gondoljátok el: ha az öreg Vilmos császár egy cseppel gyengébb ember, odaveti Bismarckot a kellemes Augusztá királyné haragjának, — s mi lett volna akkor a német egységből? Pedig Augusztá királynénak igaza lehetett; a vasember életének csak egy regénye volt: a házassága, a mi nyilvánvalóan azt mutatja, hogy nem volt afféle asszonyoknak való ember, mert az asszonyok a férfiakat nem éppen államférfiúi képességeik szerint ítélik meg, — annál kevésbé, mennél ösztönszerűbb ez az ítéletük, s mennél inkább latolgatás nélkül ítélő szimpátia vagy antipátia formájában jelentkezik. Nem az a baj, hogy asszonyok szólnak bele a politikába, hanem az, hogy az asszonyok személyében olyan lények, kiknek világnézete nem terjed túl a társasjátékon, kiket, társadalmi szokás szerint, olyan mesterséges rövidlátásban és paposságban neveltek, hogy egy jómodorú gyóntató mindig kedvesebb előttük, mint egy rosszmodorú államférfi.

* * *

Am, ha mindez így áll, akkor nyilvánvaló, miben állhat csakis a szabályozás. A dolog egyszerű. A nők emberek. Embereknek jogaik és kötelességeik vannak. Tehát a nőknek meg kell kapniok az emberi jogokat, s vállalniok kell az emberi kötelességeket. Ennyi az egész. Amik a női befolyásnak visszasságai, nem a nők természetéből következnek, hanem a nők helyzetéből. A nők tudatlanok, — de ez menten megszűnnék, ha éppúgy joguk és kötelességük volna a tanulás, mint nekünk. A politikára való befolyásuk jogtalan és ellenőrizhetetlen — de ez is menten megszűnnék, ha ép annyi joguk és kötelességük volna a politikában, mint nekünk. Így, hogy jogaik nincsenek, de törekvéseik vannak s bizonyos erő ő bennük is van: kerülő rejtekutakra szorulnak, házasság révén jököket bitorolnak s befolyá-

sukon s ennek minden következtetésében rajta és benne van a jogtalanság s a bitorlás minden sötét bélyege és tulajdonsága. Ám a mely perczben az asszony is lesz *valaki*: nem szorul rá, hogy az ura révén legyen *valami*. S ha jogait nyíltan gyakorolja, nem fordíthatja azokat ellenőrizhetetlen rossz-ságokra.

* * *

A nők politikai befolyásának szabályozására nem speciális törvények vagy intézmények kellenének. Ez megint jotalanság volna s megint rejtektutakat nyitna a jogtalan és káros befolyásnak. Nem kell és nem is szabad egyebet tennünk, mint a mint eddig tettük egyéb rabszolgaságok megszüntetésénél: a már meglévő jogokat ki kell terjeszteni a felszabadítandó rabszolgákra, s a már meglévő intézményekbe őket is be kell ereszteni. Mindazt, a mit a nők ritkos és kártékony befolyásáról el lehet mondani, el lehetett mondani annak idején a zsidók befolyásáról, s el lehet mondani ma is a jog nélkül való csőcselék befolyásáról. Mert ki hiszi, hogy' a zsidóknak ne lett volna befolyásuk már az emancipációk és recepziók előtt is? Volt, de gonosz befolyás volt; a hálósobák s a tőzsdeboltok befolyása. S ki hiszi hogy a jogtalan csőcseléknek még Törökországban is ne volna befolyása? Volt és van, csak hogy az utca befolyása, a bombáé, a pálinkáé vagy a kávéé, a hivatlanságé, az elbolondíthatóságé. A hol e titkos befolyásokon segítettek: hogy' segítettek? Mindig azzal próbálkoztak meg előbb, hogy kivételes törvényekkel s intézményekkel mintegy purgatóriumba eresztették be a zsidókat vagy a csőcseléket, a hol féljogok s félkötelességek tisztító tűzében nemesedjenek hozzá a telsesjogúság paradicsomához. A vége mindig az volt, hogy még rosszabb, még visszásabb lett minden; a rabszolgaéhség még mohóbb, a rabszolgabefolyás még kártékonyabb. Az egyetlen segítség az lett, hogy abbahagytak minden külön

törvényhozást és külön testre szabott intézményt, s a teljes jogot teljesen továbbterjesztették. Ebben a perczen a rabszolgából ember vált, s a kártékony rabszolga-befolyást fölváltotta a hasznos emberi munka. Bizonyos, hogy a mely perczen a nőket a tündéri sor aljasságából fölszabadítják az emberi sor méltóságába, a kezük épp oly becsületesen és hasznosan dolgozó emberi kéz lesz, mint a mily kártékony és veszedelmes ma a tündérujjak motozkodása.

* * *

(*Emma asszony leveleiből.*)... Sokszor írtam arról, hogy a mi rabszolgaságunkban az a legszomorúbb, hogy magunkat is rabszolgákká tett, s idegeinkbe saját érzésünk szerint is helyes világrend gyanánt véste be azt a rabszolgaállapotot, melybe testi gyengeségünknel fogva kerültünk. Hány okos, elmés és művelt nő akad, a ki szintén »nőiességet« követel a nőktől! Vagyis azt, ugyebár, hogy csicseregjünk, mint a madár, és tekintet nélkül egyéni hajlandóságainkra vagy állapotunkra, ugráljunk ágról-ágra. Hogy lesikáljuk, levasaljuk vagy lemaszírozzuk a redőt most már nemcsak a férfiak, de az egymás homlokáról is. Hogy bármiről, a mivel gondolkozó lény létünkre épp oly tisztában lehetünk, mint akármelyik matematikai tanár vagy villamos kocsis, olyan bájos bárgyúsággal beszéljünk, mintha nem tanultunk volna írni-olvasni. Hogy virágok legyünk, a miknek kelyhük és szirmuk van — és így tovább, — köztünk legyen mondva: én napokig rosszul szoktam lenni ezektől a virág-hasonlatoktól s még czélozni sem merek rá, micsoda *boshajt* gondolatok és képzetek támadnak bennem olvastukra. De hát végre is: a férfiak részint csacsik-részint rabszolgatartók és szeretnek bennünket olyanokká stilizálni, a milyenek szeretnék, ha volnánk. De maguk a nők is! Maguk ők is, a kik önmagukról tudhatják, hogy a nő se nem madár, se nem virág, se em tündér, hanem ember. Ma már a

parasztról s a munkásról is elismerjük, hogy ember. Ma már a gyermekek emberi jogaiért is küzdünk és izgatunk. Ma már Hanzinak, az okos lónak is megengedjük, hogy esze és értelme legyen, talán kevesebb, mint a mienk, de olyan, mint a mienk. Csak a nőknek nem engedjük meg. Nem, még mi magunk nők sem. Küzdünk nemünk felszabadulásáért, emberi jogáért és méltóságáért, — de valóság-gal megrettenünk, ha e fölszabadulásnak nyomait is látjuk, ha mint a hogy a rabszolgaság élvezeti tárgy-gyá alakította, a szabadság élvező emberré szabádítja föl a nőt, s ha a maga emberi természetének visszaadott nő képmutatás nélkül élni is kezd egyéniségével vagy hajlandóságainak. Érteni azért értem ezt a jelenséget. Meglátom másutt is, nemcsak a nő-kérdésben nálunk nőknél. Látom publiczistáknál, a kik himnuszokat írnak a sztrájk jogáról, de elkékülnek mérgükben, ha az ő szedőik is sztrájkolnak. Látom filantrópokon, a kik küzdenek az egyenlőségért, de elborúlva hajtanak át agrárszocziálista falvakon, a hol a paraszt már nem süvegei meg őket úgy, mint a szomszéd faluban. Látom színésznőkön, a kik nem tűrhetik, hogy a szolgálónak szeretője legyen, és nagyságos radikálisokon, a kik elcsapatják a kalauzt, ha nem segíti le az iszákjukat. Az új állapotok mindig kényelmetlenek számunkra, akár magunk küzdöttük is ki ezeket az ujságokat. Hogy a magunk dolgánál maradjak: csak azt kell nézni, hogy mióta leánygimnázisták is vannak: az iskolázatlan nagynéniknek mily kellemetlenek ezek a lányok, a kikkel szemben ők végre is nem édes virágok, hanem egyszerűen tudatlan libák, — de mily kellemetlenek a fiatal urak számára is, a kik dühösen siratják velük szemben azt az egyetlen praejúket, hogy eddig csak ők tudtak latinul deklinálni, most a lányok is tudnak. Ez azonban rendjén van — sem a nénik, sem az úrfiak nem küzdöttek a nőemanczipációért. De sohase felejtsem el, mikor most néhány hónapja

Amerikában egypár helyütt egy társaságba kerültem egy honfitársunkkal, a ki itthon rettentően adja a feministát. Amerikában a nők: emberek; akárkivel egyérvő és egyenjogú embernek tekintik magukat, ennek vannak el is ismerve, sokban alkotmányosan is, és ehhez képest viselkednek is. Látták volna az én feministámat, mikor az ő budapesti szultánallűrjeit sehogysem tudta applikálni itt, a hol az asszonyok nem odaliszkok. Látták volna elhalaványodni, mikor kérdő és rendreutasító pillantást kapott ott, a hova hódítói biztossággal ereszkedett le, s még inkább — s ez a nevezetes! — elpirúlni, sőt kedvét veszíteni ott, a hol ő — elég csuda, de tetszett, s ezt szemérmeteskedés nélkül megmondták neki. Lesujtottan kísért haza, éjnek idején, holdvilágos nyáron, a csodaszép Central-Park fasorain végig, kis, kétülékes cab-ben — s látszott rajta, hogy gyávának, egész természetéből kivetkezettnek, lefokozottnak s elférfiatlanítottnak érzi magát, mert nyugodtan ülhettem a lábától a kocsi-ban. Mikor a fogadó kapujánál elbúcsuztunk, így szóltam hozzá: »Kedves Mózsés, maga is csak vezetget bennünket az Igéret földjére, de az ottvaló életbe belehal...»

* * *

A házasság két szerető szívnek arra való egyesülése, hogy elébb megunják, majd meggyűlöljék s végezetre agyonkínózzák egymást. A cél nem mindig ez, az eredmény majd mindig. Mi ennek oka? Alkalmasint az, hogy e szövetség többnyire férfinak és nőnek találkozása, kik között az ember és ember közt való viszonynak némi módosító mellékíze van. Igen szép és igen erkölcsös beszéd, hogy a férfi s a nő viszonyának, főképp pedig a házasságnak nem szabad tisztára az érzékek hevületén épülnie, hanem ezenfelül barátságon, vonzalmon, egymás megértésén és megbecsülésén. De végre is ezek az érzések összeköthetik egymással ő felségét, a szultánt s ő szentségét, a római pápát is — annak a még vala-

minek pedig, mely e tisztos érzésekhez a szerelemben s a házasságban hozzájárul, megvan az a gonosz tulajdonsága, hogy visszahat e tisztos érzésekre, még pedig úgy, mint a napvilág; ha kisüt, ezek is fölragyognak, ha kialszik, ezek is elhomályosodnak. Már most nem állítom, hogy nincs a világon örök szerelem, bár még nem volt szerencsém találkozni vele. Ám a legörökebb, a legállandóbb szerelem is olyan, mint bizonyos villamos áramok: folytonos kigyúlások és kialvások sorozata, s ezekkel, mondom, együtt gyulad ki és, ez a bökkenő, együtt fordul viszájára az egymásban való baráti és emberi gyönyörködés. Ez már magát a szerelmet is igen kényes és kormányozhatatlan dologgá teszi, legfeljebb az emberi műveltséghez képest leleplezetten azzá, a minek egyszerű rokonainknál, az állatoknál leplezetlen őszinteségekben látjuk: dühös és fájdalmas marakodássá, melyben mintegy boszút állunk egymáson azért, hogy mi, a kiknek minden porcikánk azt súgja, hogy magunknak éljünk, az élet rendjén mégis ennyire egymásra szorulunk. Ám a szerelem anarkia, melyben jogot és kötelességet önkéntes megegyezés, valóságos erő előtt való meghajlás, valóságos gyengeséggel való visszaélés osztogat és állapít meg, — időről-időre, akár percről-perczre ez erők váltakozásához képest váltakozva. A házasság e váltakozáshoz nem tud hozzásimulni. Merev, mint minden írott szerkezet. Szabályozni akarja azt, a mi szabálytalan. Állandóságot parancsol arra, a mi változékony; kötelességgé teszi, a mi csak önkéntes adó lehet, s ezzel, az érzékek hamis optikája révén, személyében és mindenestül meggyőlteti velünk azt, a kiben pedig csak a kényserüséget gyűlöljük — mint a hogy minisztereket buktatunk, pedig csak kormányt akarunk buktatni. A Tristram Shandy édes apja minden este lefekvés előtt fel szokta volt húzni a fali órát, aztán odaült csevegni kedves neje ágyához. Az asszonyosság ezt annyira megszokta, hogy zha a ura

ott feledkezett a kandalló mellett a bibliaolvasásnál, odakiáltott hozzá az ágyból: Mr. Shandy, ne felejtse el fölhúzni az órát! Ime a házasság — s ha az egyházatyák el is hiszik, hogy ez megfér a szerelemmel s az erkölccsel, azt csak nem hihetik, hogy megfér a barátsággal, a vonzalommal, az egymás megértésével és megbecsülésével?

Mindez áll még az örök szerelemre is. De nem csak örök szerelem van a világon, s ha az első szerelemről sem tehetünk, hogy' tehetnénk a többiről? Legfeljebb lemondhatunk róla. Ez a lemondás lehet magasztos, lehet dicső, lehet erkölcsös; lehet olyan titkos, hogy csak az isten tud róla, s lehet oly tökéletes, hogy a vér is elfelejti, míg a szívből az agyvelőbe ér. De a szív nem felejt, s valahol ő rá szükség van, ott érez és éreztet, s mentül kevesebbet szabad éreztetnie, annál többet érez. S nemcsak az egyik szív érzékeny: a másik is az; megérzi a legcsekélyebb változást, és vérzik bele. Ilyenkor maga a szerelem is szomorú, fájdalmas, elviselhetetlen. De a házasság ennél is több: elviselhetetlenség, a mit el kell viselni.

* * *

S ekkor előállanak a bölcsek és javítani akarják a házasságot. Elismerik, hogy sok a vizsátsága, s enyhíteni akarnak rajta. Meg akarják könnyíteni a válást; a gyengébb, a kizsákmányoltabb félnek, az asszonynak, emberi jogokat akarnak biztosítani a házasság rabságán belül. S nem veszik észre, hogy a rabság azért rabság marad, a minnek nem a hibái a hibák, hanem a mi maga a hiba. Hogy a férfi asszony nélkül el nem lehet, az éppoly örvendetes vagy szomorú adottsága a természetnek, mint az, hogy dolgoznunk kell, hogy megélhessünk. De *emberi* intézmény, melyhez a természetnek semmi köze, hogy egyik embernek a másik hasznára kell dolgoznia, s *emberi* intézmény, melyhez a szerelemnek semmi köze, hogy férfi és nő csak házasságban kerülhessen össze. Igaz, a természetben is

előfordul a házasság. De előbb is többnyire olyan okokból fordul elő, mint az embereknél, tudniillik gazdaságiakból; a terület, a mit például az oroszán egy éjszaka alatt meg tud járni, nem tud többet eltartani két nagyevő állatnál s azok kölykeinél. Aztán meg mi közünk nekünk a természethez, ha megszabadulhatunk tőle? Az is természetes volna, hogy négykézláb járjunk és füvet együnk, mégis kocsin járunk és pástétomot eszünk. A természetnek csak két kényszerűségétől nem tudunk, a mig élünk, megszabadulni: az éhségtől s szerelemtől. Ami elménk és erőnk van, mind arra kell fordítanunk, hogy e két legyőzhetetlen kényszerűséghez képest mentül kellemesebben rendezzük el életünket. Nem ilyen berendezés: sem a mások hasznára való dolgozás, sem a házasságba beleszorított szerelem.

* * *

A házasságot ma két gyökér tartja. Az egyik a mai gazdasági rend, s ezen belül nemcsak maga a magántulajdon, hanem főképp az, hogy a nők nem tudják magukat eltartani. A hol a nőknek van keresete, mint például a színház körül, vagy a hol férfi és nő egyformán keres vagy nem keres, mint a nép körében, ott az erkölcs és a házasság fölötté ingatagon áll, s így állana a legfelsőbb rétegekben is, ha erősen nem tartaná a tulajdonjog, melyet odafenn hatalom, elsőszülöttségi intézmények s egyéb effélék különös becsületben tartanak, s ha, mint az orosz abszolutizmust a bomba, az úri házasságokat nem enyhítené a házasságtörés. A másik gyökér a szülőnek a gyermek iránt való szeretete, melylyel az állam a legszemérmertlenebb módon visszaél — többek közt úgy, hogy a nőt semmivel sem kárpótolja azért a szolgáltatásért, hogy neki polgárokat szállít. Már most nem szorul az én tollamra, mert éppen elégszer kifejtették, hogy a mai gazdasági rend, s ezen belül a nők keresetképtelensége sokáig fenn nem állhat, mert már is

elviselhetetlen kezd lenni még azok számára is, a kik híznak tőle. De ki kéne egyszer fejteni, s alkalomadtán vállalkozom is rá, hogy szakasztott így áll a dolog a gyermek szállításával és nevelésével is. Mentül inkább tudatára ébredünk annak, hogy a gyermek is ember, a kinek jogai vannak, de gyenge palánta, a kit nem lehet elég fáradsággal és művészettel gondozni: annál lehetetlenebb lesz, hogy e végtelen nehéz és végtelen erőt és időt fogyasztó kötelesség minden gondja és terhe a szüléket nyomja, és viszont, ne tekintessék éppoly munkának és szolgáltatásnak, mint minden egyéb, a miért kárpótlás vagy bér jár. Mihelyt a nő maga is el tudja magát tartani, vagy jobban mondva, nem szorul férjira, hogy éhen ne haljon: nevethet azon a férfiasságon, mely a nőket szerelmi életük szerint osztályozza, — s mihelyt a gyermek nem lesz megölő gondja az anyának, és sorsa nem azon fordul meg, van-e apja: menten vége lesz mindenestül a házasságnak, mely a nőnek az éhségtől vagy a becstelenségtől való félelmében kötődik, s a gyermekért való reszketés miatt nem bomlik föl.

* * *

Ha mindezzel szembe azt vetik, hogy: hogyan, meg akarod tiltani, hogy két szerető szív egy életen át híven kitartson egymás mellett, a férfi az ő asszonya s az ő gyerekei mellett? Dehogy, de lehet az házasság nélkül is, sőt házasságon belül; Victor Hugó, például, házas létére egy életen át híven kitartott a szeretője mellett.

* * *

S hogy mindez erkölcstelenség, s ellenkezik az isteni és emberi törvényekkel? Hát akkor a házasság-tisztelő egyház mégis a saját papjait mért tiltja el (vagy megója?) a házasságtól?

* * *

Ez az Ellen Key meg ez az Edward Carpenter, meg mind a többi kölcsönkönyvtári próféták, kik

különben inkább Németországban próféták, mint saját hazájukban: minden bizonnyal igen derék, igen becsületes, igen jóra való, igen elmélkedő és igen értelmes asszonyok és uraságok, s a mit mondanak, az javarészt szent igazság. De hogy is mondta Tisza István? Az is igaz, hogy ma csütörtök van, még sem mondok róla szónoklatot. Nem bizony, és, kivált, nem vágok hozzá próféta-ábrázatot.

* * *

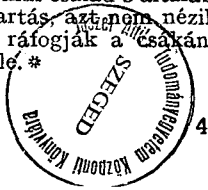
Mikor ezt valahol kiírtam, egy kemény eszű és biztos tollú író, Neményi Erzsébet, kitanított, hogy a prófétának nem ujságok kitalálása a tisztje, hanem az a szent vajákoság, mely a kirakatokban forgalomba kerülésük előtt elfakult igazságokat csillogóra tudja átsikálni, s e csillogással tudja ráhipnotizálni a sokaságot arra, hogy az igazságot forgalomba fogadja. Ez ellen nem szólhatok, mert ez igaz. Át kell látnom, hogy egyfelől a próféták sohasem mondtak új dolgokat, csak az intellektuálisokban földerengett igazságokat népszerűsítették látnoki szívóssággal, másfelől nem az intellektuálisok fölrázására kellene a próféták, hanem a sokaságéra. Sőt tovább is kell mennünk, s észre kell vennünk, hogy az intellektuálisok nem is valók prófétáknak, mert a túlságos értelmesség nem kedvez a tökéletes meggyőződésnek — prófétának pedig csak az való, a ki maga is föltétlenül s a kételkedés legkisebb maradéka nélkül hisz abban, a mit másokkal el akar hitetni. Igaza van Neményi Erzsébetnek: Beecher-Stowe asszonyok inkább volt jó lélek, mint nagy lélek, s ezért tudott többet tenni a rabszolgaság megtörésére, mint az előtte próbálkozott nagy lelkek.

* * *

Sőt el kell ismerni, hogy ezeknek a kölcsönkönyvtári prófétáknak hivatásuk, nagyon komoly rendeltetésük van. E hivatás nyilván ugyanaz, mint

a szocialista agitátoroké, noha Ellen Key az ő két kedves tárgyában : a nő- s a gyermekkérdésben nem olyas véglét, mint a társadalmi és gazdasági mozgalomban a szocialdemokrácia, hanem olyan közép-szer féle, mint a polgári radikalizmus. Ellen Key nem hirdet radikális feminizmust, felforgató nő-emanczipációt, sőt álmaival és tanításaival teljesen a mai család s a mai társadalmi rend alapján áll. Innen az ő nagy hatása azokban a polgári rétegekben, melyek érzik ugyan a mai intézményeknek s a mai rendnek fogyatkozásait s vizsátságait, de egyben sokkal inkább hasznavevői is e rendnek, hogysém másfajta világra vágnának vagy másfajtat csak el is tudnának képzelni. Ám e szűkebb mező-ségen is áll kicsiben, ami áll nagyban a szociális és gazdasági mezőség egész hatalmas területén. A fejlődést s a változást itt sem azok fogják kikényszeríteni, a kik a mai rendnek kiváltságosai, hanem azok, a kik mostohái és kerítés mögül nézői. A nő s a gyermek jogát nem azok fogják kiküzdeni, a kik a mai szolgáltatáson belül mégis husos fazekak mellett ülnek, hanem azok, a kiknek csakis káruk és rabságuk származik a mai világrendből. Tehát azok a nők, a kik nem sokat elmélkednek családról és kitartottságról, mert nem jutnak el családi élethez s maguknak kell eltartaniok magukat; a vagyontalan vén szüzek, az utczára vetett leányfővel anyák, a vadházasságban élő népbeli asszonyok, a gyárban s a mosóteknő mellett senyedő munkásnők, a szemétdombon felnövő zabigyerekek, a fegyházak s a csókpiaczok számára születő emberpalánták, s mindazok a szabályhoz képest óriási többségben lévő kivételek, a kik vagy bele sem jutnak a családba, vagy egy rabsággal több számukra a család. Jó ház-e, szentegyház-e a mai család s általában a házasság s a nő- és gyerektartás, azt nem nézik a rajta kívül rekedtek, hanem ráfognak a csakányt, a miért ők már nem fértek bele.*

* * *

S itt kezdődik, e csákányok közeledtével, az Ellen Keyek hivatása. Ők végzik azt a munkát, a mely belevág a Lassalle abbeli mélységesen tudományos megfigyelésébe, hogy az uralkodó rend maga-maga alatt vágja a fát. A kitartottság s a kiváltságosság sem fenéig tejfel ; tele van vizásságokkal s elviselhetetlenségekkel. Viszont, ha ezeken változtat, a fejlődés nem fér meg a régi falakon belül. Minden új szabadság új terhekkel is jár, s a szűz vállak e terheket nem bírják. Az emberi fejlődés minden terén így van ez. Az egyháznak császárok és tudósok kellene, hogy mindenhatóvá tegyék, de nem tudja keze alatt tartani a világi hatalmat s a tudományt. A királyoknak pénz és katona kell, de a bankár pénzt csak országoknak ad, nem királyoknak, s az ország csak úgy ad katonát, ha ez a katona az övé is. A kapitalizmus fejlődése megköveteli a termelés és a fogyasztás szervezését, kartellokkal és trösztökkel — s ezzel fele úton elébe vág a köztulajdonnak, mely a kapitalizmust megdönti. És így tovább, és így tovább — s mikor az Ellen Keyek s az Edward Carpenterek a szerelmes ember, a nő és a gyermek számára új jogokat, jobb bánásmódot, megfelelőbb életet követelnek, olyan terheket rónak a mai családra s a mai szülékre, melyeket ezek el nem bírnak. A magánháztartás mind kevésbé bírja már el a művelt ember kényelemre való igényeit. A családi életben belül nem fér el az a nő, a ki több vagy egyéb is akar vagy kénytelen lenni, mint az ura nőténye, a gyerekei anyja s az egész család szolgálója. S én apa és te anya nem tudjuk, a mi fogyatékos eszközeinkkel, a mi ezerfelé való lekötöttségünkkel, a mi dilettáns ügyetlenségünkkel úgy nevelni s úgy ellátni gyermekeinket, a hogy, már átlátjuk s a jó és nemes Ellen Key átláttatták velünk, hogy kellene. A családot akarják mindenféle helyes és nagyon is megokolt reformokkal ráfordítani tulajdonképeni rendeltetésére. Csakhogy ezek a reformok gyengítik a család viselőképességét, mint.

a hogy a velencei harangtorony abba roskadt össze, hogy a toronyórnek szűk volt az ő földszintes szállása, s mind többet vajt ki falaiból. Ha valaki azon időkben csákányt fogott volna a Campaniléra : csodálkozott volna, mily könnyen omlik össze csákánya alatt.

* * *

Igen, a családot s a házasságot szakasztott az a végzet fenyegeti s olyan mód fenyegeti, mint a magántulajdont s a kapitalizmust. Egyfelől belső fejlődésbeli szükségei vetnek fel benne olyan reformokat, a miket el nem bír. Másfelől a külső ostrom ellen való védekezés kényszeríti olyasmik megtételére, a mikkel fele úton utat nyit az ostromlónak. A családot s a házasságot egyformán kerülgetik a benne élők, a kiket fojtogat, s a kivüle állók, a kiket megrövidít. Például: a törvényes gyerek, a kinek jogai vannak, s a törvénytelen gyerek, a ki jogokat követel. Például: a férj s a feleség, a ki unja egymást, de nem válhat a gyerek miatt, s a legény s a leány, a ki kívánja egymást, de fél a gyerektől. Az asszony, a ki a maga erejéből akar megélni, s ha meg tud élni, nem akarja magát szerelméért kitaratni, s a néember, a ki ha eladja magát, nem akar a vevője előtt becstelen lenni. Például — de minek néhány példa, mikor minden egyes eset egy-egy példa? S minden egyes példa azt is megvilágítja, hogy a legkülönbféle társadalmi, gazdasági és politikai vonatkozások egybefonódtak, s nincs külön asszony- és gyerek-kérdés, mint ahogy nincs külön munkás-kérdés, hanem van egy nagy és mindent egybefoglaló kérdés: az, hogy a mai gazdasági és társadalmi rend emberi életet biztosít-e minden ember számára? A felelet az, hogy: nem — s ezzel együtt dőlt el a sorsa s egy megoldásban fog elkövetkezni a felbomlása minden mai intézményének. Ez nem azt jelenti, hogy egy bizonyos napon vagy épen egy nap alatt, hanem igenis egy időben folyó s egymásba patakozó fejlődésbeli folyamatban. E fo-

lyamatot mindenki sietteti, a ki egy és más helyen javítani, mert megmenteni akarja a mai világot. Ellen Key igen értelmes úri nő, de nem hiszem, hogy át tudná érteni, mily veszedelmes izgató ő az ő saját arany középszere ellen.

* * *

Bizonyos, hogy minden rabszolgaságok közt a gyermekeké szűnik majd meg utoljára.

Először azért, mert ők a leggyengébb elnyomottak.

Másodszor, mert ép ezért nem tudnak magukon segíteni, és másoknak kell segíteni rajtuk.

Harmadszor, mert legjobban rászorulnak mások jószágára és áldozatkészségére, sőt enélkül elpusztulnának.

Negyedszer, mert senkivel szemben annyi igaz magja nincs a kizsákmányolók szent frázisainak, mint a gyermekkel szemben, s ha a munkás nevet is azon, hogy a haza akkor is szent, ha mostoha, s a nő nevet is azon, hogy a férfi a világ urának sz üle tett: a gyermek nem nevéthet azon, hogy apa a legtökéletesebb lény, anya a legdrágább, mert ez — bizonyos fokig — többnyire igaz is, ezenfelül pedig a gyermeki elme hajlik az ítélet nélkül való elhívésre.

Ötödször, mert egy rabszolgaságnak sincs annyi húsos fazeka, mint a gyermekének.

Hatodszor, mert egyiknek sincs annyi gyökere a természeti adatok közt, mint ennek.

Mindazonáltal a szülő s a gyermek közt való viszonynak némely jogtalansága már ma is szembeötlő. Tulajdonképp mi jogom van valakinek parancsolnom, s egész életére kihatóan a magam ízlése szerint alakítgatnom őt, csak azért, mert életét nekem köszönheti? S még ezt nem is nézve: társadalmi intézményül mily rettenetes és igazságtalan, hogy valakinek egész jövőndője, mert neveltetése s életre való fölszereltetése azon forduljon meg, mely osztálybeli s mily vagyoni állapotú emberek voltak szülői? A szegény ember s a gazdag ember közt való

aránytalanságnak miért kell a kaszt végzettségével folytatódnia a szegény ember fiában s a gazdag ember fiában? S még egy körrel szűkebbre lépve: a gazdag ember mért kényeztetheti, a szegény ember mért kínozhatja agyon gyermekét? Ez a szabadság még csak a mai világrendből sem következik; Amerikában a hatóságok már igen nagy hatalommal és hatáskörrel nyulnak bele a gyermekek nevelésébe, ellátásába és megvédésébe.

A MALTHUS EVANGÉLIUMÁBÓL.

Vala pedig Karácson havában, hogy az Irástudók beutazván a városokat s a falvakat, mindenfelé csöndességet találnának.

S nem hallatszék kis gyermekek sivalkodása, s nem hallatszék azoknak nevetésök.

S nem találtaték kis gyermek országszerte a hajlékokban, hanemha egy és ritkán ha kettő.

Szólának ezért az Irástudók, mondván : Bizony bűnösök ezek.

S szólának a falvak öregeinek, mondván : Bizony, ti öregek, bűnösök vagytok.

S szólának a férfiaknak s az asszonyoknak is, mondván : Bizony, ti férfiak és asszonyok, bűnösök vagytok.

Mert a kis gyermekek ünnepe vagyon ma, s a Megváltó születék gyermeki formában.

S imé a ti hajlékaitokban nincsenek gyermekek, hanemha egyen, s ritkán ha ketten.

Nem szóla-é a Megváltó, mondván : Ne tiltsátok meg a kis gyermekeket, hogy hozzám ne jöjjenek, mert ilyeneké a mennyeknek országa.

S imé üresek a pitvarok s az udvarok, s nincs kis gyermek, hogy a Megváltó elejébe menne.

Avagy új Heródes támada-é, hogy elküldvén szolgálait, leváogatna minden gyermekeket határitokban, két esztendőseket s azoknál kisebbeket?

Avagy nem mondá-é az Ur : hogyha valaki megszámálhatja a földnek porát, a te magod is

megszámláltathatik, és számláld meg a csillagokat, ha azokat megszámlálhatod : így léssen a te magod?

S nem ölé vala meg az Ur Ónánt, ki nem akara az ő bátyjának magot támasztani?

Bizony mondjuk néktek : léstek ti ezért gyűlölségesek mindenek előtt.

Az aratásra való gabona sok léssen, de az arató kevés léssen.

Jaj nektek, kik az Urtól mélységesen elrejtitek a ti tanácstokat, s cselekedeteitek sötétségében azt mondjátok : Kicsoda lát minket s kicsoda veszen minket eszébe?

Mert olyan léssen, mint a por, a ti ellenségteknek sokasága, s az erőseknek sokasága, mint a polyva, mely elragadtatik a széltől és léssen hirtelen és hamar.

Felelének pedig az öregek, mondván : Mi nem félünk.

Sipoltunk néktek, és nem tánczoltatok, siralmas énekeket énekeltünk néktek, és nem sirtatok.

Nemdenem : ha igaz egyik szó, igaz akkor a másik is?

Ha pedig nem igaz az egyik szó, igaz lehet-e a másik?

Tekintsetek az égi madarakra : azok nem vetnek, sem aratnak, sem a csürbe nem takarnak, mindazáltal a ti mennyei Atyátok eltartja azokat.

Mi pedig nem vagyunk drágábbak azoknál. Mert mi vetünk és aratunk és csürbe is takarunk, mindazáltal minél több az arató, a gabona annál kevesebb.

S könnyebb a tevének általjutni a tű fokán, s könnyebb a gazdagnak bémenti a mennyeknek országába, mint a szegénynek megnyerni, a mit kér, a keresőnek megtalálni, a mit keres, és a zörgetőnek megnyitvatni.

Mert szoros kapu és keskeny ut, a mely viszen az életre, s nem találjuk meg azt, hanemha kevesen vagyunk.

Mert a rókának barlangja vagyon, a vadgalambnak fészke vagyon, de a szegény ember fiának nincs hol lehajtania fejét.

Mert a róka nem oroszlánja a rókának, s vadgalamb nem vércsége a vadgalambnak, de az ember farkasa az embernek.

Pusztaságban lakunk és zúgolódik egész népünk a pusztában.

De estve nem jönnek fürjek, hogy a mi táborunkat ellepnék, s mikor a harmatszállítás megszűnének, ímé, nincsenek a pusztának színén apró gömbölyegek.

Ekképen ha megadtuk a Császárnak, a mi a Császáré és Istennek, a mi Istené, s ha megmérjük a Gómerral, a mi megmarad: bizony, a ki sokat szedett vala, sokja vagyon, a ki keveset szedett vala, kevese vagyon, a kik sokan vannak, kevesők vagyon, s a kik kevesen vannak, sokjuk vagyon.

Nemcsak Istennek minden Igéjével él az ember, hanem kenyérral is, a kövek pedig csak a gazdagok számára változnak kenyérré.

S öt kenyerekből és két halakból ha nagy sokaság ejénd, meg nem elégedéndnek egyen-egyen.

S felelének a férfiak is, mondván: Mi sem félünk.

Mert ha fiaink megnöttek, mint a latrokra, nem úgy jönnek-é rájuk, fegyverekkel és fustélyakkal, hogy megfognák őket?

S valaki köztük nem fog fegyvert, nem kell-e fegyverrel vesznie?

Bizony mindennek, a kinek vagyon, adatik és megsziporittatik, a kinek pedig nincs, a mije vagyon is, elvétetik tőle.

Minden gonosz és rest szolgák tudjuk már, hogy az ur ott is arat, a hol nem vetett, és ott is takar, a hol nem vetett.

Mi haszontalan szolgák pedig vettetünk a külső setétségre, holott van sírás és fogaknak csikogattatása.

Ha pedig gyűjtünk kincset e földön, a rozsdá és a moly meg nem emészti, a lopók ki nem ássák és ki nem lopják, de lészünk kedvesek Isten és ember előtt.

S felelének az asszonyok is, mondván: Mi sem félünk.

A hol a mi gyermekünk vagyon, a csillag nem áll meg a hely felett.

Királyok nem tesznek néki tisztességet, kincseket nem hoznak elő, s nem adnak néki ajándékokat, aranyat, temjént és mirhát.

A mi leányainknak, ha lámpásikban nincsen olajok, az eszes szüzek nem adnak nekik, s ha szóláندانak a vőlegénynek, mondván: Uram! Uram! nyisd még nekünk az ajtót, a vőlegény feleléd, mondván: Bizony mondom néktek, nem ismerlek titeket.

Ha pedig a városokban bűnösök, az ő sok bűnik nem bocsáttatnak meg nekik, mert igen szerettek.

S ha fiaink átmennének Genezáret földére, minekutána hiába várták volna az öt kenyerek csudáját: mikor a hajónak evezésében veszekednének, az éjtszakának negyedrészekor senkisémm jár mellettök a tengeren, mondván: Bátorságosak legyetek, én vagyok, ne féljete.

A mezők liliomainak megvagyon az ő öltözetök, de az ember kisdedeinek nincsen ruhácskájok.

Ha lehetséges, hogy elmuljék tőlük a pohár, nosza muljék el őtőlük a pohár.

S ha a kis gyermekeké a mennyek országa, nosza maradjanak ök a mennyeknek országában.

Hallván ezeket az írástudók, elszomorodék az ő lelkök mindenfelől.

Fölnézvén pedig a magasságos mennyekbe, csak setétséget látának ottan.

S ezen nap nem vala békességök a jóakaratu embereknek.

SZERELMI TÖRTÉNET.

— *Emma asszony meséiből.* —

A multkor, egy végsőt vonagló jounon, valaki, férfiember, a kivel magunk ültünk egy fülkében, egyszerre elhallgatott, letette csészéjét, s olyan á propos-s hangon, mint a kinek éppen most jut valami eszébe, azt kérdi tőlem :

— Emma, tudja, hogy mi mind a ketten megöregedtünk ?

En egyet hörpintettem a teámból s a csésze széléről feleltem :

— Köszönöm szives kérdését, tudom.

Az emberem elpirult :

— Talán megbántottam ?

En fejemet ráztam :

— *No mention*, mint az egyszeri udvarias ember mondta, mikor elgázolták és a ló belelépett a szemébe.

. . . A fülke voltaképp csukott erkély volt, s én az ablaknál ültem, a honnan kiláttam a Dunára, melynek szürke bőrét himlőhelyessé petyegette a szakadni kezdő télvégi eső. A híd lábánál egy toprongyos munkásféle lökött el magától, egy hajszál híjja, hogy nem a vízbe, valami vedlett, rongyos némbert, a kivel odajövet egy negyedórával azelőtt nagy röhögések közt láttam kergetődni a híd íve alatt. En is letettem csészémet, egy darabig belebámultam a leszálló estébe, a láthatatlanná szür-

külő esőbe, aztán megráztam egypárszor a kalapomat, mint a pompes funèbres-lovak a tollbokré-tájukat:

— Tisztelt úr, mondok magának valamit. Tudom, hogy maga tulajdonképp nem egoista, sőt magából a szamaritánus beszél. De végre is én legalább már asszony vagyok, a kinek gyerekei vannak, továbbá annyira vén mégsem vagyok, hogy egészen bizonyos volna, hogy így fogok meghalni, anélkül, hogy tulajdonképen a szerelmet megismer-tem volna. Ellenben ma olvastam az újságban, hogy odakinn a szegényházban egy százhárom éves hajadon haldoklik. Százhárom éves! Hajadon! És haldoklik! Lássá, ha maga igazi szamaritánus és igazi lovag, akkor most rögtön kocsiba ül, ki-hajtat a szegényházba, és nem engedi, hogy ez a szegény nő így haljon meg, a nélkül, hogy a szerel-met megismerte volna!

. . . Miért gondolják a férfiak, hogy a szerelem oly nagy dolog? Azért, mert ők kellenek hozzá? Én nagyon tisztelek mindent, a mi emberi, sőt mindent, a mi állati, de egészen biztos vagyok benne, hogy a szerelmes szerelem bizonyos mértéken és koron túl éppúgy csak szokás és megszokás, mint a dohány vagy a szesz, a mi nélkül igen jól el lehet az ember. Igaz, hogy én azt is bolondnak tartom, a ki nem iszik, vagy nem dohányoz, noha jól esik neki — én bizony megtenném, ha kivánnám. De beteg ember, a ki nem tud meglenni szesz, dohány és regény nélkül. Nem keresem az életben a holdvilágot, de mindig valami nevetségeset és sértőt találtam az udvarló férfi abbeli pretenziójában, hogy én, intelligens lény, tőle, két lábon járó földi teremtestől, exaltálódjam. Hogy fantáziáljak róla. Hogy megbóduljak tőle. Az életnek egyáltalában nincs értelme és tartalma, s a temetők kapujára azt kellene fölírni: *Tant de bruit pour une omelette!* De aztán nem is echauffirozom magam, hogy az én életem egy nuance-szal kisebb vagy nagyobb

számárság legyen, s végül, a nagy leltározáskor, egygyel több vagy kevesebb semmi találtassék benne.

Az uramat azért siettem az ügygyel pukkasztani. Ez sohasem árt. Mikor vacsora után bevonult pálinkázni a szobájába, utána mentem:

— Hallja, máma valaki ajánlkozott, hogy hajlandó megszakítani segíteni a maga oldalán való életem egyhangúságát. És figyelmeztetett, hogy elmúlt a szép nyár, használjam fel az órákat, az idő eljár.

— Úúúgy . . . dűnnyögte a nagyságos úr, roppant egykedvűen, — És maga mit felelt?

— En? Semmit sem feleltem. De a dolog nyugtalanít. Úgy érzem magam, mint a sivatag utasa, mikor megérzi, hogy közeledik a számum.

A nagyságos úr nevetett és vállamra tette kezét:

— Teringettét, ezt szépen mondta. Hát tegyen is úgy, mint a sivatag utasa. Mikor az érzi, hogy jön a számum, a tevéje mögé bujik, s úgy várja be, míg a vész elvonul.

— Maga nemcsak szép, hanem szerény is — feleltem. — Jó, hát majd maga mögé menekülök a kísértés elől. Holnap vasárnap van, vigyen ki a Margitszigetre. A gyerekeket ellátom másfelé, és kettesben leszünk, egyedül.

. . . A szigeten kevesen voltak, és füledt volt, mint egy filharmóniai hangverseny. Kigomboltam a spenczeremet, a minek az asztrakánja már darabokban mállott le rólam a végtelen tél után. Hallgattam és unatkoztam. A nagyságos úr detto. A nehéz, párás levegőtől a lábunk olyan volt, mint az ólom. A sziget derekán leültünk egy padra. Egy csomó karcsura koppasztott tölgyfa meresztette karjait ég felé. Az egész olyan volt, mint egy szekularizált szent berek. Az Arany János tölgyei előtt ültünk.

A padon mindenféle firka, még tavalyról ma-

radt. Naturalista iskola. Mindegy: szerelem kell a népnek. Magam is szerelemre gondoltam. Asszony-nak nem szabad unatkoznia, mert mindjárt szerelemre gondol.

A nagyságos úr megérezte. Igen komolyan nézett rám, szomorúan gúnyos mosolygással:

— A teve nem szuperál, úgy-e, babám? Ne telefonáljak annak az önkéntes mentőnek, a kiról az este beszélte, hogy ajánlkozott?

Elszégyeltem magam, s másról kezdtem beszélni. Irodalomról! Borzasztó, mikor egy asszony az urával irodalomról beszél. Ettől már csak egy lépés van addig, hogy az anyagi helyzetről beszéljen vele.

— Furcsa, — mondta ő — hogy ennél a maga Arany Jánosánál milyen kevés szerepe volt a szerelemnek. Mintha nem is lett volna költő és művész, pedig bizony isten az volt...

— Igen, — feleltem én — csakhogy paraszt volt és magyar. Paraszt, tehát igazában erkölcsös, szemérmes és igénytelen. Magyar, tehát keleti vér, szultán. Nézze: hiszen csoda, hogy a szerelmet mennyire ismeri. De csak a mienket, asszonyokét. Azt is csak a feltétlen imádót, azét a lányét vagy asszonyét, a ki maga-magát nem is érzi, csak lobog vagy titokban hervad a szeretett férfiért vagy vetélkedik az ura szerelméért. A férfi-szerelem pedig az a patrice, az a poignon, a mi ennek a matricének megfelel, a szultán, a ki biztosra veti a zseb-kendőjét; nap az ő szerelme, kire süt, az olvad. A magyarnak méltóságán alul van, hogy boldogtalanul legyen szerelmes és törje magát egy asszony után. Megvallom magának, — megvallhatom, mert nincs rajta mit megvallani — hogy egyszer Abbaziában, mielőtt maga lejött értem, két hétig sülve-főve együtt voltam egy török úrral. Nagyon kellemes ember volt, és művelt, tökéletes párisi. De nekem feltűnt, hogy soha egyébről nem beszélt, mint arról,

hogy ő »már« szeret engem. Egyszer sem jutott eszébe megkérdezni, hogy én »már« szeretem-e őtet ? Ez magától értetődik.

— No, és nem volt igaza ?

— Nem. Én is magyar vagyok, és ragaszkodom a paritáshoz.

. . . Beesteledett. Fölszedelőzködtünk. Vissza-indultunk az alsó szigetre, hogy meguzsonnázzunk. A nedves talajon hangtalan lépéssel tértünk ki a főútra. Mikor kibukkantunk, egy magas barna férfi hirtelen lekapta karját egy karcsú szőke asszonyka derekáról. Fürkészve néztek ránk, hogy láttuk-e ? Az asszonyka erőltetett elfogulatlansággal kiabált az ura után, hogy mit szalad előre. Az visszafordult és megvárta őket. Magas, komoly, öregedő ember volt. Két gyerek volt vele, egy kamaszodó fiú s egy nővőben levő lány. Az asszony is, a partnere is ismerős volt előttem, s egy percz alatt eszembe jutott, honnan. A nyáron lesz kilencz éve, hogy a kiállításon láttam őket délutánról délutánra. Az asszony akkor fiatal menyecske volt, s az ura derék, szép szál ember, a ki minden este kijött értük a kiállításba. Értük, mert a magas barna férfi már akkor is az asszony körül volt, csak hogy fiatal ember volt még, kilencz évvel fiatalabb. Nekem már akkor is, a hogy báró Berzsenyi mondja, rabbinus-szemem volt az effélék iránt, s láttam, hogy a fiatal ember hiába vesződik. Most meg azt láttam meg, hogy nem vesződik hiába, de egyuttal, a hogy a szituációt megítéltem, a dolog még nem lehetett régi, legfeljebb három hetes. Szegény ember megszolgált. Kilencz esztendeig!

A kioszkban a mi asztalunk mellé ültek, az asszony szembe került velem, de kitért pillantásom elől. Szegényke hallgatag volt ; a férje a kis lánynyal beszélgetett halkán, szeretettel, a barátja pedig leverten és büntudatosan nézegetett át hozzám. Egyszerre az asszonyka is átnézett, könybe lábadt szemmel, kérlelően.

Én melegen, megértően, megbocsátóan néztem vissza, csak a szemem szögletével kérdeztem :

(— Hát érdemes volt?)

Az asszonyka vállat vont. Majd odafordult az urához és hangosan szólt hozzá, úgy, hogy mi is meghallottuk :

— Borzasztó lehet úgy meghalni, hogy az ember nem is élt . . .

Az ő ura csodálkozva nézett föl, én pedig ránéztem az enyimre :

— Hallja?

— Hallom — felelte ő. — De biztosítom, hogy ez az élet nem volna magának való élet. Képzeld, hogy maga volna így kiszolgáltatva ennek a kis szökének, mint ő van magának !

Hazakészültünk. Az uramnak igaza volt. Bolond, a ki nem iszik és nem dohányoz, mikor kedve is van hozzá, öröme is telik benne. De még bolondabb, a ki erőnek erejével erőlteti magát hozzá, holott örömet nem okoz neki, csak idegessé teszi.

Nehlyudov Dimitrij herceg egy nyári estén körülbelül ezeket írta naplójába: »Nagy Sándor, Czézár, Nagy Péter — ez mind *bliktri*. A világtörténelemnek az a legnagyobb eseménye, hogy az 185*-ik észtendő egyik nyári estéjén egy szegény, ágrólszakadt tiroli énekes egy óra hosszat énekelt és mandolinozott Luczernben a körülötte nevetgélő asszonyságoknak és uraságoknak, s mégis, egyiküknek sem jutott eszébe, hogy a nyavalyásnak oda dobott volna bár egy rézpolturát is.« Ez a Nehlyudov a Tolsztoj egy régi novellájának, a *Luczernnek* a hőse, s az öreg Tolsztoj e névre kereszteli az ő legutolsó regényének a *Föltámadásnak* hőseit is. Ez a Nehlyudov, ha naplót írna — s a milyen romantikus, bátran írhatna naplót — e naplójába efféle írná: »Mózes, Krisztus, Buddha, van benne valami: ez is megváltás. De az igazi megváltás az, hogy én, muszka herceg, feleségemmé akarok tenni egy Maszlova nevű utcza leányzót, kinek annak idején, egy holdvilágos éjszakán, én vettem el azt a kis tőkéjét, mely az ő formájú szegény cselédlyányoknak egyetlen velükszületett java.« Nehlyudov ezt nem írja meg, de három vaskos kötetten át kaczerkodik e gondolattal. Dicséretére legyen mondva: a *megváltás* nem ő rajta mulik, a maga jószántából félig ittas, félig megrökönyödött gyenge jellemű, aki az ő megváltó *anwandlungját* annyira viszi, hogy a lopási históriába keveredett leányzót elkíséri

Szibériába is. Hanem mulik a lyányon, a női mivoltában reális Maszlován, a ki átérzi a nagy úr s az utczai leány közt való viszonynak teljes természetellenességét, s Nehlyudov herczeg helyett egy Simonsohn nevű politikai fogolyhoz megy, a ki afféle utczai próféta. Így találja meg a zsák a maga foltját, így *támad föl* a Maszlova a maga módja szerint, s Nehlyudov csak ezentúl fog föltámadni, egy új regényben, melyet a hetvenhét éves Tolsztoj ki tudja, meg fog-e még írhatni, s ha igen és ha bele is fog, ki tudja, az ő reális és igazmondó tolla nem nyargal-e vele a reális életfelfogás felé, hogy megint a legkitűnőbb praktikus czáfolatát irassa meg vele az ő neo-evangelista próféta-ábrándjainak? Mert ez a nagy Tolsztoj állandó tragédiája: sokkal jobban ismeri az életet, s becsületes író lévén, sokkal kevésbé tudja meghamisítani, hogysen rá tudná huzni az ő nem e világból való kaptafájára. Mert, nyilvánvaló, az okos Maszlova adja meg a legjobb feleletet a Tolsztoj parasztevangyéliomára. Az uralásba beleromlott bűnös világot nem lehet többé mesterségesen visszazarontani a paraszti, evangyéliomi primitívségbe. Ha mégoly igaz is, hogy minden ember egyenlő s egy atyának fiai vagyunk valamennyien; a Nehlyudovok épp oly kevésbé valók a Maszlováknak férjekül, mint ahogy Jean Jacques Rousseau, a mult századbeli Tolsztoj, nagyon rosszul járt azzal a paraszt-szolgával, akit — *retournons à la nature* — feleségévé tett. Nem, a világnak ma már csak egy megváltása lehetséges: az, hogy mind valamennyien Nehlyudovok legyünk, mind csupa gőgös és gazdag nagy urak. Erre határozottan több tehetség van az emberiségben, mint az evangyéliomi lemondásra. Az egész emberiségnek kell felemelkednie, nem pedig azoknak is letörnie, a kik már egyszer *felül* voltak. S ezért volt több igazság Ferdinand Lassalle-ban, a ki redingote-ban s galamb-szürke keztyűben akarta megváltani az emberiséget, mint van Tolsztojban, a prófétában, a ki munkás-zubbonyban és kaptafa

mellett törekszik erre. S Tolsztoj, az író, a tökéletes művész, a kinél jobban kevesen ismerik az embert, írásaival önkéntelen igazat ad a Lassalleoknak.

* * *

Balzac születését mindössze két nap választotta el Beaumarchais halálától. Érdekes megfigyelni, mint forgunk e két alak körül; a köztük való ellentétet vagy összefüggést mint érezzük ösztönszerűen; maguk a Beaumarchais üzletei s a Balzac pénz-ábrándjai mint vezetnek bennünket nyomra, s mégis ezt a nyomot mint vétjük el. Megállapítjuk, hogy mindketten üzletemberek voltak, de az egyik jó végre jutott, a másik rosszra. Megállapítjuk, hogy az egyik megkezdte a forradalmat, a másik, írásaiban, szinte learatta. Látjuk, hogy Beaumarchais még az urakról ír, míg Balzac már a bourgeoisie megírója. Csak azt nem látjuk meg, hogy maga Balzac is már bourgeois volt, s ezzel az ő esetének az a kulcsa, hogy ő kezdte meg sorát azoknak az íróknak, a kik nem a más pénzén éltek, hanem a magukén.

* * *

Beaumarchais még lakája volt az uraknak — s ha szemtelen lakájuk volt, ha igazat mondott is nekik, és, a miben különbben kevés volt a tudatoság, kikezdte is hatalmukat: ez nem változtat a valóságon, hogy belőlük élt, az ő segítségükkel vagy az ő lóvátételükkel. Az úr meg a pap meg a király, míg csak övé volt az ország, a hatalom s a dicsőség, ugyahogy mindig Maecenás volt, a ki a vargával, borbélylyal, szabóval és inassal együtt az írókat is eltartotta. Néha, igaz, inkább cseppent, mint csuriant, de míg az urak voltak az urak, a mesterember valahogy mindig megélhetett náluk. Lőn azonban, hogy az urak uraságának befellegzett, s a varga meg a szabó maga ura lett. Az új úrnak pedig nem kellett énekes madár, s az írók úgy jártak, mint a kanári, a kit kieresztettek kaliczkájából, hogy éljen meg

ezentúl a maga emberségéből. A bourgeois nem indult Maecenásnak, s ezzel az írók számára új korszak kezdődött.

* * *

Egészen a XIX. század elejéig a művészek kitarzott emberek voltak. Ez a kitarottság benne volt a vérükben, s eszük ágában sem volt szégyelleni. S hogy nem szégyelték: e szemérmertlenségük egy mély gazdasági igazság ösztönszerű sejtelme volt. Kiki a milyen javakat termel, annyi joga és módja van az életben. Ha én czipővel látom el embertársamat, ő kenyeret ad érte, de nem több árat, mint a mennyi czipőt én adtam, mert ha én dága árat szabok, elmehet a szomszéd vargához, a kitől ugyanily czipőt vehet. A verssel, muzsikával, képpel meg szoborral némiképp másképpen áll a dolog. Olyan verset, a melyet én írok, kerek ezen a világon senki más nem tud írni. Viszont az én versem nem szól egy embernek, nem vásik el egy esztendő alatt, hanem minden embernek egyformán tulajdona, s minden időkre ép marad. Én tehát olyan jószágot tudok termelni, a mit csak én tudok megcsinálni, s csakis akkor, ha az élet aprólékosságaival nem kell vesződnöm, ha a kenyerem biztos, és lelkem minden képességét e munkámra fordíthatom. Minthogy az én jószágom az egész világ kincse, ennek a világnak kötelessége megadni a módot, hogy ezt a jószágot meg is csinálhassam. Egyszóval: jogom van arra, hogy kitarssanak, mint ahogy a földnek joga van arra, hogy táplálják és megmunkálják, ha búzát akarnak tőle, s a gyémánt megkövetelheti, hogy áldozzanak rá, ha gyönyörködnek benne. A kinek nem kell az én kincsem, ám hagyjon elvesznie éhen, de akkor azt a jogomat sem veheti el, hogy megvessem az ő baromiségét, mely a kérődzők közömbös-ségével halad el az én gyémántbányáim mellett.

Ez a megismerés lappang a művészek lelkében; ezért nem láttak szégyent az ő kitarottságukban; ezért hajlongtak szolgamód a Maecenás előtt, s

emelték ugyanekkor sértetlen önérzettel csillagokig az ő magasztos üstöküket. S ezért nincs ma sem az a művész, legyen bár a gőgösök leggőgösebbje, aki átallaná elfogadni a sine curát, s nincs az a költő, legyen bár a leghajléktalanabb, aki becsületre s méltóságra egy sorban ne tudná magát a paloták uraival. A bugris, ki maga megdolgozik minden garasért s becsülete aszerint nő, amint a pénzeszsákja meggyarapszik: ám vesse meg az éhenkórászt, kinek bár betevő falatja nincsen, még sem akar dolgozni, s ha tisztos keresetet adnak neki, neveti kötelességét s gúnyolja kenyéradóját. Az éhenkórász meg őt veti meg, a barbárt, a ki bele tudta magát dolgozni a hatalomba, de úr lenni nem tud. Mert az úr Maecenás.

Balzac művész volt és bugris. A művész tudta, hogy a teremtéshez gondtalanság kell, de a bugris az ő új világnézetével már szégyelte volna, hogy e gondatlanságot másnak köszönhesse. A bugris nem igen maecenáskodik, de maga sem szorul Maecenásra. S ha ez a bugris véletlenül művész, belepusztul abba, hogy maga akar a maga Maecenása lenni.

* * *

Sokat szidták Guizot-t az ő híres *enrichissement*jáért, mint a hogy mindig szidjuk azokat, a kik igazat mondanak. Valójában ő csak a színigazságot mondta — a bourgeois hatalomra akart jutni, a hatalom a világ javaival való rendelkezés, a világ javai egyelőre még a régi urak kezén voltak, s a bourgeois csak úgy tudott hozzájuk férni, ha utalványt tudott rájuk kimutatni, vagyis: pénzt. Guizot nem mondott egyebet, mint azt az egyszerű igazságot, hogy a bourgeoisnak, ha meg akarja tartani a hatalmat, gazdagnak kell lennie, s a régi urak elől a hatalmat úgy zárhatja el legbiztosabban, ha elszedi tőlük a hatalom kulcsát: a pénzt. A bourgeois-história ezért pénzhistória; a bourgeois regénye ezért finánczkönyv; Balzac, a ki a

bourgeois megírja, ezért vesződik folyton pénz-problémákkal — s hogy épen ő vált a bourgeois megírójává, annak — a művészet szubjektív dolog! — megvan az a szubjektív kulcsa, hogy maga is bourgeois volt, a ki megértette, mert a maga bőrén tapasztalta ki a bourgeois hányattatásait, kínjait és sóvárgásait. A régi regényírók hősokeket írtak le, isteneket és istennőket, a kik sohasem esznek, sohasem dolgoznak, s egyéb gondjuk sincs a szerelemnél. Mert a régi urak valóban ily istenek és istennők voltak, akiknek semmi gondjuk nem volt és mindenre ráérttek — s a művészeknek, a ki kegyükön élt, szintén megenyhítették az élete gondjait. Az új regény már az új embert írja le, kinek szerelmeit megzavarja a kenyér gondja, kinek az életben való kedvét megmérgezi a munka kényszerűsége, s ki a költőt is részvétlen lökdösi ugyanebben a keserves küzdelemben. Beaumarchais boldog öregséget töltött a maga palotájában, mert a mások pénzén építette. Balzac kimerülten esett össze a palotája küszöbén, mert a maga pénzén kellett megépítenie.

* * *

Az irodalom kezd túlságosan irodalmi lenni. Nemcsak azzal, hogy szeréntül sok a könyvről írt könyv s a regényekre gondoló regényalak, hanem mert ezek az alakok, az újabb költők kedves hősei s lelkükből lelkezett emberei, túlságosan a lelkükből lelkezettek, többnyire maguk is írók vagy legalább is *Schöngeistok* és *literary gentlemanek*, s nagy sor, ha olyik szemérmetesebb vagy objektívásra törő elbeszélő festő- vagy szobrász-bőrbe bújtatja őket. Ez nyilván összefügg a demokrata fejlődéssel, mely mind erősebben arrafelé hajlik, hogy az író s egyéb czigányember is ember, sőt uriemberszámba vétesék. Hajdanában nem így volt; a költő épp olyan utolsó és megvetett ember volt, mint a bolond vagy a varga vagy a kukta vagy bárki más, ki az uriemberek testi-lelki jóvoltát szolgálta, engedel-

mes cselédül. S a költők maguk is ezekül s ilyenekül tudták és nézték magukat ; hőseiket az urak közül válogatták, s époly ritkán jutott eszükbe magukfajtat is betolakodtatni az irodalomba, mint a hogy a szabónak nem jutott eszébe magának öltenie fel a prémes, virágos, sujtásos és drágaköves mentét. Még a Goethe Tassójában bizonyos egyenlő rangban áll, a Goethe érzésén belül, a költő a fejedelemmel, nem tudom, hogy mert vagy noha maga Goethe is udvari ember volt, s az ő nagyhercege már nem nézte cselédnek. Ám mióta a világ az intellektuálisoknak áll, az intellektuálisok kezdenek igen-igen türelmetlenek lenni ; kezdenek ember-számba nem venni mást, mint intellektuális embert s lassankint megírni érdemesnek sem ítélnék másfajtat. Mint a hogy a demokráciát ma már figyelmeztetni kell olykor, hogy elvégre a grófok is lehetnek emberek, a költőket sem árt emlékeztetni, hogy lehet ember, lehet hős, lehet megírás tárgya másfajta ember is, mint a kinek az a mestersége, hogy a maga legbelsőbb dolgait a mások orrára kösse.

* * *

Régi regények olvasása közben sokszor megzavar a furcsa kérdés : miből éltek ezek az orosz-lán-szivű vagy ördögi lelkű emberek? Mi volt a foglalkozásuk, hogy a nap s az éjszaka minden órájában ráérttek elkövetni az ő bámulatos hőstetteiket vagy rettenetes gazságaikat? Miből telt nekik az ő drága kedvteléseikre, s mily társadalomban éltek, hogy a rendőrség oly ritkán avatkozott dolgaikba? A régi regény a foglalkozás nélkül való emberek birodalma volt, s mint a földi országokon, a mesék országán is ezért uralkodott a főnemesség. S nyilvánvaló, hogy az egész regényírásnak mindenestül föl kellett kavarodnia, mihelyt a regény hősnője nem volt többé az a bizonyos grófné, a ki idegesen tépdesi finom zsebkendőjét, hanem talán éppen az a varró-leány, a ki szemét ezen a finom csipkekendőn

vakra varrta. Teszem a mi Kóbor Tamásunk hősei mind olyan emberek, kiknek regényei esteli nyolcz és tíz óra közé esnek, mivel elébb munkában van az ember, később pedig kapupénzt kell fizetni. Az élet e köreiben, nyilvánvaló, nem a külső körülmények váltakozásából fejlődik a cselekmény, mert itt a külső körülmények nemcsak mindig, de mindenkinél egyformák. Így keletkezik a cselekmény centripetális törekvése, az emberek belseje felé — s ebből tudnám legjobban megmagyarázni, a naturalista regényt mint követte oly gyorsan nyomon az analista regény.

* * *

A novella s a regény közt nemcsak terjedelemre van különbség, hanem természetre is. A *cselekvés* lefolyását zavarják a leírások, az epizódok s az elmélkedések, míg egy *passzív* történetet érdekessé tesznek és megvilágítanak. A cselekvő mese ezért rövid, — bőbeszédű előadásra pedig csak passzív cselekmények valók. Az eseményeket tárgyazó költői munkákat aktivokra és passzívokra osztanám; drámaiakra s epikusokra. A régi iskolás műfajoknál maradványok: dráma a tragédia, a vígjáték s a novella, éposz a regény, az éposz s az olyan színdarab, mint a Faust s Az ember tragédiája. A Toldi Szerelme, a mily gyönyörű különben, abban fogyatékos, hogy Arany János hatalmas erővel drámaivá tette az époszt, de mégis epizódokkal s leírásokkal zavarta meg a gyors lepergést követelő cselekményt — gyönyörűekkel, de fárasztókkal, mert helyükre nem valókkal. Egyszóval: a novella embere *cselekszik* valamit, a regény emberével pedig *történik* valami. A novella hőse egy kristály magva, mely az egész folyamatot maga idézi elő, s minden szál, minden sugár ő benne fut össze. A regényé pedig olyan, mint a folyam, mely lassu indulással keresi föl a legkülönbféle vidékeket, el-elkalandozik, meg-meg visszatér, mellékfolyókat vesz magába, míg elér a tengerbe: a házasságba vagy a halálba. A régi regény-

ben a romantika völgyein s ligetein át hőmpölygő olyam volt, míg ma a Styx vize, mely a lélek sötét alvilágát bujdossa végig. Ez az oka, a regénynek fő a passzív természete, hogy a mai regények hősei zibenmaradt, energia nélkül való férfiak, vagy pedig, még gyakrabban, asszonyok. Mert hisz az asszony természettől fogva arra rendeltetett, hogy ő ne cselekedjék, hanem történjék vele valami.

* * *

Az öreg Menzel egyszer komoran nézte a földszintről a Wallenstein előadását. Új szereposztás volt, új felfogás, új díszletek — valaki bátor volt megkérdezni az öreg urat, hogy' tetszik neki az egész história? Az öreg szárazon felelt: »Kérem, én igen érdeklődöm Wallenstein és a harmincz éves háború iránt. De mért jó közbe ez a Max Piccolomini, hogy az ő magánszerelmeivel untasson engem?« Az öreg rajzoló, a ki mindig pontosan és viztosan eltalálta a dolgok velejét, itt is szabatos qolt. Valóban: mi közünk nekünk a Max Piccolomini magánszerelmeihez, mikor Wallensteinről s a harmincz éves háborúról van szó! Történelmi dráma csak akkor lehet az, ha a történelem valóban dráma volt s szerelem akkor való bele, ha az volt ama bizonyos történelmi eset főmozgatója, sőt az az eset nem is volt egyéb, mint szerelmi történet. Ezért gyönyörű, páratlan, igaz, fenséges, csodálatos és örökké friss a Shakspere Antonius és Cleopatrája, mert ez a szerelem valóban történelmi jelentőségű szerelem — mint Shakspere után száz évvel Pascal mondta: ha a Cleopatra orra történetesen pisze, az egész világtörténet másképp alakul.

* * *

Nem a történelmi drámának mult ideje, csak a történelemből előrángatottnak. Még a magunk történelme sem vajúdott be mindenestül idegeinkbe, pedig a történelmi dráma eseményeinek s embereinek legalább nagyjában ismerőseknek kell a néző

előtt lenniök, különben a szükséges magyarázatok s fölvilágosítások, a rokonsági összeköttetések feltárása s az előzetességek vázolója, ezek a színpadról lehangzó csillagjegyzetek úgy megterhelik a mesét, hogy a hallgató nem tudja nyomon követni, s érdeklődése elfásul. Minden nemzet történetében vannak korszakok, melyeknek emléke kiveszett a közemlékezetből, s ilyenekből Shakspeare is hiába merítene. Aztán meg az, hogy valaki valakit agyonvert, s ezért aztán őt is agyonverik, magában még nem dráma, s az akasztott ember nem eo ipso drámai hős.

* * *

A művészet souverain, mindent meg szabad csinálnia, a mit meg tud csinálni. Ha a drámaírónak úgy tetszik, hogy ne embereknek, hanem eszméknek vagy tulajdonságoknak a tragédiáját írja meg: ne legyünk szűkkeblűek, ehhez is joga van. Hiszen mindnyájan elismerjük, hogy haladás volt, mikor Hauptmann a Takácsokban ilyesmit próbált. Csak az a baj, hogy az eszmék vagy a tulajdonságok nem azon nyersen s nem a maguk lábán szaladgálnak a világon, sőt, mint az aluminium, csakis vegyületben találhatók: emberekben és eseményekben. Hogy tehát a drámaírónak mindenesetre embereket és eseményeket kell színpadra vinnie: az éppúgy nem az esztétikusok önkényes kieszelése, s éppúgy a természet sajátosságos fogyatkozásainak szövetkezése, mint az, hogy nincs az a Liebig, a ki másképp jutna aluminiumhoz, mint hogy bizonyos agyag-nemeket tesz kohójába. Az ember pedig akármilyen, de: él. S éppen ez az, a mit az Ibsen emberei elmulasztanak megtenni, a mi annál furcsább, mert egyre az élethez való jogukat hangoztatják. Két árnyék, a mint kezét fog egy halott felett — micsoda gyönyörű kép! Ezzel a képpel végződik a John Gabriel Borkmann — de Ibsen csak hiszi, hogy csupán végződik. Valójában már ezzel kezdődött, ezen folytatódott is, mint az Ibsen legtöbb

darabja. S bármit mondotok: ez nem az Észak fogyatkozása. Föltéve, hogy a skandináv ember csupa alvajáró: az alvajárónak is van lépe, mája, veséje és főképp vére, mint a hogy van a Jacobsen, a Knut Hamsun s a Geijerstram embereinek. Csak az Ibsen főztje hasonlatos a zsidó konyháéhoz, mely a húsból előbb kiszózza és kiáztatja az élet nedveit, s a halovány rostokhoz aztán sóval, borsal, hagymával, gyömbérrel és sáfránnyal hazudja hozzá az élet ízét és színét. Az elmésség s a dialektika, a lelemény s a következetesség, az elrendezés s a fölépítés, a kiszámított egyszerűség s a vakítóan tiszta tálalás materiális, spirituális és hangulatbeli fűszerszámaival senki biztosabban nem bánik, mint Ibsen. De vannak, a kik futtában lövik le a vadat, a húsát azon párologva nyársalják frissen tört ágra, pusztá földön, rőzselángon pirítják meg — és nincsen ennél jobb étel a világon.

* * *

A februáriusi forradalom ereklyéi közt ott látni egy nemzetőr-puskát, melynek hegyébe szurony helyett paraplé van tűzve. Ilyen az Ibsen forradalmársága.

* * *

Wer den Dichter will verstehen, Muss in Dichters Lande gehen. Ez arra is áll, hogy a költőt túlságosan agyon ne sejtellezzék. Több elmés és finom kritikus mutat rá, mint szimbolumra, hogy az Ibsen emberei mind kézi táskával járnak, mintha egyre úton volnának valamely felé. Holott, a ki járt Krisztiániában, tudhatja, hogy ott, nyilván, mert sokan laknak kívül a városon s csak este térnek haza, majd mindenki ilyen kis bőriszákkal jár, a miben van hálóing, fogkefe, hajsütő vas vagy sommás kerestet, csak éppen probléma nincs benne.

* * *

Hauptmann Gerhard nagy költő, igazi költő, bár igen kevés dolga sikerült teljesen. De egy sincs

a minél köny ne szöknék a szemedbe, észrevévén, hogy mire gondolt ez az ember és mit akart megcsinálni.

* * *

Mikor Sudermannak valamelyik darabját adták nálunk, a mi Bródy Sándorunk annyira fölháborodott, hogy még német voltát is megtagadta tőle. Ez már nyilván túlzás. Sudermann úr nem Hebbel, nem Hauptmann, de azért német. A németiség két típusban mutatkozik az emberiség előtt. Az egyik az a doktor Mayer, a ki megtalálta az energia megmaradásának törvényét, mely ujjaalkotta a tudományt. A másik az a doktor Jäger, a ki olyan fehérneműt talált ki, a mit egy esztendőben egyszer kell csak mosni.

* * *

Hebbelről jut eszembe, mily feltűnő ennél a nagyon nagy embernél, hogy főképp verseiben, mennyire küzd a nyelvvel s a formával. A versein különösen meglátszik, hogy eleve kész mondani- valóra kívülről rá előltetett forma, mely nem segíti a kifejezést és nincs rá szükség a hatás teljességéhez. Biztos vagyok benne, hogy ha ma élne, nem írna verset, — ebben csak kora divatjának hódolt. Drámáit sem igen írná versben, noha a hatodfeles jámbus igazában nem vers, nem az még Shaksperenél sem, s igazában nem volt az még hajdan való olasz novella és fabulista származásában sem. Legfeljebb verspótlék, azaz, hogy inkább prózapótlék, olyan időkből, mikor a próza még nyers, kiforratlan, durva és kezelhetetlen volt, s a költő, ha lendületes akart lenni, a vers-ritmus külsőségével pótolta, a mit belső numerust a prózának megadni nem tudott. Ujabbán is meg-megtörténik ez, teszem Dickensnél, a bájos barbárnál (az angol mind bár egy csöppet), hogy mikor különösen magasztos lélek feszül benne: egész paginákat ír meg jámbusban. Különben nálunk is egyik-másik ösztönszerűen tapogatózó dilettáns is beleesik, ha különösen za-

matos akar lenni, java próza közben az alexandrinusba.

* * *

A Wilde fajtájú pózoló írók olyanok, mint Lenau volt, mikor a postakocsiban örültséget színlelt: már ez is örültség volt. Az igazi költő akkor is őszinte, mikor komédiázik. Saját magát komédiázza.

* * *

Isten Franciaországot védi, s Istent M. Paul Bourget védi. Szegény isten!

* * *

Dumas fils a nők barátja volt. M. Paul Bourget az asszonyok pédicureje.

* * *

Mikor Dante hitta a császárt: az magasztos volt. Mikor M. Paul Bourget király után nyöszörög: az nevetséges. Ebbe a különbségbe pusztul bele a rojalizmus.

* * *

Az idők mesgyéjén álló prófétáknak szomorú a sorsuk; a maguk nemzedéke számára a tartalmuk túlságosan új, a következők számára pedig a formájuk túlságosan ódon. Kemény Zsigmondot nem igen érthették meg, a kiket a Dumas père s a Walter Scott játékossága gyönyörködtetni tudott, s nem igen tudják élvezni, a kik a Maupassant s az Anatole France eleganciáján nevedtek.

* * *

A Kemény Zsigmond stílusa a tipikus álmatlan-stílus. Olyik helyt lendületes, magával ragadó, valósággal elmésen és leleményesen kifejező, — ilyenkor az írója kialudt volt vagy lázasan izgott. Többnyire azonban bágyadt, pongyola, erőtlens; a mondanivalót az intellektus utolsó erőfeszítésével éppen csak hogy kifejezett — ilyenkor az írója nyilván kialuvatlan volt. Különben

Balzac is, bár duzzadt a mondanivalótól, majd mindig pongyolán, kúszáltan s erőltetetten írt, nyilván ugyanezen okból, mert azért néha és néhol, teszem stilizált boccacciós novelláiban, föltétlen ura nyelvnek és formának.

* * *

Altalában nem olyan számartság az a *moebiusos*di, mely idegbetegséget szimatol a szellemi munkások életrajzában. Ezzel a feltevéssel, éppen az idegbeli rabló-gazdaság okozta álmatlanságával, és, a mi ezzel együtt jár, a frissesség, az izgékonyosság s a memoria egyenetlenségével, sok pálya görbéjét meg lehet magyarázni. Például olyan írókét, kiknek pályája hamar és vakító föllobbanás után hirtelen s ettől fogva állandó hanyatlás. Olyanokét is, a kik érthetetlenül egyenetlenek, s az róluk a benyomásunk, hogy nem urai a saját képességeiknek, s nem számíthatni arra, hogy mi kapja meg érdeklődésüket. Innen van, hogy sok megrendelt dolog balul sikerül, és sok arra való ember a »legnekivalóbb témát« kétségbe ejtően elrontja.

* * *

A Maupassant tragédiájában bizonyára nagy része volt az asszonynak, — annak a sok úri asszonynak, a ki ez isteni *snoob* mohó vágyának s égő becsvágyának meghódolt. Van egy novellája, két ilyen nagyúri asszonyságról, a mint forró nyári reggeli után becsípnek chartreusetől, s ez alkoholos bizalmasságban az egyik édes angyal elmeséli a másiknak, hogy az ő hat láb magas lakája mennyire szerelmes öbele. Micsoda mulatság ilyen édes angyal számára az ilyen hat láb magas óriás! Micsoda humor van abban, mikor az asszonyka elmeséli, mint zengette ő a lakája jelenlétében, csak úgy akadémikus általánosságban, a tisztaság dicséretét — s a hosszú legény mint fürdött meg attól fogva mindennap a folyóban, s mint árasz-

tott olyan pacsuli szagot, hogy az embernek belefájdult a feje, s a szobalányok s a pesztonkák mily hiába epedtek utána! S egy szép délután, mikor a szép asszony a szép inassal magában kocsikázott ki, hirtelen rosszúl lett, s aléltságában fűzőjét a szép lakájjal oldatta meg... A menyecske csönget, s a novella végén az ajtóban áll a legény, reszketve, némán, mint egy szerelmes szobor. — Ez Maupassant egyik legjobb, legpokolibb szarkazmusú novellája. Ily pokoli kegyetlenséggel csak saját magunkat lehet kikaczagni.

* * *

A magyar paraszt, tudvalevő, a világ legértelmesebb s legtisztességtudóbb parasztja. Ezt mindenki tudja, mindenki vallja. S tudja ezenfelül azt is, hogy ezt a derék parasztot orra alá dörgölik mindenkinek, a ki nem hatóságilag engedélyezett hazafiság szerint szereti a hazát. A magyar paraszt a múlt és a jövő, a netovább és a mindtovább. Jó. Annál különösebb és észrevenni valóbb, hogy ez a dicső, ez a remek fajta minden esztendőben vármegye szám fordít hátat hazájának s megy tengeren túl. Ennek, úgy-e bár, nyomának kell lenni abban az irodalomban, melyre hivatalból nyomták rá az elismerő bélyeget, hogy csak ez a magyar, ez az igazi? Nos: nincs. Igen szép könyvek és novellák szólnak arról, hogy eszik, hogy' alszik, hogy' szeret, hogy' vásárol kaszát, hogy' betegszik meg, hogy' hal meg vagy hogy' gyógyul meg a magyar paraszt. De sehol sincs megírva, hogy' éhezik a magyar paraszt, hogy' lázad föl, hogy' sutorog benne a gyűlölet, hogy' szánja rá magát, hogy itt hagyja ezt a földet, melyhez beteg szerelem köti minden porczi-káját. Az úr meg a paraszt a mi elbeszélő irodalmunkban még mindig a régi olajnyomatos stílusban lakik és mosolyog együtt, a szó minden értelmében kinyalt rokokó bájosságában. Egy csöpp

izzadság nem párállik, egy csöpp igazság nem öklöződik ki ebből az ártatlan költészetből. A magyar politikusok úgy politizálnak, mintha a harminczas években élnének, s a magyar írók úgy írnak, mintha a magyar paraszt s a magyar birka otkolonyban fürödne. Csak orruk ismeri a magyarságot, a mint alája dörgölték, de szemük még mindig nem tanulta meg, hogy meglássa.

* * *

Nincs utálatosabb a foglalkozásosan hazafias történetírásnál. Azaz hogy van: a szeretetlen történetírás. Mindig viszket a tenyerem, ha Bonfiniit olvasom. Itt élt a zsirunkon, de egy-egy régibb krónika figyelmesebb átolvasása, egy leveles láda lelkiismeretes átlevelezése ára fáradságra sem méltatott bennünket, mikor rólunk írt. Anyyira lenézett bennünket, hogy művelt ember létére mulat a mi dolgainkban való járatlanságán. Az élősdi.

* * *

A régi erdélyiek óta alig vannak memoire-íróink; helyüket kiszorították a krónikás anekdotázók. S ez is jobb a semminél; ha, Macaulay szerint, a tudománynak szüksége van téglahordókra s malterkeverőkre, a történetírás sem lehet el olyan mindentudók nélkül, a kik, mint a tót-asszony a fás szekér után, lélekszakadva futnak a história szekere után, hogy visszadobják rá, a mi lepotyog róla.

* * *

A helyes magyarság törvényeit pontosan és teljesen kifejtenuünk nem sikerült eddig sem a *parasztok együgyű csacsogásából*, sem a Pázmány Péterek tudatos nyelv-művészetéből. A megismerésnek csak addig az első fokáig jutottunk el, hogy tudjuk, hogy nem tudunk, s nyelvészeink az ő nyelvörködésükkel veszedelmesen hasonlítanak a majomketreczek népéhez, a hol a lakók

egymás bundájában kereskednek, diadallal eszik meg, a mit találtak — és ebből élnek.

* * *

A magyar nyelv dolgának nem II. József-ártott, hanem Metastasio. Magyarok voltak-e azok a tánczmesteri és *conceitis* lelkek, a kiknek a mi állat, állandó, állhatatos szavunk nem volt elég kifejező s elég előkelő, s meg kellett gyarapodnunk az anyag s a szilárd szóval?

* * *

S a mi tősgyökerességeink! Ki a megmondhatója, hogy abban, a mit ma a nép beszédjében tősgyökerességnek érzünk, mennyi a latinoság s a németesség? Az igen messzi finn és török filológián kívül mi ellenőrzésünk van erre? A latinból szolgamód, sőt e szolgáltságával kaczerkódó, mert abban kultúrtettet látó kódexfordítások? Teszem a Károli Gáspár németről való s igen ügye-fogyott biblia-fordítása révén éppen népi nyelvünkbe teméntelen sok németesség szivárgott bele, melyet ma mind kenetes tősgyökerességnek érzünk.

* * *

Az Arany János tudatossága kísérteties. A Buda Halálának hun szájba adott metaforái közt nincs egy is, melynek adatai ne fordulhatnának elő pusztai és vadásznép ismeret- és gondolatvilágában.

* * *

A hasonlat arra való, hogy egy rövid képen pontosabban mondja el mondanivalómat, mint köteteken át való kifejtéssel tehetném. De csakis erre való; olyan, mint beszéd közben a gesztus. Retentőek azok az emberek, a kik egyre gesztikulálnak, s azok az írók, a kik ok nélkül halmozzák a hasonlatokat.

* * *

Am azért ne nézzétek le a gesztust — ne legyetek ebben a merev angolszászok dupejei. Nincs az a kidolgozott nyelv, mely tökéletes tolmács volna — elmédtől a nyelvedig annyi minden elpotyog, hogy valóban a kezed kell hozzá, hogy legalább egy részét megmentsd. A ki eltilt a gesztustól, az arczjátéktól s az éneklő beszédétől, beszédedet egy csomó kulturfokkal taszítja mélyebbre

* * *

Idézni csak ritka vagy új mondást szabadna, mely mindenkinek a nyelve hegyén ott kísértett dolgot bökkent ki végre szerencsésen. Vagy, igenis, egészen régít s közönségesen ismertet, mely már rég nem azt jelenti, a mit jelent, hanem ezer használat rendjén ezer új vonatkozást szedett magába, s valamennyit egymaga pótolja

* * *

Bámulatos, hogy a költői dikción is mennyire úr a *valeur* törvénye. A jó költőnél minden szónak megvan a maga helyzeti energiája. A legelkopottabb szó, melynek hallatára idegeink már alig rezzennek meg, helyes alkalmazással egész világokat varázsol elénk. Goethe ezt írja a *Mignon* versben:

Und Marmorbilder stehn und sehn mich an...

Itt az elkopott s a semmitmondó *stehen* ige tökéletesen kifejezi s az olvasóban fölkelte azt a hatást, a mit szobrok, főképp antik szobrok látása szokott benne fölkelteni. (Statue!) Igaz, hogy az antik hatást még a *sehn mich an* is neveli. *Und Marmorbilder stehn und sehn mich an...* le se kell hunynom a szemem, hogy magam előtt lássam a loggiákat, a bolthajtásos tornácokat, fehér, néma, vak és közömbös szemükkal mégis vesémbé néző szobrok sorával. — Vagy Arany Jánosnál, mikor a nagy jelenet után Toldi elmegy Piroskáéktól:

Nagy keserű búgás leve bucsuzása,

S ment, hogy soha többé Piroskát ne lássa.

Erre a *ment* szóra mintha a Geliérthegy zuhant

volna le a Dunába; a folyó megnyilik, fölcsap az égig, lezuhan, háborog, és utána csend és pusztulás.

* * *

Ha költő volnék, s könnyen és bőven termelő: becsvágyam volna, hogy a magyar vers dikcióját is szigorúan megkössém, úgy mint a prózáét s a hogy meg van kötve a francia vers dikciója. Művészetem épen az volna, hogy versemet a telekkönyvi kivonatok mondatkötésében írjam, de azok mégse legyenek telekkönyvi kivonatok. Ez persze csak egyéni sportom volna, senki másnak nem ajánlom, hiszen inkább a mi versünknek nagy java az *inverzió*nak, a szórakás és mondatfűzés szabadságának tág lehetősége, s mi volna a Buda Halála ilyen sorok nélkül:

*Biró ha itélnék, kalmár noha mérnék:
Ilyen igazságot tenni bizony félnék.*

Művészet dolgában azonban mégis igazam volna. Bizonyos, hogy a megkötött nyelv magasabb fejlődési fok a szabad nyelvhez képest, úgy mint a próza magasabb fejlődési fok a vershez képest. Valójában a vers a kötetlen beszéd s a próza a kötött — s a régi s a fejletlen népeknek, s ma is a népnek költészete költőibb a teljesen kiművelt nemzetekénél. Az angol vers, még a Poe raffinált, a hivatalos költők akadémikus verse is szinte friss barbárság a legvadabb francziáknak vagy épen D'Annunzióknak verseihez képest. Kötött nyelvű versekben aztán abban volna a költő főművészte, a mit főtebb a szók helyzeti energiájának neveztem.

* * *

Könnyen, bár méltatlanul ki lehet figurálni s karrikaturává torzítani a filologizáló irodalomtörténetet. Érdekes, bár nem fontos, hogy a *Szószaból*, ha nem is tudnám, ki írta, ki tudnám olvasni, hogy dunántúli ember, mert így rímel:

Nincsen számodra hely . . .

Itt élned, halnod kell . . .

tehát a *hely* szót nyilván *hel*nek ejtette. Ám ugyanígy be tudnám bizonyítani azt is, hogy Arany János meg Petőfi pöszén beszélt, mert Arany János az *sz*-et *f*-nek ejtette, ilyen rímet írván a Szondy két apródjába :

Immár fedi vállát biborszínü kaftán . . .

Odakünn hideg éj sziszeg aztán . . .

Petőfi pedig az *r*-et ejtette *v*-nek, mert ő meg így rímel :

Gyermek vagyok, gyermek lettem újra,

Lovagolok fűzfásípot fujva.

* * *

A magyar hangsúlyos vers abba ment tönkre, a mibe a magyar zene : hogy fejlődésében megakadt, mert elrejtezett a népbe. A kurucz idők végéig a magyar zene s a magyar vers gazdag és változatos volt, s minden sajátos volta mellett együtt haladt a nyugati haladással. A Balassi s az Amadé strófái vetekszenek az olasz strófákkal. De mikor rajtuk ütött az idegen világ : a magyar nyelvvel együtt a magyar vers s a magyar zene is leszorult a nép körébe, s e szükségkép szűk körnek szükségkép egyszerű és kevés foglalatú világához bizony hozzásorvadt és hozzásegényedett. Mire aztán magyar nyelv, magyar vers, magyar zene újra mindeneké lett, még a réginél is szűkebb lett már az új világ és minden rétegek új tartalmának befogadására.

* * *

A magyar vers ellen sokat vétkezett az elmélet. Majd annyit, mint a magyar nyelv ellen. Az oka is egyforma lehetett ; a kik a magyar nyelvészetet megkezdték, többnyire nem ismerték a magyar nyelv törvényeit, s a kik a magyar verselő elé szabályokat szabtak, többnyire nem érezték ki a ma-

gyar vers belső törvényeit, kivéve, természetesen, Arany Jánost. De még ő is hibázott néha ; hiba, a magyar vers lelkével ellenkező például a ragrím ellen való hadüzenet, melyben ő is részt vett. A rím nem véletlenség s nem pusztán ügyesség dolga. Köze van a tartalomhoz, a vers mondatszerkezetéhez, s ezen belül a gondolat menetéhez. A magyar versnek, mint különben minden versnek, nemcsak külső formája van, hanem belső is, s a külső forma tükre a belsőnek. A magyar ritmus nemcsak ütembeli, hanem gondolatbeli is, s a magyar strófa a gondolatmenetnek is szakasza, melyen belül a párhuzam s az ellentét uralkodik, mind a kettő módosított ismétlés formájában. Ez ismétlésnek külső formája pedig épen a mondatnak szintaktikai és grammatikai egyformasága ; a második sor tartalmában fokozhatja vagy ellentétbe állíthatja az elsőét, de ugyanolyan mondattani formában, ugyanolyan szórendben és grammatikai alakban, mint az elsőé. A sorok végén tehát ugyanazon grammatikai kategóriájú szó áll, ugyanazon esetben vagy módon — s ha e szók rímelnek, e rím ragrím.

* * *

A verselés kitanulhatatlan dolog ; kitanulhatatlan, mikkel okoz a vers olyan érzéki hatásokat, melyek erősítik tartalmának értelembeli hatásait. Néha mulatságos, micsoda ilyen titokra bukkan rá az ember. Itt van Petőfinek ez a négy sora :

*Elvittelek volna, mint nap a harmatot,
Mint az esti szellő a rózsalevelet —
De most, mint a nyilvesszóvel a zaklatott
Megsebzett oroszlán : ugy megyek el veled.*

Ennek harmadik sora verstan szerint gyalázatosan rossz ; hiányzik belőle a diaeresis ; alexandrinus létére nem oszlik pontosan két félre :

De most mint a nyilvesszóvel, a zaklatott : . .
Azonfelül rossz az is, hogy az oroszlán főnév két

felzöje közül az egyik, a *zaklatott*, a harmadik sor végén van, a másik, a *megsebzett*, a negyedik sor elején, tehát a mondat tagolódása nem esik össze a versével. Mindazonáltal ez a vers gyönyörű, s a két utolsó sornak diaeresis és sorvég nélkül való egybepatakozása olyan hatalmas és tombolásában is méltóságos erővel csap le idegeidre, mint a megsebzett oroszlán ordítása és futása, mely más, mint a megsebzett macska jajgatása és elinalása.

* * *

A klasszikus költőket lehetne is, kellene is fordítás közben modernizálni. De a legkülsőbb formát, a versmértéket megváltoztatni kényes, mert a külső mérték belső gondolatmenetet tükröz vissza, s a ki ezt felforgatja, könnyen a vers lelkét elállja meg. Főképp nálunk, a hol (jól tették-e, rosszul, arról ma hiába rekriminálunk) megpróbálkoztak a nyugati s az antik versmértékkel — s a próba, sajnos, sikerült, mert nyelvünk, sajnos, dörmértékes versre is alkalmas, vagyis a versnek olyan rendjére, mely gondolatainak rendjétől elüt. Az idegen mértéket ma már aligha irthatjuk ki verselésünkből; a magyar mértékkel úgy vagyunk, mint a magyar köntössel: vagy paraszti ruha, vagy inneplő, de hétköznap angol gunyában járunk. Nem mondom, hogy egészséges hagyomány, azt sem mondom, hogy szükségkép lett (a XVIII. század derekáig költőink magyar mértékben ültették át hozzánk a nyugati strófákat) — ám e hagyomány megvan, egybenőtt érzésünkkel, s eleenbe vágnánk, ha kimetszenők. Ám az antik ersben egyet mindenesetre modernizálhatna a fordító: az istenek, a hegyek, a folyók s egyébek nevét, lyankor, mikor ezek csak megszemélyesítések vagy alképek. *Jupiter, Ceres, Mars, Hadria*: latinul gyebet jelent, mint magyarul; a latin azt érezte gondolta hallatukra, mint mi az *isten, föld, háru, tenger* hallatára. Gimnazista koromban meg-

próbáltam ilyenféleképp lefordítani a *Justum ac tenacem* ódát. Két első strófájára most is emlékszem s ideírom ; mértékre sántít, nyelvre döcögős, de megmutatja, mire gondolok :

*Ki szándokában állapotodott s igaz :
Sem a sokaknak rosszravivő szava,
Sem a nagyúr parancsos képe
Nem teszi lelkiben ingataggá ;
Sem a tengernek bús haragos szele,
Sem a nagy isten rettenetes nyila —
S ha sarkiból kiroppan a föld,
Nem remeg ő, ha lesujtja romja.*

* * *

Két év óta az európai sajtót bejárja az ébenfából faragott drámaírónak, Henri *Beque*-nek talán egyetlen megmaradt verse : a *Je n'ai rien qui me la rappelle*. Megpróbáltam lefordítani — eredeti formájában, mert hiszen ez az aczélből kovácsolt vers *belül* is szonett. Vesződésig közben azonban magyar mértékben is igyekeztem összekalapálni. Ime mindkét formájában :

*A neve nálam már nem él,
Emlékem tőle nincs egyetlen :
Se kép, se hajfürt, se levél —
Gyűlöltük egymást mindaketten.*

*Én durva voltam és kevély,
Ő lángoló volt és kegyetlen —
Igy szeret a hűlten személy,
S én boldogtalan így szerettem.*

*Egy napon, annyi köny után,
Udvösség, csóközön után
Mégis csak elszakadtunk végül,*

*Mint két ellen, ki kimerült,
Kit már a gyűlölség se fűt,
S kiejti a fegyvert kezébül.*

*Nincs tőle semmim, hogy eszembe juttassa :
Emlékbe hajfűrtöm, nincsen róla képem,
Levelét nem őrzöm — gyűlöltük mi egymást
Mindenféleképpen.*

*En nekidurvulva, dühösen szerettem,
Ő gyötre kegyetlen', buja szerelemben —
Igy szereti egymást hűtelen asszony meg
Boldogtalan ember.*

*Egy nap széllyelmentünk, idegenné válva,
Annyi üdvösségnek, annyi csóknak, annyi
Könyűnek utána,*

*Mint két konok ellen, összetörött, megvert,
Kit már a gyűlölség sem kapat erőbe,
S elejti a fegyvert.*

* * *

Zsidóról való fordításra a mi nyelvünk és verselésünk igen alkalmas, nyilván a keleti gondolkodás, a gondolat menetével való verselés közöségénél fogva. Főképp a magyar alexandrinus, ez a testté vált antithézis és parallelizmus. Valamikor megpróbáltam a Jeremiás Siralmait ilyen mód lefordítani. Az elejét ide írom :

Échó.

Jeremiás Siralmi első fejezetéből.

*Jaj, milyen magában ül az özvegy város,
A ki oly népes volt, ma milyen magános,
A ki olyan úr volt, jaj, ma milyen szolga,
Tegnap hatalom volt, ma hűbér a dolga !
. . . Éjten-éjjel könnye végig pereg arczán,
Barát is ellennel üte pártot harczán,
Szakmányba, robotba veretett Jehúda,
Szorosba szorulva menekülő útja . . .*

*Sioni utakon vándorok nem gyűlnek,
Puszta kapui közt ünnepet nem ülnek,*

Sóhajtoz a papja, szüze jajveszékél,
 Önnönmaga terhe keserű kedvével.
 Ellenese fő leit, boldog a bántója. —
 Isten e sort rája sok bűneért rója.
 Isten akarálja, hogy rabsejijra jűzve
 Fiait az ellen maga előtt űzze.

A Sion leánya szépsége leolvadt,
 Fejedelmi futnak, mint a bujdosó vad,
 Mint a kergetett őz, legeletlen, éllen,
 Uldói elébe roskadva erőilen . . .

Napjaiban bűnak, gyötretve a gondtól
 Jeruzsálem a mult hunyt fényire gondol ;
 Segítellen hullott ellenség kezébe,
 Nevetik a vesztét, nincsen a ki védje ;
 Bűnös Jeruzsálem, mint a kivert némbér,
 Megveti, ki látta meztelenségében,
 S hogy szennye befolyta ruhája szegélyét
 Szörnyű sülyedésben nem látta be végét.

Nézd nagy bajom, isten, hogy' nő meg az ellen,
 Hogy' nyujtja ki karmát sok kincseim ellen ;
 Nézd, szentek szentjébe a pogány had árad,
 Községedből őket noha ki is zártad.
 Zokog az éhes nép, betevője nincsen,
 Kenyeret vásárol a sok ősi kincsen,
 Megromlik a lelke éllen, kényeretlen :
 Ó, nézd, örök isten, milyen falánk lettem !

Nem kívánom néked, vándor utas ember . . .
 Tekints ide, szánj meg nagy veszedelmemben,
 Gyászt láttatok-é már, mint mostan a milyet
 A karagos isten im énvelem ület ?

Csontomba magasból üszköt leröpített,
 Lábam elé hálót vesztémre terített,
 Megtépte a szívem, megtörte a lelkem,
 Jaj, a pusztulásnak dobott oda engem !

*Kezében az Urnak bűneim igája :
Nyakamba keríti, szorosra vizsgálja ;
Idegen kéz tartja leszögezve vállam,
Idegent hitt isten gyülekezni nálam,*

*Hőseim szétzúzva hullatja a porba,
Mint ősszel a szöllőt, szüzeim tiporja,
Nincs, a ki vigaszszal lelkemet éleszsze,
Nyakamon az ellen és fiaim messze . . .*

* * *

A mi parasztunk húsevő állat — s nem tudom, ez kulturképtelenséget vagy kulturképességet jelent-e. Elmélet szerint kulturképességet kell jelentenie ; mentül nagyobb igényű a nép, annál nagyobb a fogyasztás, a termelés, az erőkifejtés, a kultúra, s minden kulturnemzet meggazdagodása alsó osztályai igényeinek megnövekedéséből származott. De viszont nálunk nem a húsevő magyar paraszt boldogul, hanem a fukar s rosszul táplálkozó sváb. S magyarnak elképzelhetetlen, micsoda szegénység volt az, melyből a német népek mai gazdaságukba fölverődtek. Van Gottfried Kellernek egy svájczai novellája, melyben egy kisvárosi család idilljét rajzolja, a mint a gyerekek összevesznek a kásás tál körül, mert kiki úgy ás kanálkájával mesgyét a kásába, hogy a tetejére öntött zsír öfelé ömöljön. A gyerekek azon a csöpp zsíron vesznek össze, mely a halom kása tetején árválkodik — s ez a svájczai költő szemében idill ! Vagy van Hebbelnek egy szép verse, melyben elmeséli, hogy mikor a multakon elmereng, apja-anyja képével egy kutya alakja is kikel a sírból. Ez a kutya volt néki dajkája, nevelője, gondviselője, játszó pajtása, a kivel együtt játszottak, együtt háltak, egy kenyéren éltek. Így tartott ez mindaddig, míg, mint a vers mondja, a kutyának bűnül nem rótták fel, a mi a fiúnál erényszámba ment : azt, hogy nőtt és gyarapodott. A kenyér nem futotta kettőre, a kutyát el kellett adni s a kis fiú magára maradt, nevelő

és pajtás nélkül — s ezt nevezik ők gyermekkori emlékeknek!

* * *

Mintha igaza lett volna Plátónak, a ki szerint e földre küldetésünk előtt az ideák országában éltünk, s a földi dolgok fogalmait onnan hoztuk magunkkal: vannak írók, a kik a nosztalgia szépítő s alakító emlékezetével nézik a dolgokat, s bár világosan látják azokat, olyanoknak írják le, a minőknek csak kéne lenniök. Részletekben realiták, az egészben fantaszták, s a ki írásaikat szó szerint veszi és logikával méri, úgy jár, mint a mosómedve, ha cukrot kap: addig mártogatja a vízbe, míg elolvad a talpai közt.

* * *

Vannak derék, illedelmes megnyugtató írók, a kiknek kerítés van elméjük körül s az én elmém kerítéseit sem bántják. Ám vannak komisz, tola-kodó és nyugtalanító írók, a kik nemcsak maguk látnak tovább az orruknál, de engem is rákényszerítenek, hogy tovább lássak, vagy legalább is tovább nézzek. Lelketlenségük abban áll, hogy a pénzemért nem is a saját gondolataikkal ajándékoznak meg, hanem magamból préseltetnek velem új gondolatokat, s mikor leteszem könyvüket: nemhogy megszabadulnék tőlük, de akkor kezdenek igazán velem lenni. Azok az igazán nagy könyvek, a miket az olvasó kétségbeesetten tesz le: Hát kellett ez nekem?!

HOLUBÁR.

Hatszáz éve, hogy Petrarca született, ötszáz-harmincz, hogy meghalt, s az ő szonettjei mégis . . . hadd állok itt meg egy percze.

Az öreg Spencer hátrahagyott önéletrajzában feltűnést keltett vagy húsz sor, melyben a vén angolszász az ő szokott száraz őszinteségével megírja, hogy nem ismer unalmasabb és nevetségesebb olvasmányt a régi jó Homérosznál. Semmi sem tetszik neki benne. Még a világról való gyermekfelfogás sem, melyet inkább barominak ítél, mint gyermeknek. Még az események sem tetszenek neki, melyek, úgymond, utálatosak s egyhangúak. Még az emberek sem, a kik egyszínű árnyékok. Még az előadás bája sem kapja meg, még a híres állandó jelzők sem gyönyörködtetik, sőt ezek azok, a mik különösen kétségbeejtik, őszi eső módjára kopogó egyformaságukkal. Az olvasó megdöbben, de aztán elgondolkozik, mint mindenben, a mit Spencer ír. Lehetséges ez? Ennyire tévedtek volna évezredek, vagy legalábbbb is évszázadok, melyek műveltség s ízlés dolgában a mi ágyunk megvetői voltak, s a miken végig, mind e mai napig, a művelt európai emberiség gyönyörűséggel olvasta, iskoláiban örök mintának tanította Homéroszt? Vagy Spencer tévedt volna ennyire, az a Spencer, ki nemcsak hogy Arisztótelesz és Spinóza óta a legtöbbre gondoló elme volt, de, különösen kisebb

tanulmányaiban, a leglégiesebb, a legművészbibb művészetnek: a stílusnak oly finom megértője? Hiszen igaz: mi, mai emberek a homéroszi verseket bizonyára nem élvezzük ugyanazzal az élvezettel, mint a régi görögök. Világuknak ismeretével, czélzásaikról való tájékozottsággal, sajátosságaik iránt való türelemmel kell nekikülnünk, — csupa megszerzettséggel s eltökéléssel, a mire a régi görög csak úgy nem szorúlt rá, mint mi nem, ha nekiülünk olvasni Miltont. De végre is a mai művelt japán vagy indus ember, ki más vallás-és más világnézet hagyományaiban nevelkedett, ugyanúgy állhat szemben Dantéval és Miltonnal, mint mi állunk szemben Homéroszszal vagy Kalidászával — s lehetetlen, hogy a Dante borongó fönsége, a Milton fülledt szertelensége meg ne kapja még akkor is, ha minden sorához lexikonból s szótárból kell kikeresnie az értesültséget. Hiszen éppen Dantéval magunk sem állunk sokkal jobban, sőt sokszor azzal az örökkévaló költővel sem, ki nálánál ötszáz évvel áll hozzánk közelebb: Goethével. Ki olvassa, még fajtájabeli ember is, Dantét, Shaksperet, Goethét azzal a meg nem ekadással, azzal a tökéletes vele egy úton járással, mint a hogy mi olvassuk Arany Jánost, s általában a mai minden nemzetbeli művelt ember olvassa például Gustave Flaubert-t? Mindazonáltal ki ne érezne olvastukra szinte testi gyönyörűséget, s kinek ne fokozná e gyönyörűségét, ne tenné ízesebbé s változatosabbá, hogy hol itt, hol ott olyasmire akad bennük, á mi magában véve, a mi mai ízlésünk szerint, már szárazság, ízetlenség vagy értéktelenség, de az *egészet* éppúgy megízesíti, mint az ételt a fűszerszám, a mi magában szintén élvezhetetlen. Nem, Spencernek bizonyára nincs igaza, Homéroszról szólván. Nemcsak a jó Homérosz: a jó Spencer is aludt néha; ő is olyan volt, hogy ami ereje volt, az volt fogyatkozása is, s ez a csupa tudatosság és csupa értelem ember

nem tudta átérezni az együgyűség s az ártatlanság bűbáját. Nem, Homéroszról való ítéletében nincs igaza, de igaza volt abban, igazi spenceri cselekedetet mivelt azzal, hogy ez ítéletét le merte írni. Mért a hogy ő volt Homéroszszal, úgy vagyunk sokakkal, kiket a hagyomány nagy művészekül állít térdhajtó tiszteletünk elé, és sokan, kik művészi átérzésre fogékonyabbnak merik magukat itélni az elfogult öreg angol tudósnál. Sokakban gyönyörködünk vagy elhittetjük magunkkal, hogy gyönyörűségünk telik bennük, kikkel szemben ez érzésünk csakis eltökéltség, s vagy gondolat vagy bátorság nélkül való meghajlás a hagyomány tekintélye előtt. Idegeinket hihetetlen könnyűséggel csalja meg a sugallat — hogyne csálná meg épp azt a fajta ítéletünket, a művészt, mely tisztára idegek munkája? De ha, megfordítva: kellő eltökéltséggel, fegyelmezett függetlenséggel úgy ülünk neki olvasásuknak vagy úgy fogunk bele nézésükbe vagy meghallgatásukba, hogy csak az tessen bennük, a mi igazán tetszik: nem egyfel szemben feltámad bennünk a szentségtörő kérdés: ugyan mi tetszhetett ezen a mi szegény apáinknak, őseinknek vagy hajdankori embertársainknak?!

Itt van példának a derék Petrarca. Az irodalomtörténetnek legkihívóbb incselkedése, hogy történeti hatás, nyelvi jelentőség s időbeli sorrend az olasz irodalom történetében ezt a férfiút elutasíthatatlanul melléje állítja éppen Danténak és Boccacciónak: egyiknek a legfenségesebb, másiknak a legüditőbb jelenségnek, kikről azon időkből művészi s emberi mintáinkról emlékezésünk maradt. Petrarca sem nem igazi költő, sem nem igazi művész. Nem is lehet költő, mert nem őszinte, nem is lehet művész, mert pedáns. Kieszelt érzelmeivel, kicsiszolt formájával tipusa azoknak az irodalmi iparosoknak, kik manapság vagy akadémiai ódákat, vagy operetti versikéket írnak, a

szerint, hogy a közönség mely rétegénél számítanak fogyasztókra, s az üzlet mely ágában igyekeznek egyedárúságra. Megjegyzem, hogy én ezen kortársainkról a világért sem akarok becsmérőlen szólni; a fogyasztás azt mutatja, hogy szükség van rájuk, a szükség pedig jogot ad nekik az életre — s a kellő szerénység, maguk értékelésében a kellő alázatosság határain belül, s valameddig maguk sem követelik, hogy munkájuk értékelésében az igazi művészek mellé állíttassanak: keresetük s munkásságuk épp oly tisztos, mint minden egyéb ipari foglalkozás. Ám Petrarca nem tekintette magát ilyen mesterembernek s joga volt, hogy ne tekintse, mert mások sem tekintették annak. Ha ő maga kételkedett volna tehetségében s hivatottságában: ott volt egész kora, mely elandalodott az ő költészete báján; ott voltak társai, a nagy költők s nagy művészek, kik társuknak, sőt mesterüknek tekintették. Ha előre lát vala századokba: századok ítélete erősítette volna meg önérzetében, s ha nem veti meg, mint a régi magyar krónika, a köznép együgyű csacsogását, erősítésül s igazolásul szállott volna fel hozzá e mélységekből költészetének viszhangja. Ez nem lehet csalás s nem lehet képzelődés. Petrarca sem nem igazi költő, sem nem igazi művész, de az emberiség számos nemzedékére, s e nemzedékeken belül vezérlő s ihletett ítéletű lángelmékre azon mód hatott, a hogy csak a legnagyobbak hatását tudjuk elképzelni. Az életben sokszor találkozunk hivatalosan s a közvéleménytől elismert előkelőségekkel, kiknek ez elismertetését sehogy sem tudjuk tehetségükkel arányban levőnek tekinteni. Ilyenkor azt mondjuk, hogy nincs ugyan tehetségük, de megvan bennük az érvényesülés tehetsége. Miben áll e tehetség? Abban, hogy olyasmiket cselekszenek, a mik az embereknek jól esnek. Ugy látszik, vannak költői, festői vagy egyéb ily szépművészeti alkotások,

melyeknek szintén ez a tehetségük van meg. Nem jók, de jól esnek az embereknek, s valameddig az emberek nagy többségének jól esnek, addig olybá kell vétetniök, mintha jók volnának.

A lélektan tudományának mai csudálatos neki-lendülésében, melyben annyi kiváló elme kutatja a művészet lélektanát is: néhány legkiválóbbnak érdemes volna magát a *divat* lélektanára vetnie. Hiszen máris megállapított igazság, hogy annak: mit érzünk szépnek, tartalma s természete csakúgy változik ismereteink változásával, mint azé, hogy mit érzünk jogosnak, erkölcsösnek s igazságosnak. De érdekes volna ugyanily törvényszerűen kiszűrni, hogy mi az és van-e egyáltalában a világon az az *általános emberi*, a miről Goethe idejében annyit beszéltek; vagyis mi az a szép, a mi minden időkben s mióta emlékezünk, egyformán a szépség hatásával volt az emberi érzékekre, függetlenül az idők változó divatjától? Ez egyszerűnek tetsző kérdés, csak az benne a kényes, hogy körülbelől ellentmondás, mert majdnem azt kérdi: mi az, a mi minden időkben a szép érzését keltette föl az emberekben, függetlenül attól, hogy mi kelti föl bennük a szép érzését? ! Mert a mily igaz, hogy a tekintély sugallata sok divatja mult szépséget fogadtat el szépség gyanánt a lelke mélyén unatkozó unoka előtt, olyan igaz az is, hogy a divat nem pusztá sugallat; hogy keletkezése s uralma idejében az, a mi divat volt, valósággal s a tekintély sugallata nélkül is tetszett az embereknek; hogy megragadta s elandalította őket, hogy viszhangzott lelkükben s bele markolt idegzetükbe, oly hatalommal, mely értelmetlen az unoka előtt. Különösen érthetetlen, ha éppen olyan régiekről van szó, kiknek nagysága s fensége még az unoka itéletében is változatlan épen ragyog; kiknek elméjéhez s értelméhez a mai ember is úgy tekint föl, mint legfejlettebb példájához az emberi lélek képességeinek. Ilyen esetekben különösen bele kell örülnünk abba, ha tudomásul vesz-

szük, miben tudott gyönyörködni például Lionardo, kit értelem, ítélet s ízlés dolgában az emberiség legnagyobb nevelői közé kell számitanunk még akkor is, ha, a mit inkább csak sejtek és bizonyítani sem tudok: ha elméleteinek s kitalálásainak egy része nem az ő maga elméjében termett, hanem az araboktól tanult lett volna. Lionardónál, az ő feljegyzéseiben, számos anekdota is található, a miket a nagy ember itt-ott hallott, s a miket bizonyára nem jegyzett volna fel, ha nem mulattatják s nem gyönyörködtetik. Nos: ezek az anekdoták oly együgyűek, oly alantasak s kézzel foghatók, hogy hozzájuk képest a lőcsei kalendárium csupa Anatole France-i czélzás, finomság és ironia. Valamennyinek a hagyományos *megadta neki* a csattanója; mind a körül forog, hogy miután egyik ember a másikat lemarházza, a másik milyen módon adja tudtára az egyiknek, hogy emez a marha s nem ő. Ezenfelül ez anekdoták a nagy Lionardo előadásában még hosszadalmasak is; oly nehézkesen vannak elmondva, hegyük úgy elvész az előadás s az elmélkedés körülményességében, hogy ilyen terjedelműre a mai író nagy lelki események taglalatát meri csak szétlapítani. S Lionardónak mindez tetszett! Lionardót ez megneveltette! A Lionardo értelmét e fordulatok megcsiklandozták, s a Lionardo forma-érzékét e megszerkesztés kielégítette! Foglalkoztatta, megkapta s kielégítette, csakúgy, mint a hogy a Petrarca költészete századokon át valóban gyönyörködtetett, valóban meghatott, elandalított, még bártortalan, szinte bocsánatkérő utánzásra is serkentett olyan művészeket s elméket, melyek az értelem fellegvárában, a művészet kincsházában nagy magasságban s dús gazdagságban tündökölnek a Francesco Petrarca földszintes pipereboltja fölött!

Holott a mi mai érzésünk szerint Francesco Petrarca sem absolute, sem relative nem nagy költő, mint a hogy nem tudjuk sem absolute, sem

relative nagy férfiúnak tekinteni azt a Holubárt, kit pedig Hollós Mátyás, a nagy, az átható elméjű Hollós Mátyás méltónak ítelt arra, hogy fegyverét összemérje vele. Mert a mi mai érzésünk szerint a testi erővel való mérkőzés a parasztok, a gyerekek s a vademberek dolga, s egymást nem e szerint mérjük — Hollós Mátyás azonban még e szerint is mérte, s ez azt mutatja, hogy akármily Mátyások vagyunk, tudtunkon kívül mindannyiunkban bennünk lakik egy rész aznapi Holubár is.

A történelem is temető, melyben a sírok mélyén a halottak mellett ott porladnak, penészednek, fakulnak és rozsdásodnak kincseik és ékességeik. Minden korszak egy csomó olyan értéket visz magával sírba, a melyért kár, s a mely így örökre elvész. Az alkotmányos királyság sohasem teremhet oly bűnösen gyönyörű virágokat, mint a versaillesi királyok förtelmesen édes élete. A nemességgel együtt a büszkeségnek s a lovagiasságnak sok drága formája is elbukott. A hit hanyatlásával sok üdvözítő magasztosság is elhanyaglott. A technika minden haladása teméntelen szépségeknek, erényeknek s ügyességeknek került életébe. A puskaapor a személyes bátorság s a testi erő csodáit robbantotta föl, — s a ki a puskát, a gyújtót, a vasutat s a keményített gallért kitalálta, megölt számlálatlan sok eleganciát, leleményt, élvezetet és mozdulatot, mely a vasemberek tűzdörzsölésétől; az íjj megfeszítésén s a lovagláson át a mellfodornak minden öt perczben való kellemetesen kényeskedő elrendezéséig mind e dolgok körül kifejtett. A könyvnyomás mai gondja, a sokszorosítás sokféle finomsága nem pótolhatja a kódex-írás bensőséges, személyes finomságait, s a miniatűrök meleg művészetét. Értékek légiói pusztulnak el így, s a világ czézárja, az emberiség, fájdalmasan kiált olykor a száguldó időre: Varus, add vissza légióimat!

Ilyen visszasíró kiáltás foglaltatik az alexandrinus korszakokban. A hol a bányák kimerülnek, a temetőket kezdik felásni, s a teremtő nagy géniuszok után következnek az archaizáló nagy talentumok. Mikor az új idő minden ujsága kifejlett, s nagyjait tönkreutánozták: a dekadens világ s a dekadens művészet a multak szépségeit próbálja feleleveníteni. Néha az ilyen pseudo-renaissance igazi renaissance-szá válik; a décadence archaizáló formáinak pompás csigaházába észrevétlen beoson a születő idők meztelen csigája. Vigyázzunk ítél-tünkkel, ha egy-egy különös művész meghökkent bennünket. Lehet, hogy csak a mult kisért, de az is lehet, hogy már a jövőendő ébredesz benne.

* * *

John Ruskinre, William Morrisra s Walter Cranere gondolok, három maga erejéből lett emberre, ki képes volt egy nagy nemzetet művészetre nevelni. Ez az ő nevelő munkájuk is az a legjobban kipróbált pedagogia volt, mely a nagyapák példáján neveli az unokákat. Alexandrinizmus-e vagy renaissance az archaizáló művészi mozgalam — arról még nem záródtak le az akták. Elvégre a renaissance sem a maga ujjából szopott; Brunelleschi s Michel Angelo is tanult, tanulni pedig annyit tesz, mint élni azok tapasztalataival, a kik előttünk éltek. Ha titánok emléke nem is marad meg az Olympus e napjainkbeli ostromából, megvan az a nagy érdeme, hogy az életet ismét elvegyítette a művészettel, egyiket megtermékenyítette a másikkal, s mint a protestantizmus a Szentírást, a papok s a bonczok titkos kabbalájából mindenek érthető közkincsévé tette a szépséget.

* * *

Ebben a jegyben született újjá az iparművészet, vagyis az a mesterség, mely a mindennapos életet szépséggel akarja átítatni. Ez az, a mit, régi időknek holt értékét, az új művészet kiásott

és új életre keltett. A barbárnak kikiáltott középkor volt alapjában a legművészibb korszak. A középkor fossziliái: a mai keleti népek mutatják ezt, kiknél a táncz, a szőnyegszövés, a mesemondás s a cserepesség mind csupa népies mesterség, vagyis a szépség az a lélekző levegő, mely nélkül e különben világtól elmaradt népek nem tudják elgondolni az életet. Nos: az egész középkor ilyen volt. Ami emlékünk azon időkből megmaradt: lehet naiv, ügye-fogyott, primitív, de mindig szép. Maga az a fanatikus vallásosság, mely az akkori egész emberiséget eltöltötte: a mi mai szemünkkel nézve lehet örülség, de szép örülség, mert művészivé szublimálja az életet. A *saltimbe*, kiről a francia legenda mesél, a vásári komédiás, ki az ő együgyűségében a *Miasszonyunknak* mással szolgálni nem tudván, az oltár előtt legszebb bukfenczeivel kedveskedik a Szűz Anyának: ez az akkori egész ismert emberiség. Nem volt bukfencz, a mit azon időkben ne in majorem Dei gloriam vetettek volna s ezért ne vetették volna oly szépen, a mint csak kitelt tőlük. Minden sor, a mit írtak, minden nóta, a mit eldaloltak, minden kő, a mit házba raktak, s minden kard, a mit megkovácsoltak: mind az Isten dicsőségét szolgálta, s ezért szépnek kellett lennie. E szépség, mely áldozat volt az istenségnek, egyuttal, öntudatlanul, kárpótlás volt az emberiség számára. Az Istennek szentelt lemondó, aszkéta vagy háborús és küzdelmes élet nyomorúságát ez az állandó és mindent körülhullámzó szépség tette elviselhetővé. Ezért volt természet-szerű fejlődés, és nem, mint a Savonarólák misztikus együgyűsége hitte, pogány elfajulás, hogy a pápaság maecenátust jelentett, s az egyház mintegy hivatalból is egybeolvadt a művészettel. Az élet fájdalmát, a munka kényszerűségét szépséggel megédesíteni: a modernség ezt tanulta a középkortól, s ez a pszichológiája annak, a Morrisok s a Cranek mért izennek hadat a gépmunkának,

mely az ő hitük szerint az embert is géppé alacsonyítja. A munka legyen élvezet, élvezetet pedig, úgy érezték, csak a kézi munka adhat, melyben kiki átérezheti a szinte testi kéjt: egyéniségének megtermékenyítő átömlesztését az élettelen matériába. Ugyan: nincs igazuk. A géppel való bánás neveli az ember önérzetét; kormányzó, áttekintő, alakító léleknek és hatalomnak érzi magát, csak emberhez méltó állapotok közepett legyen ura a gépnek. Ám e hamis nyomon helyes megismeréssel ezért lettek szocialisták, jobban mondva, megfordítva: az ő szocialista érzésük tette evangéliomukká a művészetet. Mint az elhalt Morris, Crane is a maga módja szerint ír, rajzol, fest, cserepet éget, kárpitot sző, az élet minden vonatkozásába beviszi a művészetet, s a szocialista ujságok május elseji ünnepi számainak ő rajzolja első oldalát. Ez nem sport, nem szalon-filantropia, — ez egyseges és rendszeres tudományos meggyőződése ezeknek a férfiaknak, kik azt tartják, hogy a középkor óta máig némely tekintetekben nem haladtunk, hanem hanyatlottunk, s mikor a mai emberiséget meg akarják váltani, a középkor legerősebb szerét adják be néki ostyául: a szépséget.

* * *

Ami magát Walter Cranet illeti, ő az ő saját mesterségében a középkornak még egy nagy értékét éleszti újjá: a vonalat. Ez is olyan érték, mely a technika egy tökéletlenségével függ egybe. A régi festészet első fokban rajzolt, a minek ezer és egy okon túl legfőbb oka alkalmasint az volt, hogy a régi idők festéke merev és határozott. Az olajjal kevert festék lágy és olvadékony; hajlékonyságával, átömlésével s lazuros áttetszőségével szinte mását tudja adni a fény s az árnyék ama játékanak, melyben szemünk a világot látja. A tempera-festés, mely a festéket tojásfehérjével keveri, merev marad e lágy tökéletesség mögött.

Ám e fogyatkozásából erénye fejlett: a rajz, a vonal. A lágyság és elmosódottság közepett, melybe a cinquecento után mind édesebben és émelyítőbben belefestettük magunkat: a megcsömörlött szem számára valóságos megnyilatkozás volt egy-egy primitív mester, a Raffael előtti olaszok s a renaissance-szal bár egyidős németek, kik azonban, mint az építészetben a gótikát, az új festészetben is megtartották uralkodónak a rajzot. S ah, a vonalaknak épp úgy megvan a maguk külön szépsége és külön nyelve, mint volt a régi idők mozdulatainak, melyeket új találmányok vagy divatok fölöslegessé tettek. Éppen az a törekvés, mely a művészetet az életbe akarja átvenni, a dekoratív művészet, mely annyiszor találkozik a plasztikával, a butorok élével vagy a betűknek, olvashatóság szempontjából szükséges, éles körvonaláival; a metszetekkel való reprodukció, a szövés, a himzés, az üvegfestés, a csipkeverés és a cserepesség technikus kényszerűségei mind vonal és rajz után kiáltoznak — s nem véletlenség, hogy az eddig legtökéletesebb iparművészet, a japáni, vonalas művészet. A Giotto naivságában mennyi a kifejező erő, a Botticelli stilizált-ságában mennyi a kifinomultság, az ujkor kezdetéről való fametszetekben mennyi a plasztika s a jellemzetesség! Ez értékek mind ott porladtak a sirokban — s az angolok, kik a maguk régi értékeit oly soká tudják megtartani az életnek, ezeket a régi értékeket is kiásták s ujjaélesztették. A pre-rafaeliták e nagy érdemét nem kisebbítheti semmi tulzásuk, különczködésük, s törekvéseikkel nem mindig lépést tartó tehetségük.

* * *

Szép ez a *Buchschnuckos* világ, kivált ahogy Németországban kialakult. Nem tudom, jó William Morris: így képzelted-e, mikor feltámasztottad elrejtéséből a könyv s a nyomtatás művé-

szetét! Hiszen maga az a gondolat, hogy a nyomtatás ne csak olvasható legyen, de szép is legyen: az gyönyörű és helyes. De *olvasható* is legyen, teringgettét, ne csak szép, és igazában csakis akkor szép, ha olvasható. A szép nyomás nemcsak olyasmi, mint a szép kép, hanem olyasmi is, mint a szép csizma: használatra való. Használnom pedig csak úgy lehet, ha olyan, a milyennek megszoktam; ha valahol szent a hagyomány s a megegyezéssel megszokás: az írásban s a nyomtatásban különösen az, mert maga a betű sem egyéb, mint hagyományos és szokásos megegyezés, hogy ez a házformájú ákom-bákom *A* hangnak olvasandó. Kialakult a könyvkolumnának az a formája, hogy a cím vastagabb betűvel nyomassék s a sor közepére tétessék; hogy a kikezdések egy-két betűnyivel beljebb kezdődjenek; hogy a levelek számozása páratlan leveleken jobbra, párosokon balra felül találtassék. Most pedig itt a *Buchschnuck*, s a címet oldalvást írja, a számozást alul, s a kikezdést a sor elején kezdi. Miért? Szébb így a kolumna? Nem, csak pofonvágja konzervatív érzésemet, mely, ha valahol, úgy az olvasás technikájában szent és jogos. S a szecsessziós írások, melyekbe — mert hisz ez a szecsesszió — minden könyvkötő, pallér és címfestő belelehel az ő egyéniségét, s a megszokott római betűt úgy össze-vissza fonják, nyomorítják, sanyargatják, hogy a villamoson a *köpködni tilos* tábla olyan, mint a török császár névmonogramma a passzaroviczi békelevélen, s három kocsit teleköpök, mire kibetűzöm!

Am ez végre is a pallérok, a könyvkötők s a címfestők ostobasága, amitől nem volt ment a renaissance sem. De maguk a művészek, az igaziak is, sokat hibáznak, éppen művészi szempontból, ebben a *Buchschnuckos* áramlatban. Hogy, mint az angolok, a németek is fölélesztik szép, régi, tizenhatodik századbeli betűiket, abban minden-

képpen igazuk van. De az effélével is vigyázni kell. Minden fölélesztés egyben archaizálás is, aminthogy az egész Morris-irány archaizáló áramlat volt, kívül belül, az angol művészetben. A régi formájú betűk s a nyomtatás régi stilusa e stilusnak megfelelő hangulatot is keltenek az olvasóban, kivált a finomabb idegű és ízlésű s történeti érzékű olvasóban — pedig a *Buchschmuck* ugyebár ezekre számít? Itt van előttem egy német havi szemle, melynek nyomtatása igen szépen eleveníti föl és modernizálja a régi német ponyvanyomás betűit. Egyben kikezdések helyett inicziálékkal kezdi az új szakaszokat, s ezek az inicziálék gyönyörű czopfstilusban vannak megrajzolva, kivétel nélkül valamennyi. No már most az ilyen czopf-stilusos rajz az ilyenre fogékony emberben czopf-stilusos hangulatokat kelt; én előttem legalább feltámad láttára az egész czopfös világ, s ifjú Werthernek érzem magam s kínai csészéből felpárolgó kávéillat csapja meg orromat. S ebben az egyforma hangulatban olvassam el Hauptmannak egy színdarabját, Geijerstammnak egy novelláját, Oscar Wilde memoárjait, Demelnek egy versét, olvassak könyvbírálatot, színházi jelentést, esztétikai elmélkedést és társadalmi szemlét 1905 január derekán. Ez művészietlen dolog, mert e forma érzéki hatásai pofonvágják a különböző tartalom értelmi hatásait, s azonkívül ütik az egyes darabok különböző stilusának és megcsinálásának ugyancsak érzéki hatását

* * *

Az illusztráció művészietlen, hacsak arra nem való, a mire Wagnernál az ének, a vers és a díszlet: hogy a zenével *együtt* s csak *mind együttvéve* fejezze ki, a mit a költő mondani akar. De a költő már maga mondott el mindent, a mit akart, nincs *szüksége* a rajzolóra. S a jó rajzoló is maga és egészen elmondja *ugyanazt*. Tehát zavaró, bántó és túlterhelt pleonazmus támad, ha egyszerre beszél-

nek. Egy finom német költőnek. Rainer Mária Rilkének, van néhány rövidke egy-két strófás csodaszép tájképe. Ezek fölé egy ugyancsak finom rajzoló: Vogeler-Worspwede lehelt oda egy pár fejlécet s egyéb díszítést, ugyanazon tájképet s hangulatot rajzolván meg, mint a vers. Külön a versek és külön a rajzok elragadóak volnának — együtt zavaróak.

* * *

Egy tulajdonjogba s a művészet népszerűsítésébe vágó dologgal nem foglalkozunk eléggé, pedig vizsás és bántó, s én bizonyos vagyok benne, hogy az eljövendő új világrenden belül tenni is fogunk e vizsáságról. Kérdésem ez: joga van-e akármelyik pénzeszsáknak, vagy akár finom ízlésű amatőrnek is ahhoz, hogy, bármennyit fizetett is érte, valamely művészi dolgot teljesen magáénak tekintsen, s ha kedve tartja, elzárja a többi ember elől? A művészet közkinccs s a művészi dolog is az, s élvezetét a többi ember elől elzárni époly jogtalanság, mint a minő az erdők elzárása. S ha Wanamaker úr mégannyit adott is érte: nincs joga engem eltiltani attól, hogy a Munkácsy Miltonját láthassam. (Gondolom, ez a kép van nála.) Előkelőbb gyűjtők és műbarátok érzenek is e körül valami kötelességfélét; mind több az olyan magángyűjtemény, mely bizonyos napokon megnyílik az érdeklődők előtt. De ez csak kegyelem és szeszély, holott itt jogról van szó arról, hogy nekem jogom van minden művészi dologhoz hozzáférni, s a művésznek joga van megkövetelni, hogy, akárki váltotta is magához az ő munkája tulajdonját, az közkinccse lehessen mindenkinek. Bizonyos, hogy az eljövendő szebb és jobb világban a magántulajdon mindenekelőtt a művészi dolgokon fog megszűnni; kinek-kinek módja és joga lesz úgy ékesíteni az ő otthonát, a hogy csak kedve tartja, de mentül ékesebb lesz ez az otthon, annál természetesebb lesz, hogy nyitva álljon mindenki számára, a kit érdekel.

S ez az új rend, ha elkövetkezik, még egy bántó viszásságon segít majd. Érthetetlen előttem, hogy főképp képek és szobrok dolgában mint fejlődhetett ki a galériás rendszer, egészen a múzeumok, képgyűjtemények és kéпкиállítások művészietlen barbárságáig. Mentül inkább beleélem magamat a képek látásába s szeretetébe, annál jobban kétségbeejt az a képtelenség, hogy a képek egymás mellé és egymás fölé halmozva szorongjanak előttem. Elvégre minden kép egy-egy külön világ, a színeknek egy-egy külön tanulmánya, külön világítással s külön éghajlattal. Mindegyikbe külön-külön kell magát beleélnie, a ki igazán meg akarja látni s meg akarja érteni. De hogy' lehessen ezt megtenni, mikor egyik üti a másikat, a másik beleszól az egyikbe, amannak színei megzavarják emezét, emennek hangulata tönkreteszi amazét? Képet tulajdonképp nem szabadna másképp nézni, mint teljesen el-sötétített szobában, melyben világosság éppen csak a kép területére esik. Voltaképp a szobámban egymagában felfüggesztett kép hatását is megzavarja, világát megzilálja a fal, a szoba, minden butor, szőnyeg s bármi egyéb, a mi vele együtt látszik. De mindezt még valahogy hozzá lehet válogatni, el lehet úgy rendezni, hogy a figyelmet el ne térítse, a képbe ne kiabáljon bele. Ám semmimód nem lehet korlátozni egy másik képnek s még kevésbé több másik képnek abszolút elütő voltát. Még rokon képek sem valók egymás közelébe, mert ugyanazon motívumok erősítik egymást, holott a jó képen úgy is megvan minden motívumnak a megkívántató ereje és mértéke. Sehol a galériás rendszer bántó voltát nem éreztem annyira, mint a Louvre egy-némely termében, a hol ha egyéb nem: egy szép formájú ablak vagy egy hasas ázsiai váza menten agyonverte valamely primitív olasz kép hangulatát, s a képek vetekedve teszik egymást tönkre. Hiszem, hogy az eljövendő kollektivisták világban a kép-kollekcióknak bealkonyodik; a képek el lesznek

osztva magánházakban s középületekben, s a nap bizonyos óráiban így gyönyörködhetik bennük mindenki.

* * *

Az arczkép tulajdonképen lira a festészetben ; az arczképfestő azért művész a fotografushoz képest, mert az arczképbe nemcsak *a másikat* festi bele, hanem saját magát is. Hony soít qui mal y pense — de mindig van abban regény, ha férfi-festő asszonyképet fest. A két teremtésnek, a ki az arczképben találkozik : az ábrázoltnak s a festőnek örökre köze van egymáshoz. Vannak férfikéztől festett asszonyi arczképek, melyek olyanok, mint egy estélyi beszélgetés, valamely kemény eszű és gyengéd lelkű asszony s az ő figyelmének s érdeklődésének sugarai alatt zárkózottságából fölengedő művészember között. Mert az elzárt művészlélek kapujánál az asszonyi mosoly a *Szezám nyílj meg*.

* * *

Sokszor elmélázok azon : mint lehet, hogy a festők közül éppen a legnagyobb pogányok tudják vászonra vetni, a mi a kereszténységben a legkeresztényebb, mert a pogányságból teljesen hiányzik : a néma szenvedést, a szelíd bánatot? Böcklin, a ki az ő *Pietáján* egy szál sötétkék fejkendővel négy evangéliomnál beszédesebben mondja el a Szűzanya fájdalmát : Böcklin bizonyára csak olyan pogány volt, mint lehetett Herman, a kheruszk vezér, s lehettek, mielőtt s miután fölvtették a keresztiséget, mind a gótok, longobardok és alemánok. De végre is Böcklin germán — s nem egészen bizonyos, hogy a középkori kereszténység spiritualiz-musa, föl egészen a dantei szublimálódásig, nem teljesen és kizáróan germán : frank, gót, longobard vagy mit tudom én milyen elegy? De ime, itt van Tizián, kinél nyugodtabb és hidegebb pogány nem élt sem Numa Pompilius, sem Nero és Domitianus idejében, s kinek lelki őseit egyenesen az uzsorás

Catók s a harácsoló Sallustiusok közt kell keresni. Honnan és hogy' vette ez a hús kalmárlélek a szenvedésnek s a jóságnak azt a végtelen arisztokráciáját, mely az Adógaras Krisztusának arczán halványlik?

* * *

Böcklin az a cohaerer, a mit a Marconi telegráfja keres; az a tökéletes érzékenység, mely a legtávolabbról feléje omló hullám érintésére is egész valóságában átalakúl. S e világon nemcsak hogy minden hullámzik, de minden egy is; világosság, szín, melegség és teméntelenség, vonzódás, elegyülés, elpárolgás és megalakulás, hervadás és virágzás, lenyügözött erőtehetségek s szabadon tomboló erőforradalmak, hangok, vonalak, mélységek és kiszögellések: mind egyazon valóságnak egyazon örökkévalóságban való egybehullámzása; százféle rezgések hegyei, völgyei; hegyek a völgyekkel, völgyek a hegyekkel összetalálkoznak, elsímúlnak vagy föl-tornyosodnak, s a figyelő művész idegszálain isteni váltakozásban száguldanak végig, föl az agy velejébe, a hol másvilágát alakítják ennek a végtelen világnak. De másvilág — ez mégsem jó szó. Ez a kis világ magával az ő emberével együtt elválhatatlan s el nem választható része az egész mindenségnek, az ő valósága annak valóságból való, az ő rezgései behullámzanak annak rezgéseibe, annak törvényei ő rajta sem törnek meg, s valahány porczika van benne, mind egy-egy kapocs, mely rokonságba fűzi az egész világgal s annak minden jelenségeivel. A világ annyira egységes, hogy mi kis egységek mind az ő nagy egységébe tartozunk, s hónak, hegynek, csillagnak, melegségnek s világosságnak: testvérei vagyunk, mert egy atyánk vagyon valamennyiünknek . . .

Böcklin helyébe odatehetném akármelyikünket, odatehetném az egész emberiséget, oda általában mindazt, a minek érzékei vannak s a mindenség átnyargal rajtuk. De ő mindezeket tudta is; eszmélve

festette végig az életet, s nemcsak rokon volt a mindenséggel, de tartotta is vele a rokonságot.

* * *

Van egy ember, a kivel szeretnék ismerős lenni, — kár, hogy meghalt, több háromezred száz esztendejénél, a haarlemi sínylők házában. Ruysdael Jakab ez, ez a slemilje a festészetnek, kinek minden képe csupa meghitt nagyság s merengő élehetlenség. Különös kép, a Gobineau tollára való, elképzelni ezt az álmatag lelket, a mint körülötte patakzik a vér, vagy folyik a vásár, vígan vágtatnak a Wouwermann lovasai, repülnek a hadi s a kalmár gályák, s bizserg az a csapszéki s magánélet, melynek örök kultur-históriája a németalföldi intérieur-képek — s az álmok álmodója ezalatt romok közt bujdosol, vadon sűrűjében, besüppedő temetőkből, s a jelen dicsősége közepett a múlt fájdalmait siratja. Vanak, a kiknek fájnak a századok — valami édes, csöndes, szerény fájdalommal, mely sem eget nem kér, sem a viharral nem daczol, de a maga igénytelen, visszavonult egyedülvalóságában nagyobb úr a lármás jogcímeknél. Ez a Ruysdael Jakab a haarlemi sínylők házában is nagyobb úr volt, mint mindazok, a kikért körülötte a vérnek tengere ömlött.

* * *

A szürkeségnek is van mosolygása. Ha két órai keserves tengeri nyavalya után kiszállasz a dán parton, a finom párán átrezeg a nap, s az ég, ez a csudálatosan finom és, nem tudok más szót, elegáns elegye az aczél-szürkének s a gyenge fűzőldnek, az ég valósággal mosolyog. Persze, különös mosolygás ez. Ismersz-e embert, kinek kimért járása szabatosan metszett arcza, nemes homloka s árnyékos szemehéja, száz lépésről elárulja, hogy a ki itt jő: úr, gögös, intelligens és szomorú? Éveken át láthatod napról-napra, mindig egyformának, mindig úrniak, mindig gögösnek, intelligensnek és szo-

morúnak. Egyszer aztán megismerkedtek, s bemutatkozásakor elmosolyodik. Istenem, hisz ez még mindig ő, de, hitted volna-e előre: bájosan és melegen! Amire éveken át nem gondoltál, pedig napról-napra mágneses erővel vonta magára gondolkodásodat: most észreveszed, hogy ennek a férfinak szíve van. Nemcsak úr, hanem ember is, még pedig jó ember. S ez a férfias bájosság, ez a gyengéd gögöcség, ez a mosolygó megvetés — hiszen tudom, szép a veresen lángoló indulat, szép az éjsötét mélabánatot, szép az azurkék szerelem, de ez az elegáns aczélszürke tónus mégis csak legszebb az egész világon.

* * *

Van még egy fajta szürkeség — nem a legszebb, de én mégis legjobb szeretem a világon. Ha Marcheggen innen ér a vasut, valamivel Pozsony előtt hirtelen szürkeség vegyül a fű zöldjébe, a levegő kékségébe, s ez a szürkeség, ez a sáros, poros, sárgába játszó fakultság eltart egész Magyarországon, végig vonul Oláhországon is, egészen Törökországig, a hol szikkadt vöröses sárgaság váltja föl. Ez a magyar szín — bizony — a por színe, mely beleszól nálunk minden színbe, még a napsütésbe, még a veres rokolya lángolásába is. Legszebben s leg tudatosabban Fényes Adolf találja el — igaz, hogy ő kecskeméti ember.

* * *

Munkácsy, bár a neve Lieb Mihály, s bármily idegen volt iskolája s érdeklődése, színben és vonalban éppoly megdöbbentő képmása a magyarságnak, mint írásban s a szó zenéjében Berzsenyi Dániel, Kemény Zsigmond és Arany János. Főképp e két utóbbi, kikkel annyira rokon a lélekfestésben s ennek szinpadiasan drámai módjában. — A magyar állat nem a párducz, hanem a bika: a hangtalan forrongó sűrűvérű indulat, melyből a cselekvés hirtelen pattan ki, mint a fekete felhőből a villámcsapás. A magyar előadás is, a hol nem

mesélő, ilyen villámcsapásosan drámái: hirtelen, de roppant erővel odavetett jelenetek, melyeknek nagy vonalaiba ezer részlet van beletemetve. A magyar géniusz szigorú szemöldökű asszony. Nem könnyed, nem fecsegő. Nem is elmés, a szó kávéházi értelmében, s járása lassabb s nehezkesebb, hogyszem fürge lehetne. Horáczius bizonyára fürgébb és könnyedebb, mint a mellette szinte korlátoltnak tetsző szűkszavu s nehezkés Berzsenyi. De micsoda magasságokban és mélységekben járt ez a bika-nyaku magyar, ki római társaságban alighanem czéltáblája lett volna a Martialisok elmességének, míg, mint Toldi Miklós, hirtelen lobbanással közénk nem hajította volna héttollú buzogányát! Ebben meg Berzsenyivel rokon Munkácsy: értelmének s ösztönének gigászian fájdalmas tapogatódzásaiban, melyek sohasem jutottak el az Arany s a Kemény dicső tudatosságáig. S a nehéz, mert mély gondolkozásnak a kifejezésért való irtózatoss küzdelme, mint általában a lelki küzdelem, gond, fájdalom és törődés: ez az agylágyulás igazi szerzője, a testi betegség csak ágyát veti meg.

* * *

Nézz ki a természetbe: ott lövell szemedbe a nap sugara, teli elektromos, kemikus és minden fajta erővel, termékenységgel s nagyszerűséggel. Mit tudod te, mely forradalmak, események, kiválások és megalakulások eredménye e fénysugár; a nap s az egész világegyetem mely válságaiból s történeteiből fakadt ki, a mik viszont mind bele vannak hüvelyezve az ő rezgésébe, s nyoma egyiknek sem veszett benne. Ha nekiállasz spektroskóppal, lencsével, mindenféle iparkodással és számítással: mind e történeteknek egy milliomod részét talán kiolvashatod belőle. De magának szemednek elmondja-e mindezeket; maguknak érzékeidnek ad-e belőlük többet, mint egy édes, titokzatos, elmosódó és zsbongó sejtelmet, melyet eszed darabokra

bonthat, de érzésed egységesen szí magába, s nem súg róla többet, mint hogy *szép* vagy *jó*? Ha megszólal a hegedű: kötelességed-e tudomást venni a birkáról, a kinek beléből a húrja készült, a lóról, akinek farkából a vonója, az esett marháról, a kinek csontjából az enyve — és így tovább, a mi mind igen érdekes dolog, teljesen egyenrangú a művészi érdekességgel, de pontos elmondója nem az a c lesz vagy az a g, a mi a hegedüről elröppen, hanem elmondják a kereskedők könyvei, a természettudósok megfigyelései, a mesterségek tanításai — és így tovább. Mely szabályok szerint s mennyit mondhat el valamely művészet: pontosan megadódik az eszközei természetéből. Szín és vonal szokás, megegyezés és hagyomány szerint szimbolizálhat valamely értelmi dolgot, de természet szerint ki nem fejezheti. Megegyezhetünk benne, hogy a kereszt jelentse a megváltást, s a veres kereszt az irgalmasságot. De valójában nem fejez ki többet, mint egy merőleges és egy vízszintes vonalat, a mely egymást derékszögben metszi, vagy két ugyanilyen vörös mezőséget, mely, ha a belőle jövő színes, kemikus és egyéb rezgések szerencsésen interferálnak egymással, s így nem fájdalmasan, hanem kellemesen érintik idegeinket, e szerencsés találkozás folytán a Szép érzését okozza bennünk. De viszont igenis vannak vagy lehetségesek színek, vonalak mik, melyek együttvéve kelhetnek bennünk olyan magasztos hangulatot, olyan fölséges érzést, mint a megváltás vagy az irgalmasság szemlélete vagy gondolata. Ám ha szavakkal mondom, hogy: jobbra egy patak, balra egy szarvas, közepütt sárgaság — ez inkább az ostobaság érzését kelti bennünk, mint az irgalomét vagy a megváltását. Kép nem lehet néma, minden kép beszél, de szóban azért nem lehet pontosan elmondani, hogy mit.

Igen, igen, kiált fel a pallér, egyéninek és eredetinek kell lenni, mint Olbrich és Vandevælde! És menten *azon mód* egyéni és eredeti, mint Olbrich és Vandevælde.

* * *

A művészetbeli igazságok egymásnak homlok-egyenest ellentmondanak, s ma az egyik igaz, holnap a másik. A művészet nem tudomány, a hol csak egy igazság van; a művészetben annyi az igazság, a hány a művész, a hány az ember, s ahány a kor, mely az embert megszülte. Mikor a renaissance egyszerű nagy vonásai komplikálódni kezdtek s a rablókat fölváltották a diplomaták: a barokk lett az igazság, az ő hajlésaival és hullámaival. Mily igaz volt a rococo a szentimentális, a gyengéd, a cifrázkodó időkben, az odalehelt bűnök, virágos gazságok idejében! Mikor Napoleon egy álom-arasznyi időre föltámasztja a régi Róma rabló-mathematikáját, az empire-stilus az igazság, az ő matematikus hidegségével. Mikor Hegel kimondta, hogy csak eszme van, az igazság az ideális festészet volt, az ő kinyalt erdeivel, csukott levegőjével s hosszú lábú embereivel. Mikor Büchner kimondta, hogy csak anyag van, a naturalizmus volt igaz, az ő szabad fényével, plein airjével, impresszionizmusával. És így tovább és így tovább — s ha ma, hetedfél száz évvel Aquinói Szent Tamás utánvégre valahára belátjuk, hogy a cél termi a törvényeket, s az adalékokból fakadnak az eszmék: ma örök igazság a szecsesszió, mely a művészi formákat az anyagok természetéből s a dolgok rendeltetéséből fakasztja ki.

* * *

A szecsesszió darwinizmus a művészetben: a körülmények termik a formákat. Persze: ez tulajdonképp minden időkben így volt, csakúgy, mint a hogy a halból kifejlett a béka, még mielőtt Goethe vagy Darwin megmagyarázta volna, hogyan. A tégla,

a kő és a fa ; a havas, az esős és a szeles éghajlatok ; a nyilvános istentisztelet vagy a magános lakás természete, szüksége vagy rendeltetése szerint fejlődik a román stílus vagy a gótika, a lapos háztető vagy a menedékes, a tarka díszítés vagy a geometrikus, a templom vagy a magánház. Az ostobaság ott kezdődik, a hol a malter-palotákat a természékö törvényei szerint formálják ; a hol a nagysága minusz tíz fokos közép-éghajlat alatt olyan erkélyen sóhajt, a milyenen Julia sóhajtott Verónában ; mikor gipszből ugyanazon díszítést csinálják, a mit a norvég hajós faragott fából, s a párisi jobber ó-görög templomban ül a spanyol papírok romjain. Ez tehát nem stílus, hanem szamárság — viszont a mi a mai szecsesszióban frissesség és kitalálás, időfolytával stílussá fog megállapodni. Az új építő stílus onnan indul ki, hogy ma már vassal építenek, tehát nincs értelme azoknak a formáknak, melyek a kő, a fa s a téglá teherviselő módjából s képességéből fakadnak, s a nagy árúházak, pályaudvarok és műcsarnokok beosztás, hely- és világításbeli szükségeihez alakul. A bútorok úgy épülnek, akárcsak a híd : a fa teherviselő törvényei szerint (és persze, a szerint, hogy például a székbe emberi testnek kell helyezkednie). A díszítésnél kezdtünk rájönni, hogy nincs értelme a budapesti szobasarokban álló hasas vázát azzal a rajzzal díszíteni, melylyel egy mór király mozaik padlója volt kirakva. Ha a vázára képet festek : azt a valóságot, hogy felületének egyes pontjai, domborúsága vagy homorúsága szerint közelebb vagy távolabb fekszenek a szememhez, szépen fölhasználhatom arra, hogy a perspektiva elhelyezkedése szerint a kép közelebbi vagy távolabbi részeit fessek a megfelelő helyre. Ha valami nyitott, nem bimbóvá formálom, hanem kinyílt virággá. Abból, hogy bizonyos égetési módokat csak bizonyos színek bírnak el, kifejlődik az északi porcellán finom, tompa szürkés-kék színe, mely kínálkozik az észak téli pusztáinak vagy

ködös tengereinek ábrázolására. Az olasz hegytetők remegő napos levegőjéből fakad a Segantini hímzéses módja, melylyel keresettség csukott szobát megfesteni. És így tovább . . . s valahol s valahányszor az embereknek megjő az esze, lelkiismerete s jóízlése: politikában, művészetben szecsesszió támad. Tartani addig tart, míg megint elveszítik eszüket, lelkiismeretüket, jóízlésüket. Mert ez is megtörténik, néha ugyanazokkal, a kik megtalálták.

* * *

Nem tudok annak komikumától megszabadulni, ha bármely szép emléksobron a talapzat reliefjein ott látom ugyanazt az embert, a ki teljes nagyságában fenn áll a talapzaton. Szakasztott az antropológiai intézet, a hol egymás mellett egy kisebb meg egy nagyobb koponya; az egyik a Rózsa Sándoré, gyerekkorából, a másik ugyancsak az övé, öreg korából.

* * *

A látomások épp annyira és semmivel sem kevésbé valóságok, mint bármely kézzelfoghatóság. A mi képet látok, mikor valakit elképzelek: éppoly igazán megvan, mint maga az az ember. Annyira valóság, hogy még szoborba is lehet faragni; legalább a Rodin Balzac-szobra ilyen szobor; nem Honoré de Balzacnak agyagból gyúrt mása, hanem (hogy felsőbb leányiskolai mondatfűzéssel mondjam): annak a szobra, a hogy Balzac eszünkbe jut.

* * *

Hogy ilyesmit akart-e Rodin e szobrában megcsinálni? Semmi közöm hozzá, ő maga sem tudhatja. Lehetetlen, hogy Shakspere meg Arany János mindazt tudatosan csinálta volna meg, a mi csodálatos mindenre való gondolást ki lehet nálunk mutatni. De mégis minderre gondolniok is kellett. Eppen Arany Jánosról írt volt egyszer valaki sok helyes és okos megfigyelést — s egy ilyet így kezdett: Jól tudta Arany János . . . Az öreg úr, a ki

a tanulmányt maga is elolvasta, morcsosan írta a margóra: Tudta a fene!... Nem volt igaza; tudta, csak nem tudott róla, hogy tudja.

* * *

(*Emma asszony leveleiből.*) »...Lássa, én azt hiszem: kétféle képmutatás van. Az egyik, a mely megbotránkozik minden meztelenségen és pazarul alkalmazza a világ legnevevetségesebb (aesthetice is legnevevetségesebb) intézményét: a fügefalevelet — a másik, a mely azt állítja, hogy benne soha és semmi festett vagy rajzolt meztelenség más gondolatot ne kelt, mint azt: ó, mily isteni a művészet, ó, mily szép az emberi test, ó, mily dicsőek a vonalak — és így tovább... Higyje meg, azok a frázisok, a miket a meztelenség, a művészi souverainitás és a naturalia non sunt turpia védelmére és kihirdetésére mondanak, gyakorta épp oly üres, sablonos és a mondójától csak hite ellen, valóságos vagy képzelt lelkiismereti kényszerből kinyögött fecsegések, mint az erénycsőszök üres fecsegése. Éppúgy, mint a hogy nem lehet igazi tudós és igazi gondolkozó, a ki csak azért is atheista és büszke arra, hogy atheista: nem igaz művész és nem igaz műértő, a ki csak azért is, gögből, boszantásból, henczegésből, vagy, a hogy a geniek mondják: elvből meztelenkedik. A forradalom slagvortjait ész nélkül utána papolni éppoly gyáva rabszolgaság, mint a legitimizmuséit — azt hiszem, mellesleg, ezért sültünk föl eddig minden forradalommal: a rabság rabszolgái egyszerűen a szabadság rabszolgái lettek. Néha elképedve látom, hogy egészen intelligens emberek is milyen gondolat nélkül fogadják el és tartják kritika nélkül kötelezőnek a legnagyobb szamárságokat, csak azért, mert régi szamárságok — a mi különben általában így van — hány embert tisztelünk, a ki valaha fiatal szamár volt, csakis azért, mert most vén szamár!... Nézze csak! nem mondaná maga is, habozás nélkül, hogy: a teremtés remeke

az emberi test, nincs szebb az emberi testnél! Mondja csak: igazán hiszi ezt? Igazán így van ez? Ójé, a kik ilyet mondanak, azok sose voltak uszodában vagy gőzfürdőben. Mondhatom, a mit én láttam emberi testet, az rendszerint csunya volt — nagyon, nagyon, nagyon ritka esetekben volt szép, s ekkor sem az emberi test volt benne szép, hanem *ez* a példány emberi test volt, történetesen, szép. Ezt csak úgy mellékesen mondom, mert hiszen a művészetre egyáltalában nem kötelező, hogy a mit lefest vagy lerajzol, az legyen szép, hanem maga a munkája. De ekkor aztán, tisztelt revoluczió, ne is tessék a disznóságot azon a jupon reklamálni a művész számára, hogy az szép, hanem azon az egyetlen elfogadható okon, hogy — mint a Molnár Feri Józsijának — lehet szépen is disznózkodni, s a művészeknek, mint az udvarlóknak, minden szabad, a mit meg tudnak csinálni. Az emberi test... parbleu, én ismerem az európai gyűjteményeknek egy jó részét, de soha és sehol, merem ismételni: soha és sehol, még a Rodin-kiállításon sem láttam olyan képet vagy szobrot; mely az emberi testet igazán és teljesen olyannak ábrázolná, a milyen; egészben sem, részleteiben meg éppen nem. Ha ezeket a sorokat férfiak és lányok is nem olvasnák, csak mi asszonyok volnánk egymást közt, roppant mulatságos megfigyeléseimet mondhatnám el erről a témáról. Jól értsen meg, barátom: én nem azt mondom, hogy nem lehetne vagy nem volna szép olyannak ábrázolni az embert, ruha nélkül is, a milyen, de igenis kiemelem a faktumot, hogy nem ábrázolják úgy. Mi az oka? én nem tudom, de ez a megfigyelésem: ha nem is tesz türelmesebbé az erénycsőzők hamissága, képmutatása és zelótasága iránt, de igenis gyanakvóvá, türelmetlenné és idegessé tesz a művészi szabadság nagyhangú hirdetése ellen...»

»... Ismeri ezt a nevet: J. J. Widmann? svájcz ujságíró és kritikus; én mindent elolvasok,

a mit tőle találok, mert kedves, művelt és csiszolt intelligenczia, és, főképp, igaz művész-ember, a ki tele van megértéssel és bocsánattal a művészet iránt. Nos, tudja, hogy ez a név egyszer miben fordult elő? Egy hirben, mely egy aarai tanárnőnek — isten áldja meg ezt a derék, nemes teremtetést, Mühlberg-Sutermeisternek híják — arról az akciójáról szolt, melylyel az anyává lett leányoknak meg akarja szerezni a jogot, hogy magukat asszonyoknak titulálják és tituláltassák. Ugy-e, ennek a kivánságnak megokolására nem kell sok szót vesztegetni — és mégis, hinnék-e, azok közt, a kik a dolgot egypár jó vagy rossz vicczel akarták elütni, ott volt J. J. Widmann is. Kedvesem, maga is tudja, mert magáról tudhatja, hogy vicczel elütni olyasmit szoktunk, a minek igazságát átértjük ugyan, de az érzésünk, előítéletből, nem tud megnyugodni benne. Hát nem különös, hogy ugyanaz a Widmann, a ki a művészetben nem ismer előítéletet, társadalmi téren nem tud letenni előítéleteiről? És nem különös, hogy mer a szabadságért kiáltani a művészetben, mikor megijed a szabadságtól a társadalomban? Persze, hogy a szobrok meztelenek-e, vagy nem, abban a kritikus uraknak kevés személyes érdekük van, ellenben abban, hogy lányainkat több vagy kevesebb akadály válaszsza el attól, hogy illetlenek legyenek, abban lehetnek családapai érdekeik. De ekkor meg ne tessék oly gúnyosan beszélni azokról, a kik leányaikat nemcsak az eleven, hanem a kőből való férfiakról is féltik, — ez nem niveauban való különbség, csak temperamentumban. Barbároknak tartom azokat a szabadsághősöket, kik csak ott türik a szabadságot, a hol nekik hasznos vagy — mindegy. Hölgyeim és uraim, szabadság csak egy van a világon, s a művészet csak akkor lesz szabad, és joga is csak akkor lesz a szabadságra, ha a világ szabad lesz. Egy szabadság nem állhat meg a másik nélkül; nem lehet a művészet igazán szabad, a hol a

társadalom rab, s a hol igazán szabad a művészet, sokáig a társadalom sem lehet rab. Ezért szidják a doktor urak a művészetet, s a szoczialisták ezért védik. A ki igazán komolyan akarja a művészet szabadságát, tessék a szabadságért veszekednie, minden szabadságért, például a nőknek azért a szabadságért is, hogy úgy éljenek, a hogy tudnak. Mert higgye meg, az a svájczai indítvány, az anyává lett lányok javára, idők jele. A míg csak a szolgálólányok lettek anyává, az ördög sem törődött ezzel a dologgal. De ujabban, mióta a nők is dolgoznak és keresnek, egyre több az a nő, a ki nem szorul férjre, hogy meg tudjon élni, s ugyanannyival több az a lány is, a ki nem vár házasságra, hogy anyává legyen. S mihelyt ezek nemcsak szolgáló lányok, hanem polgári lányok is, a polgári körökben is kezdenek érdeklődni a nők emanczipációja iránt. Ma még a viczczelődésnél tartanak, mert még kevés a kis gyerek. Ha sok lesz, meglesz a szabadság is . . . »

» . . . A gyermekek . . . istenem, el sem tudom gondolni, mit érezhet gyermeke ágyacskájánál az olyan anya, a kinek nem szabad annak lennie. Fél-órakhosszat el tudom nézni az én alvó kis fiamat, s elgondolom olykor, mennyi szépség és költészet lakik ebben a nevetséges kis emberi testben, ebben a prózai kis emésztő masinában ! Furcsa, az embernek fele élete, az első fele, abban telik el, hogy kiábránduljon a világból, az életből, a valóságból, ebből a rettenetes prózából, a miért egy csöppet sem hasonlít az olajnyomathoz, a Jókai-regényekhez és mindahhoz, a mit gyerekekfevel és érzéssel szépnek találtunk, és csakis ezt találtuk szépnek. Micsoda borzasztóság : a Berend Ivánok s a márványsimaságu belvederi Apollók után a dohányszagú szőrös unokabátyák ! Életünk második felében, mikor az élet összes fogásait végigkóstoltuk :

akkor kezdünk beletanulni, hogy a poézist abban keressük és abban találjuk, a miben lehet: a valóságban. De azt azért sohasem hiszem el, hogy a művész nem való egyébre, mint hogy a valóságot másolja. Nem mintha ez nem lehetne művészet, de eddig föltűnően kevés művésznek sikerült. Hogy visszatérjek az emberi testre: még egyszer mondom, nem ismerek művészt, a ki egészen olyannak ábrázolná, a milyen. Van, a ki igyekszik, hogy hivebben ábrázolja a régi olajnyomatoknál és nem mondom, hogy egy-egy új festő vagy szobrász egy-egy megdöbbentő ujsággal ne állna elő, a miről azt mondjuk: micsoda merészség ily pőrén merni ábrázolni a valóságot! De furcsa, hogy ez a valóság sem valóság, az új ember csak másképp hazudik, mint a régiek. Mindezek a forradalmak és forradalmárok olyanok, mint az öreg Zola, a ki telekiabálta a világot az ő disznóságaival, hogy ha törik, ha szakad, meg kell írni az igazat — most pedig lassankint és szégyenkezve rájövünk, hogy ez a kedves vén gyerek a maga disznóságaiban éppoly felhőkben járó romantikus volt, mint az öreg Dumas az ő olajnyomataiban. Engem most elragadnak a Rodin szobrai, azzal is, hogy mily borzasztóan reálisak, — de meg merek esküdni, hogy husz év múlva magam is azt fogom mondani: micsoda limonádés forradalom, micsoda hazug igazság! ...

* * *

(*Emma asszony leveleiből.*) »... a szomszéd-szobában az öcsém a Peer Gyntet játszsza, s én azon gondolkodom, mit gondol mellette? Az öcsém csöndes és komoly fiú, kiben csak újabban támadt a zongorához való tehetség? vagy hajlandóság? nem tudom, de kedve van hozzá, s szeretem hallgatni, a mint nyugodt türelemmel teszi túl magát a saját játéka fogyatékoságán, s élvezi ezen keresztül Grieget, mint a hogy egy ripacstrupp játékán keresztül is élvezi az ember Shaksperet. Ha ez a kedve

és türelme megmarad, nagy jót szerez magának egész életére, mintha valami vidéki kis kastélyt örökölt volna, a hová mindig visszavonulhat, ha másutt nem találja helyét. Irigylem a fiút, hogy a muzsikával ilyen jó barátságra tudott lépni — nekem az csak akkor volna ilyen jó barátom, ha vittem volna annyira, hogy magam tudjak produkálni, variálni és improvizálni ; így, az a zene, a mit más írt, az én számomra túlságosan kimondott, túlságosan határozott, túlságosan egy más valaki érzéséhez kapcsolódó valami, mely nem az én érzésemhez simul, hanem inkább závar benne, mintha más valaki is volna a szobámban, mikor ki akarom magamat sírni. A költőkkel is így vagyok ; nekem csak egy költő tudna írni : én magam, ha költő volnék. Így a hímzéshez kell menekülnöm, a miben vittem némi művészetre ; órákig a ráma fölé tudok görnyedni, hogy vásznába vagy szövetébe beletűzködjek mindent, a mi gyötör és foglalkoztat ; a vágyódásokat s az elégedetlenségeket, elszalasztott alkalmakat s örökre elmúlt lehetőségeket. Néha erővel megszúrom az ujjam, hogy a vér jelezze a csöndes, a titkos, a senkitől sem tudott kis kálváriákat, melyeket a túm hangyalépésben haladva vált ki lelkemből. Gépiesen s mégis akaratom szerint halad ez a munka, mint a hajnali álom, melyet magam kormányozok, hogy merre járjon, de mégis előre megrajzolt nyomokon jár, s nappali szenvedéseim virágai s visszatérő vonalai rajzolódnak ki belőle . . . De azért el tudom képzelni, hogy mást a zene ugyanúgy szolgál, mint engem a saját ábrándozásaim ; el tudok gondolni finom és hallgatag kis vidéki asszonyokat, a kik vékony, fúrge ujjal messze fényes világból való mesebeli királyfit idéznek maguk elé a fehér csontbillentyűkből, a melyeket csak meg kell nyomniok, hogy hopp, ott legyenek, a hol akarnak. S talán épen Grieg az, a kinek szárnyán legmesszebb tudnak szállani ; a Szahara fejedelmi sátrába, a hol lyányalakot váltott tündérek ringják .

és hajladozzák bűvös tánczaikat, a miknek zenéjét jégtük összeütődéséből szűrte ki az északi zenész a déli nap forrósága számára; az Észak örvénylő tengerébe, a hol dermedt karral s elfuló lélekzettel küzködik a fuldokló lelkiismeret a rája zuduló tajtékos itélettel; el mindenfelé, a hová csak a henzegő képzelődés elragadhatja az egy helyben való kenyérkeresethez vagy beföttkötözéshez lelánczolt szegény emberi állatot... Mi mindent nem gondoltak, mi mindent nem éreztek egy-egy Chopinballada mellett a hatvan-hetven év alatt, a mióta az megszületett s öt világrészben minden zongorán játszsza minden fajtájú emberek, nők és férfiak, öregek és fiatalok! Vajjon mikor a költője lelkéből kiszakadt, benne zsongott-e abban az a mindensége a fájdalomnak, az epedésnek és elandalodásnak, a mi azóta millió ember emlékezetében hozzája kristályosodott? A szegény, törékeny, babonás lengyel el tudta-e gondolni az események, a történetek, az előfordulások teméntelenségét, a mit egy ugyanazon taktusa juttat eszébe: egy embernek ezt, másnak amazt? Nekem sohasem tetszett a Longfellow híres verse *I shot an arrow*; a művész munkája nem nyíl, a mely egy darabban talál s a mit meg lehet találni, hanem olyan, mint a Jókai ichorlövegei, a mik milliárd szilánkká robbanva porladnak szét, a kilövője maga sem tudja, merre mindenfelé a világon, s minden egyes szilánkja úgy éget, viszket, pusztít vagy gyógyít, mint az egész ...*

* . . . Ha vidéken élnék, talán jobban rászorulnék a zene segítségére, mint itt a nagyvárosban, ahol megtalálom az elmélkedő elszóródás legfőbb eszközét: a sokaságot. Mert nem igaz, hogy a magánosság kedvez legjobban a képzelődésnek. Legalább engem a magánosság lever és eltompít, s szárnyát szegi képzeletemnek. Egyedül kell lennem, hogy gondolataimmal lehessek — de sok

ember között. Utazni már csak azért is szeretek, mert, a mit itthon meg nem tehetek, kiülhetek a kávéház elé az utcára, s nézhetem magam körül az emberek sürgését. A természet előtt *alle Achtung*, de én nemcsak képmutatóknak, hanem a természetimádást csak pózolóknak tartom azokat az embereket, a kik a világot két részre osztják: hegyekre, vizekre és poloskás fejkunyhókra, a miktől el kell ragadtatva lenni, s nagyvárosokra, selyemruhákra és ötemeletes hotelokra, a miket meg kell vetni. Hát kérem : én, azért, mert fürdeni szoktam és kedvelem a vászonbattisztot : már nem vagyok természet, csakis a tehén az s a fejső lány bőrnadrágja ? A mi a világon van, az mind : természet ; a szempilla, mely magától nőtt védelemül a szemem köré, semmivel sem kisebb eltávolodás a természettől, mint a rizspor, a mit magam rakok föl, hogy a szél ki ne fújjon. Sohasem fogom átlátni, hogy a világnak az a része, a mit a szél, a nap, a víz, a vakondok és az esőgiliszta alakított és módosított, mért volna szebb vagy igazabb, vagy természetesebb annál, a mit mi teremtettünk s mi formáltunk a magunk ízlése és kényelme szerint. Ha én természet volnék, nem ismerném el, hogy csak a víz meg a föld az enyém, a képek, a szobrok, a nagy gondolatok és a nagy toilettek már nem. A pille szárnya ép oly mesterségesen és összeválogatva, épen csak hogy hosszabb időn át kirajzolódott és kialakult valami, mint az a Laliquebroche, a mi zománczczal és drágakövel éri el ugyanezt a hatást. Imádom a tengert az ő hullámzásával és váltakozásával, de imádom a partját is, a hol öt világrész vidám és gazdag embere szaladgál előttem, s a kaszinót, a hol Redfern-ruhákat láthatok. Igen sok embert, a ki egyenkint és együttvéve mind érdekel ; a kikhez ismeretlenül hozzá tudom szólni az ő külön kis regényeiket, aztán tipelni és tudakozódni, hogy eltaláltam-e ; képzeletben párokat hozni össze, mikor ők maguk még

nem is gondolnak rá, s mulatni, büszkének ienni a szimatokra, mikor pletykálni kezdenek róluk. Igen, barátom, ennyire gyenge nő vagyok — de annyira nem vagyok már gyenge, hogy ezt titkoljam vagy leplezni akarjam, vagy épen gyengeségnek találjam. Nem, kedvesem, bátran megvallom, hogy én az embereket nem szeretem ugyan túlságosan, de az embert nagyon, s roppantul érdekel minden kedvessége, bolondsága, naiv titkolódzása, melylyel nem tudja, hogy a mit fontoskodva vagy félve hallgat el, jószemű ember száz lépésről leolvassa az orráról. S én, hizelgek magamnak, ilyen jószemű asszony-ember vagyok, s hálás vagyok az én kedves kétlábú állat-felebarátaim iránt, hogy mindegyikük egy kölcsönkönyvtárra való mulatságot szerez nekem pusztá megjelenésével . . . »

* * *

(*Emma asszony leveleiből.*) » . . . Van bennem valami a kis lyányom felmenő ágbeli honvágyából, mikor sóhajtva könyököl a térdemre: istenem, anyikám, mért nem ismertelek téged, mikor akkora voltál, mint én! Azon túl vagyok, hogy ezer esztendő előtt szerettem legyen születni; a renaissance-idők után sem vágyódom, mióta egyszer egy éjszakán át beleszöttem magamat ebbe a képbe, s nagy meglepődéssel arra a fáczitra bukkantam, hogy én azok közt a tigrisemberek és párducz-asszonyok közt még olyan konyhaszolgáltságig sem jutottam volna el, a kinek van némi halvány sejtelme arról, micsoda nagy dolgok történnek körülötte. De az furcsa nekem, hogy nálamnál nem sokkal idősebb emberek úgy járnak-kelnek mellettem, mintha őstörténeti idők masztodonaji volnának, s egyéniségükből megcsap olykor a hetvenes évek illata, mint a nagyanyám leveleiből a levendulaszag. Ezt a szép időt sajnálom, hogy elmulasztottam, s utolsó szárnycsapásait csak gyerekefővel éreztem . . . Pálmay Ilka bocsássa

meg nekem, hogy ebben a kellemetlen összefüggésben émelegetem, de épen az ő láttára sajdul föl bennem ez a nosztalgia — s nem ok nélkül; ő is ez utolsó szárnycsapások levegőjét szította magába, s ennek hatásai élnek benne tovább, mikor már más fuvalmak járnak. Az az ötven éves köz, a meddig egypár okos ember megfigyelései szerint a párisi hatások Budapesten még tovább rezegnek, néha kísérteties pontossággal érzik meg. Nemrég volt ötven esztendeje, hogy III. Napoleon császár lett, s nálunk ujabban meg-megujul a hetvenes évek stílusának emléke, mely nem egyéb, mint a basempire stílusa, a III. Napoleoné s a szép Eugéniáé, a megnemesedett polgárságé. Meg kéne egyszer írni, hogy' került ez a stílus a hetvenes évekbeli Bécsbe, épen akkor, mikor maga a császárság megbukott s a császár elpusztult, nyomorultul, mint a beteg macska; Offenbach hogy' élt tovább Strausban, III. Napoleon Beustban meg Andrássyban; hogy itta át ez a stílus a bécsi mágnásvilágot, hogy' szivárgott át a mi kaszinónkba, s ebből kisugározva hogy töltötte be minálunk a nyolczvanas éveket. Pálmay Ilka ennek a stílusnak a neveltje, mint a hogy az ő metierje, az operette is együtt született s együtt pusztult el ezzel a világgal — ezzel a könnyelmű, egy iczipiczit parvenű, de mégis finom világgal, a mely tele volt édes hunczutsággal, ennivaló szeretetreméltósággal, tudatos eleganciával, a mit még most is megtalálni Párisban, de a bécsi Ringeken, meg a szinpadon is, igézően megtestesülve két nagy színészben, a kiknek csak meg kéne halniok, hogy soha többé el ne felejtsük őket: Coquelinben és Sonnenthalban. Igen, barátom, tartsanak bár világtól elmaradt libának, a kinek semmi érzéke olasz verizmus, belga szezcesszió és norvég szimbolizmus iránt: én imádom az öreg Sonnenthalt, s ha ő meghal, vele hal meg az egyetlen férfi, a kiért bolondságot tudnék elkövetni. A mai művészet tudhat tombolni és suttozni, szí-

szegni vagy hörögni — de csevegni vagy elmosolyodni senkisémet tud úgy, mint ők, Coquelin és Sonnenthal; csevegni és elmosolyodni, előkelően leülni és kellemesen fölállni, állakat szeretetreméltóan megcsípni, vállakat biztatóan megveregetni, a dolgokhoz finom szemöldökemeléssel csak éppen hogy újjhegygyel érni, a mi lehet, hogy fölszínesség, de lehet úri tartózkodás is. Az, az; úri világ volt, barátom, ez a parvenü-világ; ezek a szabólegényből lett tekintélyek arisztokraták voltak, belülről talán egy kicsit üresek, mint a legtöbb arisztokrata, de kívülről perfecten előkelők, mint ma már mind kevesebb arisztokrata. Pálmay Ilka az ő világukból való; későszülött gyermekük, a ki az ő Gounod-valczerra járó mozdulataival (a Faust is bas-empire!) nem találja helyét ebben a Sidney Jonesos világban . . .»

». . . Ilyen Náday is. Ugyan éppen azt nem találom benne, a miről nevezetes: párisiasságot; az ő finomsága nem eléggé Versailles, brutalitása pedig nem eléggé Montmartre. Náday — tessék felháborodni ezen a sottiseon — Náday tisztára Bécs, csak hogy az a magyar Bécs, mely a Freudautól az Imperiálig gummirádleren tengeti ártatlan életét; az elpusztíthatatlan Knaakok, Blaselek és Thallerek közül való, a ki a szalonvígjátékba viszi bele azt a kedves *rescheséget*, a mitől ugyan XIV. Lajos megfordulna a sírjában, de a mi jól esik nekünk a császárnékban, a kik maguk szoptatnak, a császárokban, a kik virslit uzsonnáznak sörrel, s a fiakkeresben, a ki fütyörészve köszön a gawlirnak. Egészség, nagyszerű egészség, kitűnő alvás és semmi idegesség; állandó hajlandóság a hecczre, a mókára, s annak kifigurázására, hogy vannak a világon emberek, a kik egészen komolyan beszélnek hochdeutschul, sőt francziául is. Fordítsd mindezt magyarra, és megvan Náday, csak

még egy vonással, a mit a bécsiből kipusztított a policzáj, a pestiben meg épen a bécsi policzáj fejlesztett ki: a politikai és koronaherczeg-utczai szatirával; legjobb szerepe nem a Párisi, hanem a svihák Poprádi, a mit sans peur et sans reproche ad be a földszinten ülő svihák poprádiaknak . . . «

* * *

A mi színészeink többet szavalnak, mint beszélnek, mert szavalni: közhely, beszélni: egyéniség.

* * *

Igazán színházi nagyváros Európában egyelőre csak kettő van: Páris és Bécs. Mindkettő ősi fészke a politikai hatalomnak s a gazdagságnak, a mi ennyire együtt, oly régi idő óta s ily állandóan alig volt még egy helyütt. Innen az a fényűző előkelőség, melyben Róma és Milanó sem éri utol Bécset, nem hogy Berlin vagy München. Mint Párisban, Bécsben is négy-öt nemzedéken át a viláгурalom kisugárzása szivárványozta be a lelkeket, s a világ négy tájáról özönölvén oda az arany-trágya, buja földjében kisarjadt a legszebb emberi bűn: az izlés. Nekem nagy elégtételelem, hogyakik a bécsinémetet antiszemitasága s eldurvulása miatt annyira meg tudják vetni, most egészen ilyen jelenségeket tapasztalhatnak Párisban is, melynek népére csak nem mondhatják rá, hogy buta és korlátolt. Igazában ez a nép nem értéktelen, csak, az idők átmenetében, ellentétbe került benne a demokrata osztályérdek az izlésének s hagyományainak megfelelő fényűzésével közvetlen pénzbeli érdekeket is jelentő arisztokrata világon való csüggéssel. Az ember minden ily kétségében — mi telhetik tőle? nagyot üt botjával a számár fejére. De olyan színészet, mint a bécsi, csakis oly városban támadhatott, melynek ha császárajai egy kicsit filiszterek is: filiszterei egy kicsit császárok, maecenási hajlandóságokkal. Párison kívül Bécs az egyetlen város, melyben a színház közönségül biztosan számíthat kivétel nélkül mindenkire, a ki levegőjét

szíjja. A bécsi nép közönségnek születik s a bécsi kongresszuson kezdve a Hanswurston át a szeczeszióig lankadatlanul figyelmes nézője minden spektakulumnak, a mi szó szerint nézni valót jelent. Ennek a népnek érdemes csaszári munificenciával egyet-mást megmutatni, s az idegen is szívesen tódul oda, a hol van mit látni. Bécs tulajdonkép olasz város volt, a Metastasio városa, csak éppen hogy ura hatalmas volt s népe jómódu, mely komédiáisait maga tudta eltartani s egy helyhez tudta őket kötni, a mit Róma és Milanó még ma sem tud elérni. Bécsben a színház általánosan közügy, különösen pedig minden egyes embernek szívbeli ügye. Ezért színházi város Bécs, és ezért jók a színházai.

* * *

Mme Réjaneról meg tudjuk állapítani, hogy' játszik: kitűnően, tökéletesen, a mesterség a kisujjában van. Duséről nem tudunk megállapítani semmit — sokkal szerelmesebbek vagyunk bele.

* * *

Minden új művész, és, a mi ezzel egyet jelent, minden új művészet egy-egy Krisztus, a kinek nem kell szablya, nem kellenek fegyverek és füstélyok — elég, ha némán támadói elé áll, s vár, míg megismerik.

MEUNIER CONSTANTIN VÉGRENDELETE.

»Én, Meunier Constantin, ép elmével, s közel végemben való megnyugvással, ime, leírom végrendeletemet.

A mit hagyok : mindeneknek hagyom. Kivánom, hogy mindenek osztozkodjanak rajta ; mentül többen osztozkodnak, annál több jut egyre.

A mit örökül hagyok : annak a titka, miként lehet, mint a kátrányból illatot, az izzadságból szépséget kiszűrni.

A görnyedésnek hősi vonalait, a feszülő izmonkon a nap játékait hagyom nektek örökbe — s ez nagyobb örökség, mint gondolnátok.

Mert az idő, mely most eljövendő, az izzadságnak, a görnyedésnek s a feszülésnek ideje lesz, egyformán mindenek számára. S jó tudni, hogy ez egyformaság, ha kezdetei szürkék, kormosak, fojtogatók és robbanásosak lesznek is, végső soron mégsem lesz süllyedés, hanem mindenek egyformán emelkednek rangban a szépség s a hősiesség felé. A szépség nem vész el, hanem mindeneken szétárad, az úriság s a hősiesség nem roskad össze, hanem mindenki úr lesz és hős, minden ember Atlasz lesz, ki vállán tartja a világot, és szép lesz, és úri lesz, és hősi lesz e fáradságában.

Örökül hagyom nektek a biztató, a sarkaló, a vigasztaló titkot, hogy az Igazságnak, a Tudásnak s a Munkának dúlások és vergődések után

egyszer mégis csak eljövendő világa a Gyönyörködésnek is világa lesz, s akkor majd a Sokak nem féltékeny gyűlölői, hanem lélekzsundító Maeczenásai lesznek a Kiválasztottaknak.

Jó ezt tudnotok a megpróbáltatások fenyegetése közben s a jövendő küszöbén, s édes tudnom nekem, mikor e megpróbáltatások elől s e jövendő küszöbe előtt kell kihanyatlanom a lét, a munka s a küzdelem édes megszokásából.◊

MADAME RÉCAMIER

Reggel tíz óra volt.

Madame Récamier fölébredt, s feje fölé nyúlva meghúzta a falon ott csüngő himzett csengetyü-pántot.

Belső szolgálója tálczán hozta be, kínai csészében, az újfőzetű csokoládé-italt, melyet az ágyban iván ki, a szép asszony fölkel, átment benyíló öltöző-szobájába, hol a kád langyos szamártejjel tele várta, s mindenféle szerszámokkal fölszerelt asztal mellett a fürdető asszony leste parancsát.

Karcsú tetemét itt megszabadítván minden külső és belső tisztátalanságtól, alacsony fapadon engedelmesen eléje feküdt a néembernek, ki szagos eczetbe mártott gyapjúszővettel dörgölte végig a szép asszonyt, majd izzó dióhéjjal itt is, ott is lepörkölte rózsás testéről a felesleges pihét, s melegített vászonlepedőbe burkolván úrnőjét, a lába s a keze körmét simára, gömbölyűre s korallszínre csiszolta.

Igy adta át a fésülő-asszonynak, ki a szép asszony haját gondosan kisűrüzte, vigyázva átfestette, csigákba sütötte, s átkötötte fehér szalaggal s a szalag fölött gyöngyfűzérrel.

Az öltöztető komorna pedig selyemharisnyát húzott asszonya lábára, s térden alul himzett szalaggal kötötte át, ugyancsak szalaggal kötözvén szinte talpára a mélyen kivágott aranyfüst topánkát.

Patyolatból való igen kevés alsó ruhájának vállfűző nélkül vetette, szinte lehelte föléje az egybeszabott, könnyű felső ruhát, melyet mellen alul széles, puha ránczokba vetett selyemömvvel kötött át, hátul pedig, derékon alúl, megnedvesítette a vékony fehér szövetet, hogy jobban s tapadóbban térjen vissza, mint a genfi bölcs kívánta, a természethez.

A szolgálók elvonulván, a szép asszony vissza-átment hálósobájába, s pipereasztala titkos fiókjából üvegecskéket, pamacsokat, tégelyeket, szarvasbőrt s nagyító tükröt véve elő, szemébe cseppentett valamit, mitől a szem feketéje sejtelmessé tágul, arczán pedig fölkelte az álmatag rózsákat.

Továbbá igaz rózsát is tűzött egyet, pirosat, a hajába, kettőt, hosszúszarut s ugyancsak pirosat bal mellén alul övébe, s közben néminemű gyökérfélét rágcsált, melytől a lehellet megillatosodik. Ruhája kivágását gyémántcsattal tűzte egybe; nyakát fedetlen hagyta; mezítelen alsó karjára csipke-félkeztyűt húzott, ujjaira pedig egy szafir, egy smaragd, s jobb kisujjára egy feketére futtatott ezüsből való halálfejes gyűrűt. Kezébe gyöngyházlegyezőt vett, s derekára, úgy hogy a kendő rojtos két vége a két könyöke hajlásából folyjon alá, ezüst csillagokkal átszőtt fátyolkednőt vetett. Még egyszer megnézte magát elől-hátul a nagy álló tükörben; egy pillantást vetett a kandalló órájára, mely fél-tizenkettőt mutatott; ajtó felé menet meg-megállva és visszanezve kipróbálta mosolyát, szemöldöke és csuklója ivét s foga csillogását.

Igy nyitott be fogadószobájába, hol reggeli hódolatra várták, s szétnézvén az egybegyűltek, szelíd mosolylyal szólott:

— Itt vagyok, uraim, de csak egy föltétellel: ha olybá vesznek, mintha férfi volnék!

L'ART POUR L'ART.

I.

A tenger szürkés-kék volt, üdítő, elandalító, mint a hajnali félálom. A délelőtti nap arany fénye oly könnyű lábbal járt hullámain s e hullámok is oly lágyan s feccsenés nélkül fodrozódtak, mintha vizük megaludt volna. A vízzel s fényvel együtt-rezgő levegő szinte láthatóan perdült vissza az égbe, szakasztott, mint a hogy ugyancsak hajnali félálmában szokott az ember lekeringőzni a lépcsőn s fölropködni a mennyezetig. Egy fiatal festővel ültünk a hajó hídján, a scheveningeni partot néztük, s képekről beszélgettünk. Lelkesen beszélt, családi bensőséggel. Így beszélhet egy Habsburg ötödik Károlyról, Németalföldről és Spanyolországról.

De én hirtelen megszakítottam. S azt kérdeztem tőle:

— Nem tudja, járt-e Byron Hágában, s ha igen: az ő idejében Hágában volt-e már a Rembrandt Saul és Dávid képe?

— Nem tudom, — csodálkozott ő. — De miért kérdi?

— Megmondom, — feleltem. — A miket most oly szépen kifejtett, ha nem is ily szépen, de nem egyszer kifejtettem magam is. S nem is mi találtuk ki, sem maga, sem én. Épp oly közhelye már az értel-

mes aethetikának, mint a milyen volt a régi értelmetlennek az az ostobaság, hogy minden képnek egy-egy eszmét kell képeznie. Dehogyan kell. *L'art pour l'art!* A festő nem novellista. Nincs köze egyébhez, mint színhez, fényhez, árnyékhoz és vonalhoz, s nem is mond egyebet, mint színt, fényt, árnyékot és vonalat. Foltokat rak egymás mellé, viszonyít egymáshoz, old fel egymásba, s ez éppen elég egy életre, egy embernek s egy művészi mesterségnek. Novellát írjanak a novellisták, s eszmékkal ám vesződjenek a filozófusok. Ez így van — azaz dehogyan is van így. Mert én, ha festő vagyok, megtehetem, hogy ne akarjak többet mondani, mint színt és fényt és árnyékot és vonalat. De csak a magam száját foghatom be, nem a színét, a fényét, az árnyékát, a vonalát. A világ nem néma, s minden beszél benne, öt, hat, hét nyelven, már ahány érzéket meg tud állapítani a tudomány. Láttunk-e valaha fényt, árnyékot, színt vagy vonalat, a mi nem volt egyéb, mint fény, árnyék, szín vagy vonal, s nem mondott semmi többet, mint hogy ő fény meg árnyék, meg szín, meg vonal? S ha nem teszek egyebet, mint hogy lefestem egymás mellé a violaszínt, indigót, kéket, zöldet, sárgát, narancsot, vöröset, akkor sem pusztán hét színt jelent ez, hanem, hülyítsem bár el magamat mesterségesen, akkor is szivárványt jelent, s akkor is gondolok mellé valamit. Könnyű nektek azt mondanotok: ne láss ezen a Sargent-arczképen egyebet, mint a sárga színek egy kristályalakulatát, melynek magja a lilaszín övszalag az ábrázolt lady derekán. Csakugyan nem látok rajta, csakugyan nem olvasok ki belőle egyebet? S ha künn ültök a Café de la Paix előtt, s azt a kedves sportotokat üzitek, hogy kitépelték minden arramenőről, ki fia lehet, honnan való s mi a mestersége: mi egyébből szűrtek le e következtetéseket, mint színekből, foltokból, fényből, árnyból és vonalakból, mert hisz egyéb adatok nincs is az ipsékről, mint szín, folt, fény, árnyék

meg vonal? S azt hiszitek, hogy szín, folt, fény, árnyék meg vonal, mihelyt vászonra vetettétek, menten megkukul, csak azért hogy igazatok legyen a ti *l'art pour l'art*-otokkal? S most rátérhetek Byronra és Hágára. Ugyebár nevetséges, ha én magyarázom magának, mennyire festőien festői, mennyire abszolútan s művészien művészi kép a Rembrandt Saul és Dávid képe? Még a katalogus is belepirul, mikor megemlékszik róla, különösen keletiesen tobzódó színpompájáról, mely e csodálatos mester képei közt páratlanná teszi, noha fény és árnyék játéka dolgában sem igen hágnak elébe egyéb képei. Ki meri azt mondani, hogy ez a kép, ez az abszolút kép, ez a színben, foltban, fényben, árnyékban és vonalban bujálkodó szivárványrendszer *nem* novella? és krónika és etnográfiai és pszichológiai tanulmány? — én legalább sehohol a kisírt zsidóságnak, a belső okokból való boldogtalanságnak, a férfiölő neuraszténiának ilyen csodaképét nem láttam, mint ez a gyötrődő zsidókirály, a ki a nehéz kárpitba törli és rejti a szeme égését, az orra tekerő nyilalását, mialatt a fiú lány újjal hinti feléje az olvadékony hangokat... *Azt mondom, lantos, megríkass, vagy e nehéz szív megszakad!* fuldokolja e kép minden foltja, színe, vonala és árnyéka, — s ezt énekelte Rembrandt után kétszáz évvel George Noel Gordon Byron, a Héber Énekekben, Saulról és Dávidról:

*Lelkem sötét — ajzd fel megint
Hárfád — úgy elkel az nekem;
Mit lány ujjad fülembé hint:
Hadd olvadok az éneken.
Ha van remény, nem idegen
E szívtől: dagaszszad felé,
Ha lappangat könnyűt e szem:
Váltsd ki, ne égjen el belé.*

*De rázz meg és velömbé hass,
S fojtsd el a vidám hangokat:*

*Azt mondom, lantos, megrikass,
 Vagy e nehéz sziv megszakad ;
 Dajkálta ezt a gond sokat
 S fájt virrasztó nagy éjeken : —
 Most vagy egyszerre megszakad,
 Vagy megenyhül az éneken . . .*

Ebben a versben nincs szivárványszínű turbán, nincsenek váltakozó foltok, árnyék nem játszik benne fénynyel, fejek és vállak nem futnak össze benne hullámvonalba, s mégis ugyanaz, ugyanaz, ugyanaz, mint a Rembrandt Saul és Dávid képe, s nekem e kép előtt éppúgy könnybe lábadt a szemem s kedvem lett volna az orromat valami nehéz bársonykárpitba fujni, mint mikor először olvastam s zümmögtem magamban hosszú, álmatlan, hallgatag éjszakákon :

*My soul is dark — oh ! quickly string
 The harp I yet can brook to hear . . .*

— — — — —
*I tell thee, minstrel, I must weep,
 Or else this heavy heart will burst.*

2.

A sör elmondhatatlan jó volt ; az olvasztott dió medveczukur lett volna hozzá képest. Egész München s ezenfelül Európa és Amerika ott tolongott a Hofbräubeli hordók körül, s elmondhatatlanul szőke asszonyok, hátul a kalapjuk karimájáról nyakukba folyó csipkefátyolokkal, öblögették a söröskecskókat, alkudtak a retkes kofával, s énekeltek Tristán és Isoldét. Egy fiatal muzsikussal ültünk egy mocskos padon, s mialatt képzeletem fásulttá csókolta magát az orrom előtt egy kéznyujtásnyira elérhetetlenkedő asszonynépen : a muzsikus halkán, finoman, lelkesen beszélt, beszélt, közbe egyet-egyet dudolva magyarázatul.

Megszakítottam.

— Programzene — jó. De engedje meg, a saját érdekében, hogy ne vegyem a dolgot szó szerint. Mert végre is a mit maguk zenészek gondolatnak neveznek, az lehet zenei gondolat, de a mint bennem, hallgatóban, idegfolyamatul jelentkezik, nem gondolat, hanem érzés, annyira kipéccézhetlen, hogy pusztán logikus és szabatos szavakkal nem tudnék hallgatómban ugyanilyen érzést fölkelteni. Ha százszor azt állítjátok, s bizonyára hiszitek is, hogy novellákat és értekezéseket hallotok ki a muzsikából, én százegyszer tagadom ezt. Természetesen: bizonyos események vagy akár gondolatmenetek is kelthetnek föl bizonyos hangulatokat. Hasonlóképpen: a zenei hangok bizonyos rendje s egymásba folyása is fölkelthet bizonyos hangulatokat. Nagyon lehetséges olyan muzsika, a mely szakasztott ugyanabba a hangulatba ringat, mint a Romeo és Julia, vagy a Descartes értekezése a módszerről. De olyan nincs, hogy ha a muzsikos előre meg nem mondja, hogy ő ezt meg ezt az eseményt vagy gondolatmenetet akarja muzsikájával ábrázolni: nyolc tökéletes muzsikos, a ki együtt hallgatja, mind a nyolcz ugyanazt értse belőle, s ha szavakkal próbálja megközelítően elmondani, ugyanazon szavakkal mondja, s általában hogy többet értsen s határozhasson meg belőle, mint egy pár érzésbeli általánosságot, mint aminő a vígság, a szomorúság, a skurilisság. Ha pedig megmondja, s egy darab telenyomtatott papirost nyom a markodba, akkor nem a zene mondja el, a mit mondani akart, hanem a papiros. Kivéve azt a kedves zenei vicczet, mikor a kisbögön az emésztés körébe vágó hangokat utánoznak, nincs muzsika, a melyről pontosan meg lehetne mondani, ha a muzsikos maga meg nem mondta előre, hogy a tavasz ébredését, vagy a hajnal ébredését, vagy a lyányka szerelmének ébredését akarja-e képezni. S ez természetes, mert a zene érzést kelt, az érzések pedig nem ugyanazon mód s ugyanazon kategóriák szerint, s általában nem

is annyira differenciáltak, mint az értelembeli fogalmak —, s egyfelől a tavasznak, a hajnalnak s a lyányka szerelmének ébredése körülbelül ugyanazon érzéseket kelti bennünk, másfelől tizmilliárdfélekép lehet zenei hangokat úgy kombinálnom, hogy körülbelül ugyanolyan érzést keltsenek bennem, mint a tavasz, a hajnal s a lyányka szerelmének ébredése. A zenészeknek kellene végre olyan bátraknak lenniök, hogy azt mondják: *L'art pour l'art*. A zenész nem novellista. Nincs köze egyébhez, mint hangokhoz; és nem is mond egyebet, mint hangokat; ezeket rakja egymás mellé, viszonyítja egymáshoz, oldja fel egymásba, s ez éppen elég egy életre, egy embernek s egy művészi mesterségnek. Novellát írjanak a novellisták, s eszméikkel ám vesződjenek a filozófusok.

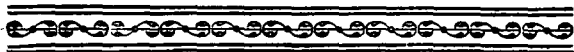
3.

Egy fiatal költővel voltam együtt. Megvallom, ez a költő magam voltam, mikor még fiatal voltam és költő voltam. Pitymallott, a teherkocsik robajával velerezgett ágyam, s én így szóltam magamhoz:

— Érzést és gondolatot egymástól elkülönöztetni nem lehet. Az értelmi hatás is érzéklet, s az érzéklet s értelmi. Nincs szín, nincs hang, nincs érzéki hatás, a mi mellett ne gondolnánk semmit, s nincs gondolat és történet, a mi mellett ne éreznénk. Ime az a vers, mely most bennem forr, susztorog, kavarog, feszül és bizonytalankodik. Egyelőre nem is tudom, mi lesz belőle, egyelőre csak füleembe zsong, lehunyt szemem előtt szivárványlik, s hideglelősen vet ide-oda az ágyon. Egy-egy szó válik ki e gomolygásból, s nem tudom kimérni: csengésével vagy értelmével képezi-e azt a hangulatomat, azt az érzésemet, azt a mondhatnékomat, a mely kiváltotta. Ha meglesz a vers és jó lesz: rímnek, ritmusnak, szavak színének és rendjének legalább is annyi része lesz hatásában, mint érte-

lembeli tartalmának. S ez nemcsak versnél van így s nemcsak lírában, de így van még olyan tökéletes matematikában is, mint a Flaubert regényei. Ő is egy szóval mondhatna-e oly sokat, s mondhatná-e pontosan azt, a mit akar, ha minden szó kimérhetetlenül többet nem mondana, mint a mennyit mond, s ha egyáltalában szónak, hangnak, színnek vagy művészi mesterségnek határai volnának, s ha egyáltalában volnának a világegyetemben határok, osztályok és különbségek egyebek, mint a miket mi kívülről, mesterségesen viszünk beléje, durva kényelmetességből? Ha akarom: a kő beszél; ha akarom, a szó hallgat. A művészetnek csak egy törvénye van: csinálj, a mit akarsz, ha meg tudod csinálni.

Van egy kedves gondolatom, mely, úgy lát-
szik, végig fog kíséreni az életen, mert immár húsz
esztendeje, hogy hozzám-hozzám csatlakozik: ut-
czán jártomban, szőnyegen hevertemben, a magá-
nos ábrándozás negyedóráiban, mikor az ember újra
gyermek, a mit úgy is mondhatnék, hogy meg-
találja önmagát. Teljes kárpitképpé nőtt képzeletem-
ben e sok elgondolás, a hogy napról-napra tovább
szövődik, növekedik, szinesedik, meg-meggyarapodva
egy-egy új szállal, mely mind megmarad emléke-
zetemben, egy sem fakul ki belőle. Ez a gondolat:
elgondolni, mit csinálnék, ha enyém volna az An-
dersen sárccipője, mely viselőjét valamely régi
király idejébe varácsolja vissza — tessez engem a
Szent Istvánéba. Ilyenféle gondolattal úgy tudom,
Mark Twain is foglalkozott, de ezt a regényét nem
olvastam s nem tudom, milyen eredményekre jut
bennre. Az én eredményeim, mondhatom, nagyon
gyászosak. Mert úgy szemre nagyon tetszetős gon-
dolat: micsoda nagy, dicső, tetemes, tudós és félel-
metes férfiú volnék én a mi mai tudásunkkal föl-
fegyverkezve azokban a tudatlan időkben! De hogy
részletekbe merülök: a perspektiva éppen nem
kedvező. Mily gyászos figura volnék én a kemény
harczosok közt, az én vívási tudományommal, mely
a battuto-figuránál nem terjed tovább!... Igen,
de én tudok puskaport csinálni, könyvet nyomtatni,
telegrafálni, vasutat, hajót, dynamogépet szerkesz-
teni . . . azaz, hogy megálljunk: tudok? tud az
ördög! Csak beszélni tudok mindezekről, tudni a

húsz század minden nagyszerűségei közül csak a leydeni palaczkot tudom megcsinálni, s ennek sem tudnám honnan megszerezni a sztaniólját s a pecsétviaszkját. Az egyetlen nagy dolog, mit a szent király fejéhez vághatnak, az volna, hogy ő majomtól származik — s ez éppen elég volna arra, hogy a szent király kardot rántsön és ketté hasítson.

* * *

Tudni is, mint szeretni, a maga bőrén tanul meg az ember. Megismerkedni valamely tudomány ma megállapított igazságaival, nem ér többet, mint a lexikonban megolvasni : mi a szerelem. Nem megy át az ember vérébe, nem tud vele tovább gondolkozni ; csak tud róla, de nem vette tudomásul, s csak hiszi, hogy elméje ennek nyomán jár tovább. Mint a hogy minden egyes ember, mire megszületik, gyorsan és nagyjában végigment fájának egész fejlődésén, minden egyes ember elméjének is mintegy be kell futnia a tévedések s elkalandozások egész útját, melyeken át az emberiség mai tudomásaihoz eljutott. Csak annak válik vérévé minden mai igazság, a ki tud minden régi tévedésről és hazugságról.

* * *

A tudományra mindenféle tisztelettel szabad nézni, csak babonással nem. S mindenféle szemmel, csak lemondóval nem. Örök tökéletlensége, végzetes fölszínessége közepett nincs is egyéb mentése s életre való jogosítója, mint az, hogy mindenkinek való, mindenki számára szükséges, mindenkinek köze van hozzá, mert valójában semmi egyéb, mint egyre változó, mindig tökéletesedő, de mindig tökéletlen használati utasítás az ember számára s a mindenség felől ; szakasztott olyan, mint egy spirituszlámpához vagy szedőgéphez vagy folttisztító szerhez való használati utasítás ; utasítás arra, mily fogásokkal és ügyességekkel használhatjuk fel magunkat, a többi embert, az eget,

a földet, a világegyetemet együtt vagy külön-külön arra, hogy boldoguljunk és boldogok legyünk. A tudományt tehát éppen nem tudománytalanság a haszon, a gyakorlatiság szemével nézni, s a kik ezzel szemben oly gyönyörű haraggal szónokolnak a tudományos *l'art pour l'art*-ról, az igazság kedvéért való igazság-kutatásról, az érdekeletlen, *voraussetzungslos* igazságról: azok nagy hevükben éppen azt nem veszik észre, hogy miért kell a tudománynak igaznak és érdekeletlennek lennie. Azért és az ember szempontjából csakis azért, mert a nem igaz tudomány megbizhatatlan és hasznavehetetlen, s gyakorlatban csak oly tudással élhetek s olyan elméletet alkalmazhatok, mely a lehetőségig hű, teljes és elfogulatlan adatokat vagy legalább is hozzávetéseket ad rendelkezésemre az alkalmazandó, a működésbe hozandó és számításba veendő dolgokról. Ha tudományom nem *voraussetzungslos*, éppoly kevésbé vehetem hasznát, mint nem vehetem hasznát a spirituszlámpához mellékelt használati utasításnak, ha abban legalább megközelítően hű adatok nem vétetnek számba a spiritusz, a bádóg, a víz és az égés természetéről.

* * *

Ó, a tudomány! Az ember mégis csak a legcsókolnivalóbban, imádni, előtte térdet hajtani valóan szemtelen állat! Főképp a tudós ember. Nincs szemtelenebb vakmerőség, mint a tudományos feltevések. Vakmerőség, semmire, de éppen semmire sem támaszkodó elbizakodottság: feltenni, hogy a világ egységes; hogy minden jelenség alapján ugyanaz s valamennyin ugyanaz a törvényszerűség az úr. Honnan gondoljuk ezt? Mi joron? És mégis ezt gondoljuk — s ez a gondolat a legbujább termékenységgű megtalálása volt az emberiségnek. Ezzel a vakmerő feltevéssel merészelt soha embert nem látott mezőségekre rálépni, s oly biztossággal járni-kelni rajtuk, mintha otthon

volna. S itt is a szemesnek, azaz hogy a szemtelennek állt a világ. Egy new-yorki siheder mulatságból megtette, hogy egy darab revolverrel benyitott kocsmákba, vasuti kocsikba, tánczvigalmakba s elkiáltotta: *hands off*, föl a kezeteket! — s az emberek rémülten tartották föl a kezüket, s ellenkezés nélkül hagyták kiszednie tárczájukat és órájukat. Így imponált a *minden egynek* egy darab revolvere a világ minden dolgainak; rémülten *hands offoltak*, s hagyták magukból kiszedni legbelsőbb titkaikat. A siheder röhögve mesélte, csattanóul, mikor a rendőrség végre mégis lefűlelte, hogy a revolvere azonfelül még töltetlen is volt. Lehet, hogy jó majd egy új filozófus, — a filozófusok a tudomány rendőrei — a ki megállapítja majd, hogy a *minden egy* nem is igaz; olyan revolver, a minek nincs magja. Ám jöjjön, mi már kirevolvereztünk vele minden kirevolverezhetőt, s az egér s a nyul meddő ahhoz képest, a mily termékeny volt a tudományok számára ez a vakmerő, ez a szemtelen, ez a semmitől meg nem okolt feltevés!

* * *

A tudomány éppoly fantasztikum, mert fantázia és kitalálás dolga, mint a hivatalból képzelet dolgai: a művészet, a költészet. A tudomány is lutri, melyben a ternót, az igazságot, meg kell álmodni. Hányan pusztulnak ki minden vagyonukból és reményükből, mire végre beüt a szerencse! Az a szegény szerumos Marmorek majd hogy el nem pusztult bele, mert, úgy látszik, hazardra játszott. Behring a bölcs játékosok közül való, a kik szisztéma szerint játszanak, szívósan, türelmesen, csüggedetlen. De azért ő is csak játszott, és játszott Koch is, és játszanak még azok is, a kik papiroso o biztosan számítják ki a repülőgépet, megdönthetetlen és teljesen kipróbált matematikai és fizikai igazságokat alkalmazva. Akármily tudatosan kere-sik is e csodaszerszámot, mégis csak megálmodni

fogja valaki és csak akkor lesz meg. Tiszteljük az álmodozókat, mert minden jó tőlük való.

* * *

A tudományos genialitás igen relativ valami. Az ember, mint tudós, akkor botlik legnagyobbat, mikor legnagyobbat lép. Bizonyára roppant lángelmék voltak azok az első régiek, kik a földet tányérnak vagy korongnak kezdték elgondolni, mely a mindenségben lebeg. Hasonlóképpen lángelme lehetett, a kiben'először vetődött föl a kérdés, hogy igen ám, de akkor mi támasztja meg e tányért, hogy le ne zuhanjon a semmiségbe? Ám ugyanezen első és második számú lángelmék tovább gondolás nélkül és teljes kielégüléssel nyugodtak meg abban, hogy e tányért egy irdatlan nagy elefánt tartja a hátán, — s csak nagy sokára jutott eszébe egy harmadik számú lángelmének, hogy hát akkor az elefánt min veti meg a lábát?

* * *

Olvasás közben áll meg legjobban az ember esze az emberi ész fogyatékosságán. Mert ha a szamarak: szamarak, az nem csoda. De a legélesebb, legtudományosabb elmék néha csodálatosan, nevetségesen, érthetetlenül meghibbannak. Egy kitűnő ítéletű szocziológus, Achille Loria, hidegvérrel írja le a következő mondatot: »... Spencer abbeli állítását, hogy az emberi társadalomban is igazolódik a legalkalmasabb megmaradásának általános törvénye, durván megczáfolja a valóság legegyszerűbb megfigyelése, mely azt mutatja, hogy a létért folyó küzdelemben nem a legjobbak győznek, hanem a legravaszabbak, a leghitványabbak, a leggazdagabbak...« Ime: egy éleseszű, mély gondolkozású tudós, miközben nemcsak ismeri Spencert, hanem tovább is gondolkodik rajta: összevételi egymással az *alkalmas* és a *jó* fogalmát, s elcsodálkozik azon, hogy a létért való küzdelem nem folyik a lovagiaság szabályai szerint. Holott a legalkalmasabb

megmaradásának törvénye annál megtámadhatatlanabb, mert tulajdonképp pleonazmus, s az egész darwin-spenceri elmélet minden külső, induktív bizonyíték nélkül levonható logikai kifejtése, sőt tulajdonképp, mondom, pleonasztikus körülírása a megmaradás fogalmának, mert hiszen a mi meg nem maradt, az nem volt alkalmas arra, hogy megmaradjon, megmaradni csak az tud, a mi alkalmas arra, hogy megmaradjon, s a mi nem alkalmas a megmaradásra, az nem is maradhat meg. Ezt meg érti minden parasztgyerek, de Loria, a ki megérti Comteot, Marxot és Spencert, ezt nem érti meg, s mérni akar (mert hiszen törvényeket akar megállapítani) olyan minden korban s minden helyen más és egyre változó és mindennek inkább, mint mértékegységnek való fogalommal, mint a minő az erkölcsi jóság és derékség. S az a nevezetes, hogy Loria ugyanakkor esik ebbe a tévedésbe, mikor ugyanazt a Spencert czáfolja és támadja, a ki ugyanígy összevétette az életrevalóságot az erkölcsi derékséggel.

* * *

De botlik Spencer egyébkor is. Az ő szintetikus filozófiája elején egy éleseszü rész a vallás és a tudomány határaitól és végső gyökérszálainak találkozásáról szól. Azt mondja : a tudomány csak érzékeink szolgáltatta adatokat fog össze törvényszerűségbe ; hogy mi van vagy hogy van-e valami ez adatok alján, az előttünk megismerhetetlen, arról csak hitünk lehet, nem tudományunk. A vallás legvégsőbb gyökere pedig szintén az, hogy a dolgok végső okát nem tudjuk megismerni — s ezen épül a vallásos hit. Itt találkozik hát a vallás a tudománnyal, itt válnak el egymástól, s itt kezdődik a vallásnak életre való jogosultsága.

Ha ezt olyan valaki mondaná, a ki egyébként a vallás és a hit keletkezésével és fejlődésével nem foglalkozott : akkor sem volna igaz, de szép, s ezért megbocsátható tévedés volna. De Spencer ! A szo-

ciológus! Az agnosztikus Spencer, a ki a leghalálósabb csapásokat mérte a gnosztikus tudákosságra, mely abban a képzelődésben ringatózott, hogy megismerheti a megismerhetetlent! Spencer ne tudta volna, hogy akármit mondanak a teológusok, mikor szegények a vallást össze akarják egyeztetni a tudománnyal: ez az összeegyeztetés egyenesen azért lehetetlen, mert a vallásos hitnek éppen az a lényege, hogy a megismerhetetlent megismeri, a megérthetetlent megérti, a megoldhatatlanra magyarázatot ad, még pedig az érzékek adataiból naivul összeszerkesztett magyarázatot. A Szentháromság titka, melyben egyszer három az egy; a feltámadás, melyben a halott él; a menyország, mely elfér ugyanott, a hol tudom, hogy levegő van s a földhöz hasonló sok csillag: mind nem érthetlenség, hanem jól megértett s a szabályt szentesítő kivétel az érzékeken innen való világ rendjén belül, a melybe folyton bele is vonatkozik, olyan következtetésekkel, melyeket az érzékeken innen való világ rendje és törvényszerűsége szab meg. A teológia, mikor azt mondja, hogy az isten lénye megismerhetetlen, tudva vagy tudatlanul téved, mert ezt a lényt igen jól ismeri; ez a lény emberi lény, a ki a többinél sokkal szabadabban mozog a fizika törvényei közt. A vallásos hit tehát nem megfelelője vagy hasonlója vagy párhuzamosa, hanem ellentéte, ellensége, felfalója a tudományos hitnek, — s a vallás már gyökerében is az, a mi koronájában: naiv, primitív vagy képtelen magyarázata ugyanazon dolgoknak, melyeket a tudomány vagy másképp magyaráz, vagy megmagyarázhatatlannak állapít meg.

* * *

Furcsa elgondolnom, hogy unokám úgy gondol majd az én mai tisztult, tökéletes, eldöntöt, elfogultság s tudománytalanság nélkül való tudásomra, a hogy én gondolok az alkímiára.

* * *

Megszokhattam volna, elég gyakran megesik, de azért még mindig bizonyos megilletődés fog el, ha a mi utczáinkon japán vagy amerikai embert látok. Emberkerülő létemre ismerkedni próbálok velük; kíváncsi vagyok rájuk — félek: kíváncsibb mint ők miránk, mert ők nyilván ugyanúgy járnak-kelenek és vizsgálódnak nálunk, mint Bécsben, Londonban, vagy Párisban, vagyis úgy, a hogy én járok-kelek Münchenben vagy Velenczében; ott-honosan, megszokottan, idegen színre festett határ-sorompókon át és idegen beszéd berregése közben is tartva a jussom e világra, mely az enyém, mert megértem, s fejlődése nem sujt le, nem aláz meg, nem tesz kisebbé és nem kerekedik fölém, mert már beleszülettem. Így élnek majd gyermekeim is, figyelem és elmélázás nélkül, telefonnal, lifttel, villamos vasuttal és Auer-fénnyel, mert az ő számukra mind oly készen talált természetesség, mint a levegő, a szabályozott Dunasor, vagy az én számomra volt a vasut, a telegráf s a váczi utca. De én, ki nem vagyok öreg ember, még ismertem és koppantóval viditgattam a faggyú-gyertyát; még iskolai dolgozatot írtam a Rudolf királyfi házasságát ünneplő kivilágításról, melynek tündéri fénye nagyobbára viaszostmécsekből fakadt, s város csudája volt, közben, a lánchídon sistergő két villamos ívlámpa. Az én szemem még most is gyuladt első kávéházi éjszakáim ugrádozó gáz pillangóitól, s estéről-estére újra kiélvezem a nappali világosságot, melylyel a mai világitás nagyobb utczáinkat előnti. S viszont akármennyire kiélvezem a mai technikát: egy csöpp ellenséges indulat is lappang bennem iránta. Ha a lift nem jár, s gyalog kell felkoczoznom a negyedik emeletre; ha Svájcban, Tirolban, vagy Norvégiában szekérháton kell utaznom; ha összeveszek a telefonos kisasszonynyal s hordárra szorulok: kényelmetlenségemben is az a fajta elégtétel fog el, a mit a házmasterleányból lett prima-donna érezhet, mikor négyszemközt pletykál az öltöz-

tető-asszonynyal. Az automobilra, mely még csak a leggazdagabbak fényűzése, azzal a vágyakozó lemondással nézek, ahogy nagyapáink néztek a fürdő-szobás palotákra vagy a privilégiumos törvényhozásra; kívánczok is bele, de egyben elfogódtak is arra a gondolatra, hogy valaha itt belül kerülhetnének. Fiaink már unatkozni fognak az alkotmány sánczain belül, mint a hogy gróf Goluchowsky Agenor unatkozik az udvari bálon, mert idegeiben egy bevajódás sem súgja, a mit az ilyen bálba került bécsi szabóval kiáltatott az elfogódás: »Dobjátok ki, mert csak szabó vagyok!«

* * *

Az emberöltő, mely alatt a mi nemzedékünk fölserdült, a technika száguldó haladásával mérhetetlenül átalakította a világot. Annyira gyors a haladás, hogy őseinknek sokkal lassabb fejlődési menetéhez szokott idegeink alig tudnak vele lépést tartani. A XVIII. század végétől fogva, mikor a gépek uralma megkezdődött, akkora különbségek támadtak, vagy a régi különbségeknek olyan fokozódásai, a mekkorákat a régi világ nem termelt, őseink nem ismertek. El lehet mondani, hogy a mi kulturánkon s időkorunkon belül, tehát Európában és ezer éven át, kevéssel ezelőttig a fiatal s az öreg ember világnézete közt nem volt sokkal nagyobb a különbség, mint a hetven év előtti s utáni divatok közt. Mint a hogy a lány a nagyanyja menyasszonyi ruhájában léphetett oltár elé, az unoka is élhetett a nagyapa tanácsaival, mert *egyazon* világról nagyobb vagy kisebb ismeret és tapasztaltság különbsége volt csak közöttük. Ma nem élhetünk nagyapáink tanácsaival, mert ők maguk mondának le róla, csüggedten és elfogódottan, hogy minékünk tanácsot adjanak. A fejlődésnek az a szédületes száguldása, mely most nem pár évről pár évre, hanem olykor öt évről öt évre is teljesen átalakítja a világot: megfélemlíti és letorkolja a mai embert,

kit, mire megvénül, alapjától tetőzetéig más világ vesz körül, mint a milyet ő harmincz esztendőskoráig megismerni s megérteni tanult.

* * *

A mult század elejéig a két legnagyobb zökkenő, a min Európa átesett, előbb a renaissance volt, Amerika felfedezésének, a könyvnyomtatás és puskapor feltalálásának nagyjában egybeeső jelenségeivel, majd meg a gépeknek a XVIII. század végével megkezdődő uralma. Ma, el lehet mondani, a géptechnikán belül egy-egy találmány, a gazdasági és társadalmi szervezkedésen belül egy-egy intézmény magában is olyan jelentőségű és hatású, mint általában volt Amerikának felfedezése s a gőzgépnek kitalálása. A negyven év, mely alatt az ember férfiból aggastyánná vénül, hat-hét ilyen egyetemes változást és fenekestől való átalakulást is teremt, s e hat-hét közön át a mai hetven éves ember nem érezheti már oly biztosan a mai világnak az 1860-adikival való szerves összefüggését, mint ahogy egy 1540-beli öreg úr biztosan és világosan láthatott az ő tizenötödik századbéli szemével.

Mi magunk fiatalabbak is: csak lélegzetelfulva tudunk lépést tartani a saját magunk teremtette fejlődéssel. Idegeink, melyekbe még gyermekkorunk világának képe van belevájódva, szinte lebeszélnek arról, hogy ebbe a nagyuróságba belemerjünk ülni, s oly természetesen s magától értetődően tartsuk rá jussunkat, mint arra a világra, mely születésünkör vett bennünket körül. Ez bizonyára általános emberi vonás és minden időkben így volt — s minden idők reformátorai s megváltói előtt legfőbb akadályul a rabszolga-konzervativság állt, melylyel a főszabadítandók a lelkük mélyén maguk sem tudják teljesen átérezni szabadságra való jogaikat.

Am ez a jelenség semelyik időben nem ütközött ki oly gyakorta, mint most, mert az átalakulások

sem követték egymást soha oly gyorsan, mint most. Én, a modern gondolkodású, világpolgár hajlandóságú, s magam is még nem rég gyerek-ember : nem tudom utczáinkon elfogódás nélkül látni a japán tanulót, berlini fogadóban a kínai követet és akárhol utazom nyaranta, az amerikai inváziót, — mert az én gyermekkoromban az átlag ember előtt még mesevilág volt Japán és Kína, s mérhetetlen messzeség volt Amerika. Hiába tudom, hogy ma Japánba nem nehezebb eljutni, mint volt száz esztendő előtt Madridba, s a Budapest—New-Yorki rövid utat hiába tettem meg magam is — én, a ki megismerő vágyammal s egyvérből valóságunk átlátásával átölelném az egész világegyetemet : idegeimben még mindig nem értem meg eléggé ehhez a már mindenek számára hozzáférhető, testünkből kiinduló, természetünk, élettartamunkhoz tapadó időmérésünk számára is hamar átfogható földgömbünkhöz, mert én még olyan napokban születtem, mikor a közép-európai számára oly magától értetődő volt, hogy sohase jusson el Japánba, mint a hogy unokáink számára az lesz magától értetődő, hogy ne jussanak el a holdba vagy a Mars csillagba.

* * *

Azonban : az amerikai s a japáni számára már ma is másképp áll a dolog. A mi természetes konzervativságunkon túlnő az ő természetes forradalmiságuk. A minket elkábító technikai fejlődések java-részt Amerikában támadnak — s mint a bort s a ruhát, e szédületes építmény számára a megfelelő kulturális alapot is Európából kell áthozniok s alája építeniök. Japán pedig abban a páratlan forradalomban, melylyel a mult század harmadik harmadában egy csapásra átvette a mi egész fejlettségünket : mint *egészet* vette azt át, *egy* roppant megrázkódással, míg mibennünk annak minden egyes részlete külön-külön okoz ily átmenetbeli rázkódást. A japán számára az európai kultúra beözönlése óriási, rettene-

tes meglepetés lehetett, s nehéz lehetett átértenie, még nehezebb átéreznie, hogy erre öneki is joga van. Ám azóta aztán semmi ujság sem lepi meg, és mindegyikre ráteszi kezét. Ingadozásunkat s húzódozásunkat, melylyel habozunk birtokunkba venni azt, a mi a mienk, lebírja az ő példájuk, a kik könnyed természetességgel vesznek birtokba minket, s mosolyogva biztatnak, hogy, követve őket, vegyük mi birtokba őket, a hogy azt a mai technikai fejlettség és gazdasági kialakulás nemcsak megengedi, de lassankint meg is parancsolja. Míg a mi diligenceon járó eszünk számára nagy dolog, hogy, mint háromszáz esztendő előtt, ma is misszionáriusokat küldjünk Kinába és Japánba: a gyorsvonaton járó amerikai fejlettség már magára a legkonzervatívabb európai alakulatra, a katholika egyházra is tartja a jussát, s olyan új áramlatokat kavar fel benne, melyekhez képest, úgy lehet, a reformáció csak gyenge kísérlet volt. A new-yorki ember, ki nyaralni Svájcba és fürdőzni Osztenébe jár, a japáni ifjú, ki tanulni átszalad Európába s Amerikába: olyan lehetőséggel él, mely ma már valójában a mi számunkra is megvan, s az ő csábításuk végre is rá fog bennünket venni, hogy mi is így cselekedjünk. Ugy Amerikának, mint Japánnak egész Európában elhintett szervezetei ezerféle csalogatással környékezik meg az európai embert: ingyen hajókkal, kongresszusokra való meghívásokkal s világkiállításokkal, hogy ne tartsa a maga kicsinysége számára túlságos tágnak ezt a földgolyót, sőt inkább érezze szűknek a maga jogos világpolgársága számára. Japánnak s Amerikának már nem csakis egy, egyetlen egy olyan Türr Istvánja van, a ki e földön bárhol kiköt, mindenütt vannak kedves, személyes jó barátai, s ez nem elhalványítója, hanem inkább felfrissítője az ő magyar érzésének, hazáján való csüggésének, vérei iránt való szeretetének.

A kozmopolitaság, melylyel fiaink már büszkén tartják majd jogukat erre az egész kerek világra, nem lesz (legalább nem ez lesz) megölője a nemzeti egyéniségeknek. Ha egyéb fejlődési szükség meg nem ingatja a nemzeti kategóriát: a kozmopolitától épúgy tovább fejlődhetnek, mint a hogy soha az egyes ember szabadsága, egyéni különségének érzése és tisztelete akkora nem volt, mint a mi egyre jobban szocializálódó időnkben, mikor az embert mindinkább áthatja a tudat, hogy nem szégyen keréknél lenni a társas élet gépezetében. Erre is példát a már ma kozmopolita japánok és amerikaiak mutatnak, kikben nemcsak magukban lobog a legbüszkébb egyéni, faji és nemzeti öntudat, de a legfinomabb érzéssel, a legnemesebb gyengédséggel értik meg, tisztelik és találják természetesnek az európaiaknak ebbeli olyan különbségeit, melyeket mi egymással még véres harczokban is alig tudunk elismertetni. Akárhány köztünk időző amerikaiin észrevettem, hogy minden fáradság nélkül s fontosságának teljes méltánylásával tudja megérteni a mi Magyarországunk közjogi helyzetét és igényeit, melyeket némettel, angollal, francziával vagy stájer emberrel nem igen tudunk megértetni. Viszont származásánál fogva vallásos és pártember léteire sehogy sem tudta megérteni, hogy, míg alapjában istentelenek vagyunk s politikai nézeteinkben is ingadozók, miért gyűlöljük és üldözzük egymást vallásunk és pártállásunk miatt? Míg mi európai nemzetek egymás utánzásától nemzeti egyéniségünket féltjük, a japán inkább azt tudja, hogy nemzeti megmaradását a könnyűségnek köszönheti, melylyel hajdan az egész kínai kulturát átvette, s ma mindenestül az európaiat teszi ennek helyébe. Azt tartja, hogy minden az övé, a mi a másé — mi még a magunkét is félve kerülgetjük. Ebben áll a mi öregségünk a tengerentúliak fiatalságához képest, s csak fiainkban fogunk hozzájuk fiatalodni.

Ó, mindnyájunk apja, Renan! Nagyságodat csak akkor látom igazán, ha a jó, derék, okos, becsületes, bátor, felvilágosodott, éleseszű és mindentudó David Friedrich Strausst olvasom. Az ő nagy biztonságában micsoda korlátolt bugris volt ő hozzád, bártortalanhoz képest, s az ő mindentudása mily tudománytalan a te mindent megértésedhez képest! Te keresztény pogány voltál — ő szabadgondolkozó mucker.

* * *

Az atheista imája: Édes jó istenem, művelt és tudományosan gondolkozó ember létemre magától értetődik, hogy nem hiszek benned. De, remélem nem veszed rossz néven?

* * *

Különbözöm, tehát vagyok.

* * *

Élni annyit tesz, mint a más rovására élni. Táplálkozni annyit tesz, mint mást megemészteni. Erőnek lenni annyit tesz, mint más erőt lebírni. S ha ez így van: hát nem volt igazad, derék Proudhon, igazad még úgy is, a hogy nem gondoltad? A természet e rendjében egyáltalában lehet-e enyém egyéb, mint a mit lopok?

* * *

Tudós és lelkes könyvet szeretnék, ily címűt: *Állati iparkodás és kézművesség*. Takács írná meg benne a madarak fészekrakását, a hernyók gubószövését, mérnök és építész az odvakat, a barlangokat, a viziműveket, a miket a hangya, a méh meg a hód épít — és így tovább. A természettudós pedig felkutatná e kifejlett iparok kezdeteit, első nyomait és továbbfejlődését alacsonyabbrendű és osztályú állatoknál, s azokon kezdve e fejlettekig.

* * *

A legrégebbi időbeli primitív eszközökön az a legfeltűnőbb, hogy mennyire nem primitívek. A leges-

legrégebbi barlanglakó kőbáltája sem olyan, hogy én, fejlett, mai s kézi ügyességben is gyakorlott ember nagy vesződés és türelmes gyakorlat nélkül egyre-kettőre meg tudnám csinálni. Ez maga is bizonyosság arra, hogy a kor előtt, melyből első emberi emlékeink valók, már mérhetetlen messze időkben kellett embernek élnie a földön. Elvégre az első felragadott hajítókőtől az első tudatosan lehasított kőig, az első mesterségesen lecsiszolt kőtől az első nyélre kötözött vagy éppen a nyél számára átfúrt kőbaltáig nem lehetett rövidebb az út, mint ezektől a baltától a szedőgépig s a Krupp-ágyúig.

* * *

A civilizáció semmivel sem természetellenebb, mint az ősalapot; a világnak mindig az a rendje, a meddig eljutott.

* * *

A világon csak egy dolog természetes: a csoda, mert ezen nem kell tovább gondolkozni.

* * *

Az erkölcs: erkölcstelenség, mely közérzéssé lett.

* * *

Nagy gyönyörűség az álom s nagy jótétemény. Az a mély álom is, melyhez akaratomnak köze nincsen, és zsarnoki fenséggel emelkedik túl tudásomon s tapasztalatomon. De még szebb a hajnali álom, ez az édes kaczerkodás az ébrenléttel, ez a derengő hajnala az értelemnek, mely, mielőtt egészen elfoglalná a kormány széket: bibort, aranyat s mámoros szellőt küld maga előtt megvesztegető hirmondókul. Még ringatódzom az álom hullámain, de kezemben tartom már a kormány szalagot. Édes csalódásban valóságnak érzem még, a mi csak káprázat, de már magam szabom meg, hogy mi kápráztasson. Van eszem, hogy olyasmit válasszak, a mit szeretek, s ó mily öröm, éppen csak ennyi eszem van! Az a

kárörvendő több, mely egy óra mulva már pihent erővel mondja rá mindenre, hogy: szamárság, hiúság, képtelenség, lehetetlenség — az még nem mer előkerülni. Az majd csak együtt jön a kísérettel, mint a hogy a királyok sem küldik előre a hóhért.

Átélni a mit akar — egy embernek ha jut milliók közül. Ez bizonyára a legjava jó, de csak az akarat geniejeinek osztályrésze. Az akarat talentumainak be kell érniök félsikerekkel s fél boldogsággal. De vannak, s számuk egyre gyarapszik, betegei is az akaratnak, kiken még a véletlen szerencse sem segíthet, mert a mi csöpp cselekvőképesség akad bennük, mind arra fordítják, hogy az isten szerelmére valahogy el ne érjék azt, a mit megkivántak. Micsoda vígasztalan élet volna az övék, ha kárpótlásuk nem volna. De van. Ugyanaz az ellenhatás, mely a beteg tudó kavernáit megtölti reménységgel, az akarat hiányosságait kifoltozza álmokkal. Csak szemüket kell lehunyniok s menten tudnak akarni, — akarni oly hatalmasan, hogy e roppant hatalom előtt, mint a vihar előtt a palánkok, sorra ledőlnek az élet akadályai. Ez az akarat ronthat s teremthet száz világot, egy kávéház sarkában vagy egy hintaszék öléből. Ezek a világok oly tökéletesek, hogy a Daniel Defoe leltározó képzelete sem találna bennük hiányosságot. S ezek az emberek oly föltétlen urak, hogy az ő országukban ellenzék nincsen. Szamárság, hiúság, képtelenség és lehetetlenség arrafelé ismeretlen, elköltözött, meghalt. Ó szép világ, ó gyönyörűséges világ, örökös hajnali álom!

* * *

Ó képzelet, jövel s hazudj nekem. Hazudj a mennyi csak beléd fér, a mennyi csak belém fér, hazudj még ennél is többet: vágyam, hitem, éber álmom menten valóra váltja. Meg kellene vakulnom a sötétségtől, ha te világot nem gyujtanál; el kellene tikkadnom a hosszantúréstől, ha te a czélt előlegbe nem adnád. S a világtól is meg kel-

lene undorodnom, ha te nem szépítenéd. Nézd, az eszemet gúzsba kötöttem — ó, most hazudj, hazudj, míg föl nem szabadul!

Nem akarok megállani ott, a hová az öt érzé-
kem tilalomfát állított. Nincs türelmem megvárni,
míg fölfedezik a messzelátót, a nagyító üveget, a
Carnot-féle tételt, az energia megmaradását, az
aequivalentiát, a csillagködöket s az idegek elektro-
mosságát. A feleleteket is szürkéllem, a miket eddig
kaptam — túlságos egyszerűek, túlságos természe-
tesek, semmi csudálatos nincs bennük. Az én lelkem
pedig csudára szomjúhozik; nem szabályra, ha-
nem kivételre. Vagyis, prózában — ha a tudós azt
mondja: nem tudom, nem is fogom megtudni, hogy
van-e valami és mi az érzékeimen túl, én bizony
meg nem várom, míg ő kitudja, hanem előre meg-
mondom neki, hogy ott nem lehet más, mint a jó
isten meg azok az áldott jó kis angyalok. Továbbá
azzal sem érek sokat, ha a tudós elismeri, hogy
mindennek van oka s a mában okvetlen megvannak
a holnap magvai, de a közbeható és módosító erők
oly teméntelen sokfélék, hogy ő nyomon nem kö-
vetheti valamennyit s így sem a múltat, sem a jöven-
dőt nem számíthatja ki belőlük. Én bizony nem
várok, míg ő mégis kiszámítja, hanem egyszerűen
kivetem a kártyán, hogy mi volt tegnap s mi lesz
holnap. S aztán, ha elrémülök azon a gondolaton,
hogy én, én! én!! én is meghaljak s belőlem ne
maradjon semmi: túlságos szürke nekem az a meg-
nyugtató, hogy ne féljek, élni fogok műveimben,
gyermekeimben, az utódok emlékezetében, a csele-
kedeteim maradványában, a levegő szénsavában,
az anyaföld nitrogénjében, a bab foszforjában s a
spódium-gyár osztalékaiban. Ha ellenben jön egy
jó és derék ember, és biztosít afelől, hogy ne féljek,
mindenesetre tovább fogok élni, egyelőre csak
lélekben, de később még testben is — ez annyira
biztató perspektiva, hogy ennek fejében szívesen
elengedem neki a bizonyítékokat. Vigye el az ördög

a bizonyítékokat. Hiszek neki, mert szeretek neki hinni.

* * *

De hát még ha bizonyítékkal is szolgál. Hátha belenézek a kútba, s a vize sötét tükrén valóban ott látom ragyogni a szent Szüzet, karján az ő drága gyermekével. S ha kivetem a kártyán a jövőndőt, s a jövőndő valóban úgy következik be, mint a kártya mondta. S mikor ujjamat ráteszem az ezüst forintosra, az valóban elkezd kalandozni az ábéczében. S ha elmegyek Lourdesba s valósággal meggyógyulok. Mindezek megtörtént valóságok, a miket a tudós magyarázhat hallucinálással, autoszugesztióval, véletlenséggel, öntudatlan idegmunkával, izomrángatással, de folyamatukat épp oly kevéssé tudja, ma még, bebizonyítani, mint akár a pap vagy a spiritiszta. Egészen rajtam áll, kinek higgyek inkább: a papnak, a tudósnak, vagy a spiritistának.

* * *

De nem is kell mindig tudománytalanul gondolkoznom. Az az állítás, hogy a gondolat csak olyan váladéka az agynak, mint a nedvek a mirigyeknek, s hogy a lélek külön egyénisége és élete *ennek folytán* lehetetlen: valósággal tudománytalanság, mert alaptétele hamisság. Egyszerűen nem igaz, hogy a gondolat olyan váladéka az agynak, mint a nedv a mirigynek, s a mai tudomány még a mirigyek munkájával sincs egészen tisztában, nemhogy az agyvelőét tisztán látná s általában az életet átértené. Ellenben a legszigorubb tudományosság szerint is a priori semmiképpen sem lehetetlen, hogy vannak a világon olyan valóságok, entiák, existentiák, a miket mi érzékelni nem tudunk. Sőt a priori ez a valóbbszínű; a természetről az ő kábító sokféleségében nem szabad föltennünk azt a szegénységet, hogy teremtő munkájában ott állt meg, a meddig a mi érzékeink terjednek. Vagyis a test nélkül való lélekből egy rész:

a test nélkül való valóság már nem lehetetlen. De tovább is, a hipnózis és a szuggesztió csudáin túl, a tudomány, a legkomolyabb tudomány is kísérletekkel állapította már meg az érzéklet kihelyezésének lehetőségét, mikor például egy viaszgolyóbist szúrok meg tüvel, s a betegem ujja sajog és vérzik bele. Ime tehát a második lehetőség: a léleknek a testen túl való helyezkedése. Vegyük ehhez harmadikul a telepatiának s a dopelgängereinek egypár hitelesnek tetsző, meg nem czáfolt, de viszont a mai tudománynyal meg nem magyarázható esetét: ez olyan három alapkő, a melyre kinek-kinek izlésétől, hajlandóságaitól, tudásától s lelki fegyelmezettségétől függ, hogy mit építsen. A lélek halhatatlansága nem következik belőle, de az sem, hogy a lélek a testnek egyszerű váladáka. Nem következik belőle, hogy a Petőfi Sándor lelke éppen ezüst forintokat válaszszon ki a megnyilatkozásra — de viszont az sem, hogy akár mi valaha ne találjunk módot a lehetséges testetlen valamik tudomásulvételére, akár ők ne, hogy velünk az ő valóságukat tudassák. Vagy nincsenek-e fénysugarak, vegyi sugarak, a miket mi érzékelni nem tudunk, de kiesztünk gépeket, melyek helyettünk megmérik őket? Nincsenek-e agentiák, melyeknek valóságát meg nem értjük, da hatásaikból vissza tudunk rájuk következtetni? Minden lehetséges, csak nem mindennek találtuk meg a nyitját.

* * *

Abban talán mindnyájan megegyezünk, hogy a sakk, legyen bár még oly elmés, finom és érdekes játék is, semmi veszteségét nem jelentené az emberiségnek, ha kimaradt volna életéből. Elvégre a művészet, ha csak szép játék is, legalább üdít és mulattat mindenkit, a kinek érzékei vannak. A tudomány, ha még olyan elvont is, bizonyos kíváncsiságainknak ad táplálékot. Még a sportok is legalább frissítik a testet, s megszerzik képességeit

némely ügyességekkel. A sakkjátékkal nem jár semmi efféle mentség. Kimerítőnek kimerítőbb a legelvontabb tudományos munkánál, s az emberét, a ki mesterségül műveli, hamar belesodorja a félőrültségbe. Viszont haszna sincs semmi, még annyi sem, hogy, mint némelyek állítják, az elmét élesebbre köszörülné. Nem, inkább megbénítja az elmét, mikor leköti egy fixa idea számára; élesíteni pedig nem élesíti, mert a sakkember nem lesz, hanem születik, nem tanul, hanem készen pattan elé a Jupiter homlokából. A ki valamely sportban edzette izmait, másutt is hasznát veheti fürgeségének s rugalmasságának. A specifikus sakkgeniek elméje minden más téren terméketlen, s úgy vagyunk velük, mint az ugyancsak misztikus számoló-geniekkal, kik már négy éves korukban fejből számolnak gyökökkel és logaritmusokkal, de még harmincz éves korukban sem viszik annyira, hogy tisztességes és rendes kettős könyvvitelt nyugodtan lehetne gondjukra bízni. Egészen bizonyos, hogy azok a sakkgeniek, a kiket egyre a Napoleonokkal s a Moltkékkal méregetnek össze, még őrmesternek sem volnának valók, nemhogy hadvezérnek. Vigyázzunk itt a megkülönböztetésre: megtörténhetik, hogy a nagy írók, hadvezérek, zenészek vagy mérnökök közt kitűnő sakkjátékosok akadnak. De ezek a sakknak még oly magas fokon is mindig csak dilettánsai maradnak, ellenben sohasem történt meg, hogy az igazi sakkosok, a specifikus sakkgeniek valami egyéb téren és főképp valami produktív formában ki tudták volna mutatni az ő kombinatív, következtető és elrendező geniejüket. Nem, az ő geniejük csakis ebben a vérlázítóan meddő gyerekségben nyilatkozik meg, hasonlatosan ahhoz a szerencsétlen emberhez, a kit Párisban egyszer pénzért mutogattak, s képességeinél fogva valóságos kormányozható donjuannak kellett volna lennie, de soha szerelmi ügyei nem voltak s utódok a nevét nem fogják viselni.

A számoló s a sakkozó genie ebbe a kategóriába tartozik: a *túltengések* patológus esetei közé — s ha a pajzsmirigy túltengésével, a golyvával, még eddig nem is büszkélkedett senki, igenis voltak már fogművészek, a kik az állkapczájukkal hintáztak, struczemberek, a kik üveget ettek, hajgeniek, a kik fürtjeikkel mázsákat emeltek, bõrgeniek, a kik a kés nyomán nem véreztek, — s a természet, mely nem ismeri el a mi mesterséges megkülönböztetésünket test és lélek között, így terem sakkgenieket és számológenieket is, kiknek kombináló girusuk vagy isten tudja, micsodájuk teng túl ilyen betegesen. Az elmének e golyvája nemcsak a számoló s a sakk-genie képében jelentkezik a betegségek történetében. Közel rokona a szkolasztika genie, melynek megdöböntő példáit mutatja a talmudisták s a jezsuiták rettenetes kazuisztikája, s általában a jognak s metafizikának története. Itt is, mint ott, az elme legszebb képességei meddő játékba fogultak, teljesen elveszítve érzéküket a valóság s a komolyság iránt. Itt is, mint ott, ugyanazon nagy lelki erőknék teljes kép telensége a reális munkára — csakhogy míg a számoló genie Frankl Izidorokat egyszerűen elküldik a hivatalból, a hol rosszul vitték a könyvet: a Sanchezek, sőt még a lángelméjű megsejtő Hegelek kieszelései is beteggé tettek egész nemzedékeket.

* * *

A *herbertek* tragikuma nyilván abból sarjad, hogy, mint Schopenhauer jól látta meg, értelem és ebbe vágó tehetségek dolgában anyánkra ütünk, tehát ők is nem apjuk, hanem anyjuk örökösei, kik viszont, a szerelmi *wahlverwandschaft* tréfájából, rendszerint ellentétei, mert kiegészítői az apáknak. A *herbert* tehát, bizonyos külső és felszínes hasonlatosságon belül, apjával voltaképp ellentétes egyéniség, kit azonban a megszokás, az utánzás és a közvélemény nyomása ugyanolyan munka elvég-

zésére s ugyanazon pálya megfutására hajt, a mivel s a min apja lett nagygyá. Pedig még, ha az apja művészi vagy politikai tehetségének egy darabja vagy akár teljessége netalán meg is volna benne: hátha nem örökölte apjának ötletességét, vagy kitartását, vagy izgató képességét, a mi nélkül a tehetség tehetetlen ?

* * *

Pedig, ebben az egyben bizonyos vagyok, egyforma egyéniségeknek egyforma a sorsuk, néha nevetségesen aprólékos részletekig. A világ s az élet egy csomó állandó erőhatás, melylyel szemben az egyéniség egy kis csomó ellenható erő. Mint a kalapos mértékvevő masinájában a rugalmas halcsontok: úgy nyomulnak felém az élet adalékai egyforma nyomással, s úgy helyeződnek el pontosan a koponyám hegyei és völgyei szerint. Egyforma koponyáknak egyforma a kalap-ellipsziszük, s egyformán alakul életsoruk is.

* * *

Érdemes volna arraváló orvostudósnak ki-mérnie, milyen hatással van egy épkézláb s jószervezetű harminczesztendős ember belső részeire, ha valami szerencsétlenség folytán például le kell vágni mind a két lábát ? Bizonyos, hogy szíve, tüdeje, gyomra: mind úgy fejlődött és alakult, hogy nagy tetemet lásson el vérrel, levegővel, táplálékkal, s az is bizonyos, hogy fele akkora testnek mindebből csak fele annyi kell. A kérdés tehát az, hogy 1., az operáció után is a régi mennyiséget kebelezik-e be s a régi teljességű munkát végzik-e ezek a szervek, s e túlfűtöttség nem árt-e a megcsökkent testnek, vagy 2., kevesebbet vesznek-e be s kevesebb munkát végeznek-e, s ez akkor nem árt-e ezeknek a szerveknek, melyek nagyobb munkára szoktak ?

* * *

Gyógyítani tulajdonkép szakasztott olyasmi, mint eczetet gyártani vagy sört főzni vagy káposztát savanyítani. Elöttem egy vegyület : a beteg test. A föladat s a kérdés ez : mit kell ehhez a vegyülethez hozzáadnom, vagy mit kell belőle elvennem, hogy olyan folyamatot indítsak meg benne, melynek vége egy más vegyület : az egészséges test ?

* * *

Az egészségi, főkép étkezésbeli szabályokat sem lehet generalizálni. Még bizonyos klimák alatt sem, mert nemcsak a mai s az azon helyt való klíma szerint kell igazodniok, hanem hajdan való klimák szerint is. Nyilvánvaló, hogy a ma Európában és Amerikában élő lakosság nagy része még nem nagyon régen származott át távol keletről és délről, s hogy számlálatlan nemzedékeken át szervezete kevés húsételen, kevés alkoholon s főkép növényi táplálkozással fejlődött. Ezek nyilván megkeserültek, hogy olyan világba csöppentek bele, melynek rendjét, szokásait és étkezése módját a mérhetetlenül hosszabb idők során húson és sörön nevekedett, és szervezetükkel ehhez a táplálkozáshoz alakult északi és nyugati fajok szabják meg.

* * *

Ha az antialkoholizmusnak nemcsak szándéka volna nemes, de alapgondolata is igaz volna : az iszákos germán fajták ma rabszolgái volnának a józan latinoknak, s a Kelet bornemissza népei uralkodnának az itálnak hódoló részeg Nyugaton. Pedig nem így van ; a keleti népek tespednek, a latin népek hanyatlanak, a germánság uralkodik, sőt minden uralom *eo ipso* germán, mert még a latin népek arisztokráciája is germán vérség. Tudományban, mesterségekben, sőt friss testi erőben az iszákos németiség, angolság, amerikánus és skandináv miveltség vezérli a világot, nyers, középkori természetű terjeszkedő erőre pedig leghatalmasabb a pálinkaivó orosz. Általánosságban nem az az

igaz, hogy a szesz ártana az emberiségnek, hanem az, hogy szüksége van rá, különben a teljesen vad s állatnál is vadabban élő törzseket kivéve, nem is élne szeszszel. Hogy, ellentétben a többi állatokkal, él vele, annak az az oka, a miben az ember a többi állatoktól különbözik: a civilizáció. A civilizáció: védekezés a természet ellen; az emberi civilizáció: a körmön, fagon, szőrön, odun és csordán túl terjedő védekezés. Már most, úgy látszik: mentül több és jobb módokon védekezünk a természet ellen, e módok annál jobban csökkentik egy természetes védelmünket: a testnek, hogy úgy mondjam, deszinficiáló képességét. A vad természetben nincs betegség: ott csak halál van vagy élet; a betegséget a civilizáció teremtette meg. Nincs benne kétség, hogy a mit így a civilizáció révén ellentálló képesség dolgában veszítünk: aludt-téjtől pezsgőig, beteltől dohányig, máktól teáig, azt akarjuk izgató szereinkkel pótolni — csakúgy, mint a hogy az influenzát konyakkal gyógyítjuk, a kolerát pezsgővel, melyek, ha nem egyenesen, hát közvetlen amá hatások leküzdésére valók, melyek a szív verését gyengítik, gyuladásokat okoznak és így tovább. Az alkohol nem egyéb, mint a civilizáció ellen való orvosság.

* * *

Hát akkor kinek árt az alkohol? Megmondom: annak, a kinek nem használ. Vagyis a teljesen kimerült, megmérgezett, védekező képességében végképp megrontott szervezetnek, kinek ebből az izgató szerből már akkora adag kellene, mely viszont sokaságánál fogva teszi tönkre a szervezetet, a mely, mint az egész természet, közép mennyiségekre van berendezve. (Ha példa tetszik: itt a melegség, mely láz formájában a szervezetnek automata-orvossága, de bizonyos fokon túl gyilkos.) Árt továbbá azoknak, kik a szeszt olyan elegyben szedik, mely maga is kártékony, mint a romlott sör, festett bor, vitriolos

pálinka. Árt az iszákos embernek, kinél azonban az ivás nem ok, hanem következmény — például a szívtágulásosnak. Árt a beteg vagy gyenge embernek, kinek sok egyéb is megárthat, akár a kenyér is, vagy, mint a szopós gyereknek, a csibehús is. És árt, főképpen, a mesterségesen beteggé tett embernek, kinek maga az élete módja kész betegség, mert baromi életet él, mely nem felel meg az állati szervezet egy föltételének sem. Ilyen baromi életet él, a mai társadalmi és gazdasági renden belül, majd minden munkás és szegény ember.

* * *

Érdekes megfigyelni: Jókainak és Mikszáthnak összes munkáiban nem esznek s nem isznak annyit, mint Dickensnél lépten-nyomon.

* * *

A *weismannizmus* képtelenség. Lehetetlen, hogy a szerzett tulajdonságok ne öröklődjenek, mert lehetetlen, hogy a változások, melyek a test bármely részét érik, bármily lehelletszerűen, de mégis egész testünkre, egész szervezetünkre és ebben azokra a részecskékre is ne hassanak, amelyekből az utód lesz. (Ezt az *egész* testünkre való hatást a mi Picklerünk mutatta ki megdönthetetlenül; Semon, az ő *Mneme*-elméletével, csak jóval utána következett.) Persze: ha megvágom az ujjam, azért a fiam nem születik sebhelyesen. De ha én is, fiam is, unokám is, és mérhetetlen időn át mérhetetlen sorban minden leszármazóim állandóan ugyanazon mód üljük meg a lovat, vagy földön ültünkben sarkunkon guggolunk: bizony késő utódaink csámpásak lesznek, mint ahogy csámpásak némely keleti népek, s ezt igenis szerezték és örökölték.

* * *

Émile Zola egyszer megvizitáltatta magát egy csomó doktorral, mind csupa válogatott specialis-

tával — s bucsú után a sváb legény nem örül úgy a visum repertum-ának, mint a mily diadalmas elégtétellel tetette ő az ujságokba e vizsgálatok eredményeit. Különös eredmények, annyi bizonyos. A vörös kutyáról s a vörös lóról szóló általánosításán kívül nincs a gagszágnak, az örültségnek s a nyomoruságnak az a néphitben megállapodott vagy tudományosan kimutatott testi és lelki ismérve, a mit a tudós urak a Terre íróján meg ne találtak volna. Aki végignézett e litánián, sok mindent nem érthetett meg. Nevezetesen azt nem, hogy a nyavalyáknak az az obeliszkje, akit Émile Zolának neveztek, hogy közeledhetett akkor elég jó testi, lelki és pénzügyi állapotban, s minden mocsoktól ment előélettel az ő véletlenül megszakadt életének gondolom hatvanadik esztendeje felé? Hogy van az, hogy, mint piromániásnak illik, már két esztendő korában nem gyujtotta föl maga fölött a házat? Hogy van, hogy elsőfoku degenerátus létére nem bicskázta le játszótársait, nem ölte meg apját, később revolvért nem fogott tanárait, majd, a nyomoruság napjaiban, kenyeret nem lopott s váltót nem hamisított; hogy ifjúkori kicsapongások nem vitték sirba, maga-magára kezét nem fogott, valami jöttmenttel össze magát nem adta, és bombával mért nem robantotta föl az akadémiát, mely oly konokul elzárta előle kapuit? S viszont: hány olyan ember sétál a Lipótmező egy árnyas kertjében, s hány olyan ember dolgozik a váczi fegyház bűzös műhelyeiben, aki talán szakasztott azokkal a nyavalyákkal és szakasztott abban az összetételben bővelkedik, mint a milyenek révén Emile Zola hivatalos próbával bélyegeztette magát elsőrendű degenerátus geniének: hogy van hát, hogy az egyik szelvényt hamisított, a másik kétszer házasodott, a harmadik lovat lopott, a negyedik zsidót gyilkolt, de egyik sem újította meg kora művészetét, egyik sem forgatta föl a világ irodalmát, egyik sem nyomta rá bélyegét a kritikára, s egyik sem lopta bele magát az embe-

riség gondolkodásába! S való igaz: Julius Caesar, Nagy Sándor és Napoleon epilepsziás volt. De Gusztáv Adolf vagy Moltke vagy Bismarck nem volt epilepsziás, mégis legények voltak a talpukon. S nem bánom, Goethéről, a testi és lelki egészségnek eleddig példátlanul tökéletes harmoniájáról, egykét inkább dichtungos, mint wahrheitsos megjegyzéséből hadd következtesse Lombroso, hogy a nagy Goethének hallucinációi voltak, s legyen bár igaz, hogy Homérosz vak volt, Shakspeare tolvaj és Musset alkoholista: mi tudunk egy elsőrendű geniet és igazi költőt, a ki se nem lopott, se nem ivott, se nem hallucinált, sem a nyavalya nem törte, sem szeme nem volt rossz, sem esze ki nem hibbant, s huszonhét évet eleget élt arra, hogy a Petőfi Sándor nevet bevésse a művelt emberiség emlékezetébe. Hasonlóképpen nem tudok semmi rosszat sem Washingtonról, sem Franklin Benjaminról, sem Lessingről, sem Deák Ferencről, s ha igaz is, hogy Helmholtz epilepsziás volt, az is igaz, hogy Marx vaseségtségben élt hetven esztendeig. Azokat a testi jegyeket, melyeket Lombroso a lángelmén, az örültön s a gonosztevőn talál, nem találja meg valamennyin, csak egy bizonyos százalékukon, s én bennem él a gyanú, hogy ha sorra vizsgálnák mindazokat az embereket, kik sem lángelmének, sem gonoszságnak, sem örültségnek bizonyosságát nem adták, ama sötét jeleket ugyanakkorra százalékban lehetne megtalálni testükön. Voltaképpen az egész kriminál- és geniál-antropológus evangyéliomból csak annyi marad meg igazságnak, hogy csakugy, mint a fűszerkereskedők közt: a poéták, a hadvezérek s a nagy emberek között is vannak egészséges vagy beteg, okos vagy bolond emberek; hogy valamint a lélek egy a testtel, a bolondság is testi betegség; s hogy a ki vállalkozik arra a kockázatra, a mit valamely büntett elkövetése jelent, annak vagy a nyomorúság vette el az esztét, vagy sohasem volt helyén az esze. Az igazságok közt

nincs rangkülönbség, s én bizonyára nem kicsinylem ezeket az igazságokat. De épp ezek kedvéért kell megállapítanunk, hogy minden lépés, a mely ezeken túlment, legalább mindeddig, vakmerő általánosítás volt, tehát fölöttébb tudománytalan. Ugy vagyunk a genie s a bűnös testi típusaival, mint a race-okkal, melyeket az avatatlan menten fölismer és ezer lelki, testi, gondolkodás és stílusbeli jellemzetességeit ismeri, — de mihelyt avatott szem nézi, ezek az ismérvek összefolynak, elhomályosodnak, kézzel foghatatlanná válnak.

* * *

Ha igaz, hogy a természetben nincs ugrás: az egészség s a betegség közt sem lehet ellentét, csak fokbeli különbség. A tárcám egy rejtett zsebében évek óta hordok egy keskeny kék szalagot, és ha magam vagyok, otthon vagy úton, víz hátán vagy erdő sűrűjében: loppal kikeresem és bolond fővel csókolgatom. A szívem beledobban — ennyi az egész. De vannak emberek, a kik számára efféle kis kék szalag vagy zsebkendő vagy czipellő minden lehetséges tekintetekben fölér azzal, a kitől kapták — s ezek az emberek már betegek, és *fetisista* néven nyomorognak a Krafft-Ebing gyűjteményében. Ha köhögsz a portól, mely tüdődbe jutott: a tüdővész első lépcséjére léptél, s a neuraszténia csak harmadik emelete a bágyadtságnak, melylyel egy átmulatott éjszakáért fizetsz. S a bűn? Istenem: mindnyájan bűnösök vagyunk. Ha rosszkor vagy contremineben, s azokra gondolsz, a kik haussera mentek: máris vétettél a tizedik parancsolat ellen; s ha Nizzában eltöftöföz melletted Irina Pavlovna herczegnő, ez a szöke abszurdum, ez a kékszemű lehetetlenség, s te a soha el nem érés dühével lábtoppánva fordulsz e tovarepülő *de-már-ebből-nem-eszel* után: máris megtetted az első lépést a felé a túlzott elragadtatás felé, melynek legfelső fokáról fegyházzal emlékszik meg a büntető törvény.

* * *

Bizonyára: a büntetőjog kritikája nem lehet elég erős és tiltakozó. De egyről nem szabad megfélemedkeznie, éppen, mikor arról beszél, hogy a büntett mindig a társas élet terméke, s a büntetésnek viszont mindig az elkövetője egyes emberi személyéhez alkalmazottnak kell lennie. Nem szabad elfelejtenie, hogy éppen azok a rétegek, melyek a legtöbb bűnöst szolgáltatják, tudatlanságuknál s gondolkodás nélkül való baromiségük nál fogva tele vannak társadalmi elfogultságokkal s előítéletekkel; elmélkedés nélkül hisznek a törvény, az erkölcs és minden hagyományos szólam szentségében és igazságában; minden büntettet bűnnek, minden büntetést igazságosnak tekintenek, tehát a lelkük mélyén azt is, a mit ők követtek el s a mi őket sújtja. Ez mégis némi relativ és szubjektív lehetőséget és jogosságot biztosít a büntetés számára, melynek abszolút és objektív jogosságát senki sem tudja bebizonyítani. A büntető igazságtevés számára a haddelhadd csak akkor kezdődik majd, mikor minden ember művelt lesz és gondolkozó.

* * *

Ha az ember álmában megüti lábát, menten hozzáálmodja, hogy leesett a Gellérthegyről s beleütötte a hüvelykujját a vámházba. Így álmodnak hozzá a klasszicitás szerelmesei mindenféle nagy-szerű szükségét ahhoz a valósághoz, hogy a görög-latin iskola nyakunkon maradt kölöncz, olyan időkből, mikor úgy e nyelvek ismerete, mint a görög s a latin irodalomé és tudományé szakasztott olyan gyakorlati eszköz és élelmesség segítő ismeret volt a középkor istenes tudatlanságához s barbár származásu intézményeihez képest, mint ma a modern nyelvek s a modern természeti és társadalmi tudományok ismerete a klasszicitásban megfeneklett iskolás műveltséghez képest.

Arisztótelesz teméntelen sok számárságot foglal össze természettudomány címén, de mégis hala-

dás volt, gyakorlati haladás, ő hozzá magához térni vissza az ő tudását összekuszált barbár tudakosságtól. Ugyanilyen gyakorlati hasznú volt a római jog tökéletes rendszerének megismerése a barbár jogászság közepett. Szakasztott olyan renaissance és gyakorlati haladás volt ez, mint az eredeti görög és római építészethez való visszatérés az ugyancsak római-görög származású, de barbár kezekben elbarbárosodott román és gót építészettől. Szóval, a humanisták époly hunczut és földhöz tapadt materialisták és szabadgondolkozók voltak, mint a kik ma torkig vagyunk a humanista iskolával. A latin iskola csökevény maradvány olyan időkből, melyekben szükséges és eleven szerv volt.

* * *

Ám a csökevény nemcsak fölösleges, de kárteknő is. A vakbél nemcsak haszontalan, de veszedelmes is, méreg gyűjtője, gyulladás okozója. Az antik ideálokön való csüggés így szemre magasztos, valójában azonban barbár és brutális reakció. Ideálok mindig valóságokból fakadnak s valóságos kiformalódásra törnek — s hogy' szabad nekünk ma, a huszadik században, a gépi munka s az emberi szolidaritás világában olyan világrend ideáljain hevülnünk, melynek szükséges, elmellőzhetetlen, életében gyökeredző intézménye volt a rabszolgaság? Szamár az — ezt Engels mondta — a ki rossz néven veszi a görögöktől a rabszolgatartást. De gazember, a ki ma is rabszolgatartó szeretne lenni. S a klasszikus iskola önkéntelen bűntársa ennek a gázságnak, s nem véletlen, hogy a humanista iskola megmaradásáért ugyanaz az istenenség hevül most hirtelen, s a klasszicitás jóhiszemű bajvivóit azok biztatják leglázásabban, a kiknek ősei annak idején legveszekedett ellenségei voltak a renaissance humanizmusának, s a pápaság elpogányodása ellen kitalálták a jezsuitaságot.

* * *

Az egyoldalú római-görög klasszicitás többek közt éppen annak állja útját, a mire, állítólag, főképpen való : hogy a mai ember megérezze a multtal való összefüggését, s a mai műveltségnek első gyökérszállai felé rezegjen vissza emlékezése. A görög-latin monopólium kisikkasztja történelmi érzésünk-ből Asszíriát, Babilont, Indiát, Egyiptomot, Kartágót, Zsidóországot, a melyek mind jobban vagy legalább is úgy hatottak a világra, s első sorban éppen a görög s a római műveltségre, mint a görög s a római miránk. Ostoba kulturgöggöt s ezzel veszedelmes élheterlenséget is nevel belénk, melylyel egyedül idvezítőnek csakis a mi kulturformáinkat érezzük, s lenézzük s fitymáljuk a keleti műveltséget. Ha iskoláink igazi iskolák volnának : nem ott kellett volna-e már megtanulnunk, a mire Lihungcsangnak és Togónak kellett bennünket megtanítania? . . . Lihungcsang? . . . Togó? . . . Én az ország egyik legjobb gimnáziumába jártam s tanáraink közt tudósnak is, embernek is nem egy elsőrendű akadt. Azonkívül rossz kölyök is voltam, a ki össze-vissza olvastam tücsköt-bogarat, s volt egy kis kagálunk, melynek sportja volt a műveltség. Nos : első éves jogász voltam, mikor végre nekiültem, hogy végig olvassam a XIX. század történetét, s pontosan megtudjam, ki volt az a Cavour, Palmerston, III. Napoleon és Bismarck, a kiknek isten bizony volt annyi közük a magyar nemzet sorsához, mint, a kit fiaink elé példának állítanak, a különben igen derék és hői Leonidásnak.

* * *

A képzeletről csak hiszszük, hogy korlátatlan szárnyalás ; igazában egy helyben való topogás tapasztalataink körül. Új dolgot elképzelni nem tudunk, csak a régieket kombinálgatjuk, s már ezért is hiába jósolgatjuk meg, akár tudákoskodó kabbalával, akár őszintén bevallott szeszélyes vakmerőséggel, a jövőt. Hiszen csak meg kell nézni a

Két ezer év múlva című elképzeléseket, hogy megjelenésük után husz esztendővel mily gyászosan elavultak a valóságos fejlődéshez képest.

* * *

Az emberiség élete egyben mindenesetre olyan, mint az egyes emberé: abban, hogy az élet megtöri s lemondásba igázza. Mikor az emberiség maga felől gondolkozni kezdett, a természetnek különösen két kegyetlensége ellen lázadt föl: az ellen, hogy az emberi élet oly szemtelenül, oly égbekiáltóan, oly hasznavehetetlenül rövid, s az ellen, hogy ragadozó állatoknak kell lennünk, kiknek táplálkozása más teremtéseknek életébe kerül. A legrégebb utópiák, a görögök államregényei, az ő legjobb világaikat e két tengely körül forgatják. Az egyik százötven esztendőre nyújtja az emberi életet, a másik az embereket nem is halatja meg természettől fogva, hanem az öreg emberek, ha már nagyon elöregedtek, megkoszorozzák fejüket s maguktól ugranak a tengerbe. S mind e szép elképzelésekben az emberek nem esznek húst, hanem növényi táplálékon élnek boldogan, erősen és békességben. Háromezer esztendő óta kísért ez az ábránd a mai emberiség vágyakodásában s elképzeléseiben (s ki tudja, már azelőtt is, a régi kulturákban mennyit kísértett) — s a mai párisi vegyész, mely mesterséges táplálék kieszelésén töpreng, s a mai párisi fiziológia, mely a test öregségét okozó falósejtek megfékezésének főadatát veti föl: tulajdonképp ugyanezzel a két problémával vesződik. De ime, a legpárisibb párisi s a legemberebb ember: Anatole France is megírta az ő utópiáját (*Sur la pierre blanche*), s ebben az elképzelésben az emberi élet megnyújtásáról már nincs is szó, a mesterséges táplálkozás pedig félig-meddig csütörtököt mondott. Háromezer év alatt az emberiség megtört, s már álmában sem mer szembeszállni a valósággal. Az élet elől az álomba menekülünk, de álmunkat is markában tartja az

élet. Egy rég megírt kis versem jut eszembe, egy álmatlan éjszakám szülötte :

*Makacsul ülök kapud előtt, álom,
Kinyitját görcsös türelemmel várom,
S bár lüktet a fű s csikorog a fog :
Csak azért is aludni akarok.*

*Csak azért is, ha tán hiába is,
Ha, mint az ember, gyáva álma is,
S az élet úgy megtöri és veri,
Hogy üdvét megálmodni sem meri.*

* * *

Ez a gyávaság különben kezdettől fogva benn kísért az emberiség álmaiban. Az ábrándos görög is időhaladékot és udvariasságot könyörgött csak a természettől ; az egyik csak megduplázni akarta az élet esztendeit, a másik pedig csak azt nem akarta, hogy a halál erőszakosan és szomorúsággal csapjon le ránk, az öreg emberek úgy is, maguktól is megölik magukat és vidáman cselekszik ezt, koszorúzott fővel. Örök ifjúságról s örök életről már régen nem merünk álmodni, s arról sem, hogy az örök élet örök boldogság volna. A komor zsidó felfogás, hogy az örök élet örök büntetés, már benne kísértett a vidám görögben is.

* * *

Van ez utópizálásnak egy lesujtóan mulatságos oldala is : az örök emberi ostobaság, mely örökké akkor mutatkozik legvilágosabban, mikor az ember értelmes és lángelméjű. Bizonyos, hogy ezek a tudományos álmodók az emberiség leggeniálisabb példányai voltak, s e genialitás alól nem kivétel az a csoportjuk sem, mely e most említett görögökön kezdve le egészen Jean Jacques Rousseauig a *Retourbons à la nature*-t álmodja meg utópiának. Mint a tudomány egész történetében, itt is a geniális emberek mindent meglátnak, csak azt nem, a mi az orruk előtt van. Mind a régi görögök, mind Jean

Jacques tapasztalásból is, hallomásból is ismerhettek barbár, sőt vad s mindenesetre a magukénál fejletlenebb népeket, hallhattak azok életéről, szokásairól, erkölcséről és állapotáról, ismerhették a parasztokat s a matrózokat, s azonfölül az állatoknál is megláthatták, mit jelent és miben áll a természetes állapot. Miért gondoltak el mégis, és nyilvánvalóan jóhiszeműen, természetes, eredendő és civilizáció előtt volt állapotnak és rendnek olyan idilli állapotot és rendet, melyhez az embernek sokkal nagyobb műveltsége és fegyelmezettsége szükséges, mint a meddig eljutottak akár a farkasok, akár a medvék, akár a görögök, akár a francziák ?

* * *

Zeneszó csap fel hozzám az utczáról. Leteszem a könyvet, s kikönyökölok az ablakon. Elsőbb egy csomó cigánykereket vető utcai gyereket látok, majd egy nagyszakállú embert, a ki rémitő komolyan emelget egy czifragombos pálczát; mögötte egy csomó ember tüdejeszakadtából fújja a réztrombitát, leghátul pedig ennivaló kis poni-ló czepekedik rettentő nagy számárbőr-dobbal. Utánuk végtelen sorban egy csomó kékruhás ember emelgeti taktusra a lábát — csupa felnőtt ember, a kinek az a legfőbb igyekvése, hogy az isten szerelmére mind egyformát lépjen. Mellettük gyalogol egy másik felnőtt ember; egy darab vas a kezében, és furcsa mozdulattal köszönt vele egy harmadik felnőtt embert, a ki ott lovagol velük szemben, s az a legfőbb büszkesége, hogy kabátján aranyból van a gallér, ezüst rajta a csillag, s a nadrágja varrásán két ujnyi veres posztó fut végig. Felnőtt emberek, kiknek élete abban telik el, hogy rézgombokat fényesítsenek, egyformán lépjenek, s nevetséges mozdulatokkal fáradjanak égető napfényben! . . . Ó mily gyerekes dolog — s istenem: ez a legkomolyabb dolog a világon!

A SZAMÁRSÁG DICSERETE.

A kegyelmes úr a bécsi szalonemberbe oltott megyei ember vidámságával biccentett vissza, s korához képest fürgén biczegett a klub felé, — az én öreg barátom pedig, végig a Dorottya-utczán, a Váczi-utczán s a Kossuth Lajos-utczán, így elmélkedett:

— Kedves fiatal barátom, hiába ütődik meg négyszáztizenötödször azon, hogy én tisztelem a szamarakat. Igenis, én tisztelem őket, jobban mondván: nem őket tisztelem, de magunkat nem tisztelem. Magát, meg magamat, meg azt a sok értelmes embert, a ki leszamarazza az egész világot, de ez nem óvja meg attól, hogy maga is a legnagyobb szamárságokat el ne kövesse, föltéve, hogy egyáltalában elkövet valamit.

Én hallgattam s mosolyogtam. Az öreg úr folytatta:

— Ő exczellenziája bizonyára nem lángész. Azt sem állítom, hogy miniszterelnök korában túlságos genialitással kormányozta volna az országot. Nem hiszem, hogy ha ő lett volna a jó isten, a világ egyáltalában megteremtődött volna, akár nyolcz nap, akár nyolcz milliárdszor billiárd esztendő alatt. De most, miután a világ már meg van teremtve, egészen jól elkormányozná. Őszszel esőt küldene, nyáron szárazságot, a bűnt megbüntetné, az erényt megjutalmazná és soha semmiben nem akadna meg, mert mindent természetesnek találna,

úgy a világ berendezését, mint saját hatalmát. Egyszóval: ő magától értetődően elintézné a világ dolgait; maga meg én azonban oly különösnek, oly magasztosnak s oly bonyolultnak látnók a világ szerkezetét, úgy éreznők a felelősséget a ránk bízott lelkek sorsáért s a magunk végességét a feladatunk végtelenségéhez képest, hogy kiülne homlokunkon a verejték és megszöknénk. Ezért tisztelem én a szamarakat, s nem bízom a magam fajtájában.

Föltettem magamban, hogy az öreget ma nem zavarom semmi közbeszólással. Iróember volt, ki megszokta, hogy órákhosszat üldögél papirosa előtt, melyen mindig ő beszél s az ellenvetéseket is maga mondja el. Lassankint, egy élet megszokása rendjén, leszokott arról, hogy beszélgetni tudjon. Csak előadni tudott. Hallgató csak arra kellett neki, hogy helyeseljen, értelmes hallgató csak azért, hogy meg is értse, a mit hall, s ne csak udvariasságból helyeselje. Körülbelül úgy, mint a hogy vannak milliomosok, kiknek az orvos csak tyukszemvágásra kell, de ez az orvos aztán egyetemi tanár legyen. S csakugyan: az öreg úr hálás pillantással nyugtatta, hogy befogom a számat, és vidáman folytatta:

— Nem mintha én hinnék a Shakspere szentenciájában, hogy az eltökélés természetes színét a töprengés halavánnyá betegíti. Itt van czáfolatul mindjárt maga Shakspere, ki ugyancsak töprenkedett a világ minden dolgain, de azért igen épkézláb drámákat tudott írni, s vagyont is tudott szerezni. Ez a töprenkedésről való elmélet lári-fári, a mit csak azok találtak ki, a maguk igazolására, kikből a cselekvés tehetsége hiányzik. Nem igaz, hogy árt a töprengés, csak az az igaz, hogy nem használ. Sem a töprengés, sem a tanulás, sem a világ dolgainak legtökéletesebb ismerete. A tanulás és a tapasztalat csak azoknak használ, a kik nem szorultak rá. A kik természettől fogva tanácstalanok, tehetetlenek vagy itéletben gyengék, azok hiába informálódnak, elmélkednek s tanulmányoz-

zák a történelmet s a döntvénytárákat. Épp oly ügyetlenek lesznek, mintha semmit sem tanultak volna. Tudásuk csak fel van raktározva elméjükben, de az alkalmakon nem látják meg, hogy azokra illik, a mit ők tudnak. Napoleonnak, ha előtte hegy állott, mögötte folyó s körülötte három ellenséges hadsereg, nagy hasznára lehetett, ha ilyenkor eszébe jutott, hogy Hannibál is volt egyszer ilyen helyzetben, s akkor így meg így segített magán. De legrosszabb esetben Napoleon akkor is tudott ilyenkor segíteni magán, ha a Hannibál viselt dolgaiból semmi előzetes eset nem jut eszébe, ellenben magának vagy nekem ilyen esetekben sem Hannibál nem jutna eszünkbe, sem az, hogy mit kell vagy lehet ilyenkor tenni, hanem az, hogy : a teremtsit, hogy kerültem én ide ! mennyivel jobb volna otthon lenni a Báthory-utczában !

Az öreg úr elnevette magát, kedvesen, barátságosan, mintha más beszélne, s neki kéne nevetésével biztatni, hogy folytassa. Én is vele nevettem, s az öreg folytatta :

— Azt hiszem, a tanulással is úgy vagyunk, mint az étellel : ehetünk beafsteaket vagy spenótot, töltött káposztát vagy birkasajtot, csak az marad meg bennünk, a mi már meglévő matériánkat gyarapítja. Kedves fiam : ön a multkor elmagyarázta nekem Spencert, Marxot, Machot és Hertzka Tivardart. Ugy-e, megértettem? Ugy-e, olyan kérdéseket tettem, a miket nem tchettem volna, ha nem tudom, miről van szó? Ugy-e az ön előadása hézagait még magam pótoltam, sőt magam fejtettem ki, hogy úgy van, ez az igazság ; sőt hiszem is, hogy így van és ez az igazság. De olvassa el, a miket azóta írtam : van-e bennük nyoma az én új felfogásomnak? Van ám, majd megmondtam minek. Én hégeliánus vagyok s az leszek koporsóm zártáig, s a maga új embereiből csak az ment át idegeimbe, a mi már Hegelben is megvolt belőlük, — holott én Hegelt átulom, tudományos kalandornak tartom, aki sok

mindenre ráhibázott, de legtöbbször tudva csalt, mikor el akarta hitetni, hogy ő tud valamit olyan dolgok körül, a mikről épp oly keveset tudott, mint egy gyermekkertész vagy egy bizottsági előadó. De látja: én magam is efféle ember vagyok; van bizonyos helyes intuícióm némely nagy dolgok felől, minden egyéb felől pedig elméleteim vannak, melyek egymásnak ellentmondanak, melyek semmit sem magyaráznak meg igazán, melyek sohasem illenek egészen arra, a mire vonatkoznak, s a valóságot össze-vissza kell prokrusteszenem, hogy teóriáimba belefektethessem; a mely intuíciómban magam sem bízom igazán, de a mely elméleteket mégis mindig mindenre ráhuzok, remélve, hogy ráillenek. Ám, tudja mit: Marx is ilyen ember volt, sőt Spencer is; a legigazabb tudományos értelem, a legbecsületesebb logikai óvatosság sem ótta meg őket attól, hogy könnyelműen ne általánosítsanak, hogy helyes előzményekből hamis következtetést ne vonjanak; hogy sejtelmekre úgy ne építsenek, a hogy csak bizonyosságra szabad, hogy hiányzó szemek helyett czérnával ne kötözzessék össze a lánczot, sőt tudva le ne zárják szemüket a valóság előtt, csakhogy hajlandóságaik szerint való képet rajzolhassanak a világról. Mit használt e becsületes embereknek az ő becsületességük, e tudósoknak az ő tudományuk?

Az öreg úr sóhajtott, elhallgatott s szemüvege mögött, ahogy oldalvást láttam, elmerengett. Egyrészt jól eshetett neki, hogy az elmélkedés bizonytalanságában ily kiváló férfiakkal kerül egy társaságba, másrészt e bizonytalanság megfélemlítette. Hirtelen belekapaszkodott karomba, mint a hogy megkapja paplanát, a ki azt álmodja, hogy megnyílt alatta a padló, s most esik le a negyedik emeletről. Aztán megint csak nevetett, eleresztette karomat, s ettől fogva hozzám beszélt ugyan, de nem nézett rám:

— Annyi azonban szent igaz, hogy a cselekvés

emberei nem sokat törődtek az elméletekkel. Nem hiszem ugyan, hogy egy Bismarcknak vagy éppen egy Napoleonnak elméje ne tudott volna végig követni valami elmélkedést, a miből minden tanárjelölt le tud szigorlatozni. De bizonyos, hogy a világ végső dolgain nem sokat törték elméjüket, s olyan kérdések, a mikre nem tudunk vagy legalább ma nem tudunk felelni, egy perczre sem nyugtalanították őket. De ne higgye, hogy ártott volna nekik, ha rágondolnak a legmélyebb s legérthetlenebb dolgokra. Ez csak nekünk árt, kikből a cselekvés képessége hiányzik, de mi akkor sem tudnánk cselekedni, ha csak egyszerű szamarak volnának, nem tilozófusok. Ők pedig éppen úgy tudtak cselekedni, noha sem istenről, sem a világ legvégsőbb okairól nem tudtak semmi bizonyosat, mint a hogy Faraday vagy Lord Kelvin a legcsudálatosabb gépeket meg tudta szerkeszteni, noha gondolkozott az anyag s az erő legvégsőbb kérdésein, s nem jutott ezekben semmi bizonyosságra. Látja, ez az: ahhoz, hogy a világot igazgatni tudjuk, csak egypár felszínes, gyakorlati törvényt kell ismernünk, nem pedig valamennyit, s a legmélyebbeket is, melyekkel ezek a felszínesek kézen-közön összefüggenek. Igaz: a természetben nincs ugrás, de a természet gyakran elégeti a hidat, a min keresztül valahová eljutott, s nekünk, hogy az innenső parton háziásan rendezkedhessünk be, éppen nem szükséges visszamennünk a tulsó partra. Sőt nem is kell tudatosan tudnunk a dolgok rendjét; elég, ha idegeinkben benne van a dolgok ösztöne, s idegeink bölcsen és okosan cselekszenek, mialatt elménk a legszamarabbul gondolkodik. Nézze például Bismarckot vagy Goethét: a számárságnak egész katekizmusát lehetne összeállítani abból, a miket ők politikai vagy esztetikai elméletnek hirdettek; Bismarck védővamos volt, junker és antiszocziálista, Goethe pedig klasszicista volt: mindazonáltal Bismarck igen jó politikát csinált s Goethe igen jó verseket. Ellenben én nekem

a legnagyobb, a legigazabb elméleteim vannak a politikáról, s be tudom bizonyítani minden miniszterről, hogy számár, — de a gazdaasszonyomat nem tudom elküldeni, egy főispánt nem tudnék áthelyezni, s ha ujságot szerkesztenék, az a világ legrosszabb ujságja volna.

Köny csillogott az öreg úr szemében, mikor levonta a tanulságot:

— Igen, kedves fiatal barátom, én tisztelen a szamarakat, mert a szamarakból néha millió embertársuknak volt mérhetetlen hasznuk, én ellenben még magam sem láttam hasznát, soha, hogy olyan borzasztó okos ember vagyok. Van egy olasz közmondás: a szótól a tettig nagy út van még hátra. Ez sem igaz így; a szó s a tett között nincs egyenes összefüggés. Vannak, a kik okosan beszélnek, s tenni egyáltalán nem tudnak; vannak, a kik bolondok, a mig beszélnek, de bölcsek, mikor cselekszenek; vannak, a kik szó nélkül cselekszenek, s vannak, a kik maguk sem tudják, mennyire másképp cselekszenek, mint a hogy beszélnek. Néha a beszéd is tett, néha a tett sem mond semmit. A szó és a tett két külön világ, melynek semmi köze egymáshoz. Lehet, hogy mialatt mi itt sétálunk, a klubban kiütött a palotaforradalom, s ő exczellenciája tizenötödször kerül abba helyzetbe, hogy, mint kipróbált utilitét, átvegye a miniszterelnökséget. A mit mondani fog: mindenesetre számárság lesz. a mit tenni fog, csak talán lesz az. S ez az ő prae-je mi előttünk, kik úgy reszketünk attól, hogy számárságot találunk elkövetni, hogy ebbeli félelmünkből lett egész életünk egy számárság.

Kinában az udvari borbélynak az a próbája, hogy egy legyet kell beretvéval kettévágnia a menny fiának orrán, de úgy, hogy a felséges orrnak bántódása ne essék. A ki ezt nem tudja, az nem való császár borbélyának és császár miniszterének, s utána az ország úgy marad, mint a kit beszappanoztak, de meg nem beretváltak.

* * *

A cél szentesíti az eszközöket, de csak úgy, ha eléri.

* * *

A politikában nem mentő, hanem súlyosító körülmény, ha az ember nem tudta, mit cselekszik.

* * *

Knowledge is power. Az egyház nyilván azért jutott világhatalomra, mert az első papok voltak az első tudósok is.

* * *

Eszméket diadalra olyanok juttatnak, kik azokat vágy nem értik, vagy félreértik.

* * *

A közvéleményt meg lehet mérgezni, de csak olyan méreggel, a mi izlik neki.

* * *

Még olyan elme is, mint Deák Ferencz, azt hitte, tudj' isten mekkora bölcsességet mond, mikor az ujságíró elé csak egyetlen paragrafust szab törvényül: *Hazudni pedig nem szabad.* Valójában Deák Ferencz igen megakadt volna, ha csupa olyan

újságírója van, mint volt a szegény és genialis Kémény Zsigmond báró, a ki csakugyan nem hazudott soha, s egyetlen becsvágya az volt, hogy cikkeinek minden mondata egy-egy külön gondolat legyen. S épp ezért, igen, épp ezért: Kémény Zsigmond a képzelhető legrosszabb újságíró volt.

Már maga Deák sokkal inkább értett az újságírás mesterségéhez, s az ő híres husvétii cikke, melyben komoly képpel és szemöldökrándulás nélkül tudja azt írni a régi császárokról, hogy a hol gonosz tanácsosok elrontották a népek dolgát, ott az ő áldott jó szívük javított rajta: a történeti igazságnak ez a fenségesen célzatos megmásítása örök példája marad az okos, a szerencsés, a maga óhajátását másokba saját akaratuk gyanánt átsugallani tudó hirlapi cikknek. Ha ma olvassuk, s elfogultság és tekintetek nélkül olvassuk e híres cikket, meg kell vallanunk, hogy sem formája nem a leg-tökéletesebb, sem tartalma nem a legigazibb. Mindazonáltal és minden bizonnyal egyike a legjobb, mert céljait legjobban szolgáló hirlapi cikkeknek. Tárgyalásának nyugodt hangja megnyugtató altatódal volt azokban a nyugtalan, álmatlan, összeesküvéses időkben. A fejedelem személyével való példálódzás útmutató volt a zsák-utczába került s fejjel a falnak ment kamarilla számára. A lojális beszéd pedig annak a férfiúnak ajkán, ki legjobb barátait és legdicsebb társait ott látta lógni az akasztófákon, vagy látta egyet ugrani s a porban elvágódni a tiroli vadászok puskája előtt: ez a beszéd megnyugtatta Bécsset, hogy a magyar úgy tud feledni, mint kevés nemzet e világon. Ime: ez a husvétii cikk jelentősége; az, a ki mondja, az, a mit akar, az, a mit elhallgat, és az, a mit hozzátold. Mindezekből tökéletes és maradék nélkül való igazság legfeljebb abban van, a mit elhallgat. S a ki ezek után azt meri mondani, hogy Deák Ferencz hitvány jellem volt, erkölcstelen hízelgő és nemzetrontó áruló: az követelje az újságoktól,

hogy igazságot írjanak, csakis igazságot és teljes igazságot.

* * *

Mióta a világot szemlélem: mind azt látom, hogy még eddig minden ujság elpusztult, a melyiknek az volt a czíme, hogy *Igazmondó* — hacsak már maga ez a cím is hazugság nem volt. Nincs olyan ujság, a melyik igazat mondana — nem, mert az ujságírók hazug betyárok, hanem mert az ilyen ujság két hétnél tovább nem él. Az olyan ujságot tudniillik, a melyikben igazság van, csakis igazság és teljes igazság, nem olvassa senki, nem veszi senki, ennek folytán nem is hirdet benne senki, s a kiadó beadja a kulcsot. Az ujság se nem erkölcsi, se nem irodalmi vállalkozás, hanem üzleti vagy legalább is érdekbeli. Ne haragudjanak e kijelentésért, s ne mondják, hogy cinikus. Tegyük föl azt a hála istennek nem lehetetlen esetet: azt, hogy az ujság nem *egy* ember üzleti érdekét, vagy *egy* kottéria politikai törekvését szolgálja, hanem a kiadó az *ő* üzleti érdekét a közönség érdekében látja. Hát ugyan, mondják meg, kérem: valóban érdeke a közönségnek az igazság? Ha igazat akar-nánk írni, ezt kéne írunk: »Ugyis meghalunk mindnyájan, mit vesződünk ebben a rövid életben? A kenyeret egymás szája elől esszük el és szomorú vadállatok vagyunk valamennyien. Azonkívül ok-talan állatok is, kiket szent hagyományok és örök eszmék ürügyén járomba lehet fogni és meg lehet fejni. Hogy' tiszteljük az anyákat, mikor ugyan-csak ők, nem lehet másképp, a házasságtörő asszo-nyok is? . . .« És így tovább és így tovább — s ha az ujságok így írnának s az emberek így éreznének, az emberiség három nap alatt felakasztaná magát. E helyett az ujságok azt írják, hogy a munka neme-sít, az ember isten képére termett, az eszme örök, és minden anya szent. S az emberiség húzik tőle, és boldogan szúr le harmincz fillért vagy egy krajczárt,

a szerint, a mint a Times ringatja ábrándokba vagy a Friss Ujság.

* * *

Minden ujság valami pártot szolgál, mely ha nem is politikai párt, ugyanazon eszközökkel dolgozik, mint a politikai pártok. Vagyis: az igazságnak czélzatos megmásításával; az igazságnak azzal az egyik darabjával, mely benne találtatik minden pártban, az igazság ama másik darabja ellen, mely hiányzik az egyik pártból, mert megvan a másikban. Teljes igazság ép úgy nem találtatik sehol, mint a hogy vannak vegyi elemek, a miket mind- eddig tisztán előállítani nem sikerült. Igazságot sem látunk az életben máskép, mint elválhatatlanul összekeveredve hazugsággal. Az igazság csak a tudományban czél, az életben eszköz. A fizikában, igen: az elektromosság törvényei arra valók, hogy ott legyenek. Az életben azonban arra valók, hogy részint villamos vasutat hajtsunk velük, részint egyetemi tanárok legyünk a révükön. Van eset, mikor az igazság hasznos — ilyenkor az ujságban igazság is találtatik. Van eset, mikor az igazság ártalmas — ilyenkor az ujság hazudik.

Azt a legridegebb erénycsősz is elismeri, hogy vannak dolgok, a miket nem szabad megírni s vannak dolgok, a miket meg kell írni. Ez a megszorítás és ez a kényszerítés: hogy' fér ez meg a tiszta igazsággal, csakis az igazsággal s a teljes igazsággal? Ha pedig, akármicsoda tiszteletreméltó tekintetből, a hazugságnak az ujságban kaput nyitottunk: nem erkölcs dolga többé, hanem izlésé, érdeké vagy ügyességé, mely ponton csapjuk be előtte az ajtót. Némely, egyébként ártatlan jubiláris cikkektől, le egészen a Rochefort-fajtájú tollal való orgyilkosságokig csak fokozat van, de erkölcsbeli különbség nincs. Ha pia is, mégis csak fraus. Még az igazat is hazudnia kell az ujságnak. Igazabb és megokol- tabb érzés még nem volt a világon, mint a minő annak idején szegény királynénk meggyilkoltatása

körül eltöltötte a magyar szíveket, s megtöltötte két héten át egyvégbe a magyar ujságok leveleit. S ment volt-e mégis ez őszinte gyász jelentkezése a tudatos túlzástól s a mérték nem tartás tudatos izetlenségétől — sőt abban is, a hogy mi ezt a mi mélységes fájdalmunkat és kesergő gyászunkat a hűvösebbnek maradt bécsiék orra alá dörgöltük: nem foglaltatott-e az igazságnak olyan czélzatos kihegyezése, a milyen nem volna való sem a fizikába, sem a csillagászatba? S ime a közéletbe való, sőt ott szükséges — azt az ujságot pedig elégetnék, a mely valamely közáramlat ellen az igazság örök parancsaival merne előhozakodni. Persze, erre azt felelik, hogy nem is volna baj, bár elégetnének minden ujságot. Lehet. De, úgy gondolom, egy-egy ujságot mindenki kivenne ez autodafé alól, s mindenki azt az ujságot, a melyik, ha az igazságot nem is találta el, de eltalálta az ő szája izét.

* * *

Káprázatos elgondolni, hogy 1799 június havában, vagyis fél esztendővel brumaire tizennyolczadika előtt, ugyanakkor, mikor az ujdonsült francia republikát négyfelől verték: Svájcban, Németalföldön, a Rajna vidékén és Olaszországban; mikor Itáliát elvesztették s Egyiptomban Bonaparte a prófétát játszotta s majd hogy hálójába nem került Nelsonnak: hogy ezekben az időkben a francia nemzetnek és törvényhozásnak nem volt sürgösebb dolga, mint megállapítani, milyen mértékkel mérjen ezentúl az emberiség. Pedig ez nem véletlenség. A métermérték, mely mintegy a föld gömbjéről leszakított mértékegység: bár gyenge tapogatódzás, de már tapogatódzás a felé a természettudományi felfogás felé, hogy ha mi emberek a mi minden emberi vonatkozásainkkal beletartozó és hozzáfűzött részei vagyunk a világegyetemnek, okosan csak úgy rendezhetjük életünket, ha nem kis ujjunkból, vagy, mértékről lévén szó, hüvelyk-

ujjünkéből szópott álomelméletek szerint rendezük, hanem az egész természetből kivont igazságok szerint. A métermérték mintegy szimboluma az új világfelfogásnak, mely nem maga az ember körül forgó önkényes kieszelések mértékével mér többé, hanem a világegyetem arányaiban gyökeredző egységek szerint.

* * *

S hogy a francia törvényhozás ilyesmikre ráért, akkor? Hiszen egyebet sem csinált akkor mint ilyesmit. Hiszen az egész francia forradalom nem volt egyéb, mint ilyesmi. Mérésekkel, számításokkal, elvonásokkal és következtetésekkel bizonyos törvények és igazságok megismerésére jutott akkor az emberiség — s a tudományos meggyőződés fanatizmusával fogott hozzá a francia polgárság, hogy az életet mindenestül belegyömöszölje az elvont igazságok Prokrustes-ágyába. A francia forradalom minden prokrusteszi szörnyűségeit ez magyarázza meg — lábfűrészelő és nyaknyújtató kegyetlen erőszakosságát, mely a magasabb cél szentségeért nem riadt vissza a vérontás gyilkos eszközeitől sem. Ez a prokrusteszi módszer vele jár minden világboldogítással; az Augusztus, a Krisztus, a Mohamed s a Dsingizkán világimperiuma ugyanígy terjeszkedett, s alapjában Bismarck is ugyanezt az igazságot foglalta röpke szóba, mikor kimondta, hogy a korok kérdéseit nem szavazás dönti el, hanem vér és vas. Maga a természet is vérrel és vassal: a gyengébbek legyilkolásával, millió magvak elpusztításával, az erősebbek s az ügyesebbek diadalával s elharapódzásával terjeszti az ő igazságait. Igaz azonban, hogy nekünk embereknek a mi elménk nagyszerűségét abban kellene kimutatnunk, hogy olyanformán tudjuk egybeilleszteni a természet örök igazságait, hogy egyfelől ez összeszerkesztés a mi érdekeinknek kedvezzen, másfelől e szerkezet diadalra jutása ne kerüljön vérbe s ne szoruljon vásra. Ha valamely igazság

prokrusteszi mütétekre szorul, az azt mutatja, hogy nem helyes szerkezet, nem fakad tökéletes megismerésből, mert számításainál vagy nem ismert vagy elhanyagolt egy csomó adatot és mennyiséget. Sok igazság volt a római világfelfogásban, sok igazság a keresztyénségben és sok igazság a francia forradalomban. De a teljes igazság, úgy látszik, egyikben sem volt meg, különben nem került volna annyi vérbe a világnak hozzájuk való alakítása, s a világ is, alighogy nyomásuktól megszabadult, nem öltötte volna föl utánuk sok részben a régi formáját.

* * *

E számításbeli tévedést a francia forradalomról most már pontosan megállapíthatjuk. A nagy forradalmárok, a kik a vallásos dogma világregdjc ellen az értelem nevében fogtak fegyvert, maguk is dogmatikusai és doktrinairjei voltak az ő értelmüknek, melyet mindenhatónak hittek, holott akkor még legkezdetén is alig volt a megismerésnek. Ugy jártak, mint járnék én, ha tudnám, hogy egy melegített levegővel megtöltött gömb fölvisz a levegőbe, s én menten rábíznám a magam életét s az emberiségét egy ilyen gömbre. A gömb fölfordulna vagy elégne, s az emberiség lepottyanna s nyakát szegné. Az a csöpp természet- és világismeret, melylyel a mult század francziái az enciklopédisták révén rendelkeztek, nem alakította őket új emberekké, hanem a régi, dogmákon nevelt emberanyagot találta bennük, melynek a néhány, fogyatékos, töredékes és tökéletlen természeti igazság csak arra jött kapóra, hogy ezekről az új ugródeszkákról annál merészebb s ábrándosabb ívekben tehesse meg az ő régi világboldogító ugrásait. A Marat-k, Dantonok s Robespierrek még egészen a Torquemádák s az Albák véréből való vér voltak, csak éppen hogy más agyrémekért érveltek forró olajjal és hüvelykszorítóval, vagy pisztolylyal és nyaktilóval. A Szabadság, Egyenlőség és

Testvériség hármasság egy csöppel sem matematikusabb, mint az inkvizíció Szent Háromsága. A francia forradalom azért szorult a prokrusteszi módszerre, mert ebből a hármasságból indult ki, mely minden inkább, mint igazság. Mert nem igaz, hogy az ember szabadnak születik, inkább: rabszolgának születik, a természeti erők, a vadállatok, az embertársak, az éhség s a szerelem rabszolgájának. Az sem igaz, hogy egyenlőnek születünk; inkább kezdettől fogva roppant fokbeli különbségek vannak köztünk erőre, képességre, ügyességre s fejlettségre. S végre az sem igaz, hogy testvérekül születünk; inkább: gyilkos ellenségeül születünk egymásnak, *homo homini lupus*, a kik egymás elől esszük el a kenyeret, foglaljuk le az odvakat és szüreteljük le a szerelmet. Szabadság, egyenlőség és testvériség felé csak az igyekezhetik, a ki tisztán látja, hogy nem szabadsággal, egyenlőséggel s testvériséggel indultunk útnak.

* * *

A szabadság, mint a tenger vize, a szomju-ságot nem oltja, hanem neveli.

* * *

. . . A föld alatt megszenesedett élet, a föld színén megelevenedett szén — sehol e földtekén annyi erő nincs egy csomóban, mint a Maas és a Schelde folyása körül. Igaz, sehol annyi nem folyt abból a különös nedvből, melyről most a tudomány is megállapítja, a mit a babona már három-ezer esztendeje tud: hogy minden erők kvintesszenciája. Még nekünk magyaroknak is elképzelhetetlen, hogy, csak a középkor derekától fogva is, mennyi vér folyt Németalföldön s éppen annak déli felében, mely ma Belgium néven külön királyság. A hány becsvágy, érdek vagy gondolat hatnyolczszáz éven át megmozdult, mind e földön kereste véráldozatait. Fernand Khnopff, az ő nagy szimbolistájuk, sötét denevérnek ábrázolhatná tör-

ténelmüket, mely egy kövér, de szomorú rubénsi asszony meglékelt koponyájából szí vért és agyvelőt. A mélabús rozsdaréteg, mely e Khnopffoknak, Maeterlinckeknek s Jef Lambeauxknak akár vérszegény, akár robusztus művészetét belepi, mind e tenger vér vasszemcséinek lecsapódása. Vallónban is, flamandban is olyan fájt lakik e földön, mely, bár tud nagyokat inni, enni, szeretni és nevetni, tréfát nem igen ismer. Nincs érzése megismerni, mert, mint némely hiszterikáknak, a testét a hol csak érintik is, ott menten kiserken a vér — az egyetlen dolog, mely e nevetséges életben nem tréfaság.

* * *

E vérpárától átvódott világban minden sűrűbb, mint másutt. A köd, a szénfüst, a vér, az indulatok. Vannak területei, melyeken, akkora helyen, mint keresztben-szélteben az Andrássy-út hossza, hét-nyolczszáz emberi lélek, megfelelő számú igás és háziállattal: nem sétál vagy gyülekezik, hanem él, lakik, dolgozik s a földet túrja. Az élők ily sűrűsége még csak Kína némely helyein találtatik, ott is mint az emberi műveltségnek és iparkodásnak bár a mienktől formára eltérő, de rangra azzal legalább is felérő netovábbja. Csipkeverés, szőnyegszövés — erőnek, időnek, egészségnek és kitalálásnak légies aprólékosságba való beleölése, a túlműveltségnek e pazarlása, melyben az ember a természettől való legvégsőbb eltávolodásában a természet ősi pazarlásával találkozik: a kínai s a japán iparművészettel rokon különösségül vált sajátosságává e földnek. A nélkül, hogy az emberiséget valaha vezette volna, semmi emberi e néptől idegen nem maradt, s a csaták, melyekben vérezte és edződött, az emberiség csatái voltak. Véges emberek személyében, gyarló érdekek formájában — mint a hogy a világegyetem gondolatai nevetségesen apró élethez való ragaszkodások és kölcsönös fölfalások formájában indulnak meg és fejlődnek tovább. S akár-

mint értékeljük is egyenkint a Belgiumban időről-
időre váltakozva tülekedő érdekeket és veszekedő
embereket : a vér, mely ilyenkor a kövezet közeiből
kibugygyan, fölkelti a rokon áramlatot minden
emberi vérkeringésben. *Tua res agitur.*

* * *

Az emberiség ama nagy ügye, melynek erő-
próbái az egyre megújuló belga forradalmakban
mennek végbe, legbelsőbb velejét kifejtve, a követ-
kező :

Az osztályok és érdekek harczába, melynek for-
májában a történelem folyik, a legujabb fejlődés
új, módosító mozgatót vetett. Ezt röviden a teh-
nika föllendülésének szokás nevezni, s mihelyt e
szót halljuk, menten gépekre gondolunk, olajszagot
érezünk, képzeletünk lendítő kerekekkel telik meg,
hajtó szijakkal s pörölyök dübörgésével. De nem-
csak aczélból való gépek vannak. A gépben nem az
aczél a fő, hanem a lelketlen automatáság s a kér-
lelhetetlen biztosság. Ugyanaz a módosulás, mely-
lyel a gazdaságban a gép teremtette meg a modern
rabszolgaságot : a lelketlen automatáság s a kér-
lelhetetlen biztosság valami szerkezete révén végbe-
ment az emberi küzdelmi módok egyéb terein is.
Külsőre a géphez legközelebb a fegyver áll : ágyú,
gyorspuska, óraműves löveg, voltaképen maga is
gép, mely a nyers testi összeroppanás formájába
ugyanazt a rabszolgateremtő kilátástalanságot vitte
be, mint a többi gép a gazdaságiba, s a mit a köz-
beszéd abban a helyes megfigyelésben foglal össze,
hogy ágyú ellen nem használ a barrikád. Ugyanily
automata a közjogban az alkotmány, a társada-
lomban a jog — mind csupa keservesen kiküzdött
vivmánya a modern fejlődésnek, s menten kiküz-
detése után megakasztója is. (E gondolat nem az
én megfigyelésem ; szépen kifejtve megtalálhatják
a Pollák Illés *Erősek és gyengék* könyvében.) Mint a
gazdasági hatalom birtokosainak a gép : a politikai

s a társadalmi hatalom birtokosainak a fegyver, az alkotmány s a jog lelketlen és kérlelhetetlen ereje csakhamar monopóliumuk lett, melynek birtokában személytelenségbe s felelőtlenségbe vonulva, érdekeik vak megvédését nyugodtan bízhatják ez automatákra. Az erőszak hajdani világrendjében az alulmaradottak a jog bárdjával üthettek rést a privilégiumok várkapuin. Ma ezt nem tehetik, mert maga a privilégium is: jog. Hajdan az alulmaradottnak, ha ereje volt, joga is volt részt kérni a hatalomból. Ma, ha erejét kifejti: az jogtalan erőszakosság, igazságtalan hatalmaskodás, a jövő számára gonosz példaadás. Minden zsarnokságok közt, melyek alatt eddig az emberiség nyögött, az alkotmányosságnak s a jogrendnek e zsarnoksága a legmerevebb s legelviselhetetlenebb. Hajdan a nemesek elkergették a királyt, a paraszt elkergette az urat, a polgár elkergette a papot, aztán vagy kibékölttek, vagy nem, de mindig annak volt igaza, a ki kergetett, s nem annak, a kit kergettek. Ma, a ki a szerzetektől megvonja a népbútítás lehetőségét, vét a tanítás szabadsága s a vallási türelem ellen. A munkás, a ki bérmozgalomba áll, szerződészegő. A katona, a ki nem akar apjára löni, lázadó. A képviselő, a ki obstruál, szétrobbantja a parlamentarizmus kereteit. S a ki, mint a belga nép, azt mondja: elég erősek vagyunk, hogy meg tudjunk állni a magunk lábán is, s nincs szükségünk arra, hogy a trónról egy vén viveur és üzletember, kormányzószékekről az ő ügynöki kara s a klastromokból a herék serege diktálja, hogy mit szabad tennünk, mit nem: az vét az alkotmány ellen, mely az uralkodót szentnek és sérthetetlennek deklarálja, s alkotmányváltoztatáshoz kétharmad többséget követel. Hogy a népnek ez a többsége valójában megvan, az mindegy — a belga választási törvény szerint nincs meg. S hogy a nép, mikor általános választó jogot követel, hogy a klerikális rendszert leszavazhassa, nem támad, hanem védekezik: az

ellen, hogy népiskoláit a papok bezárják s még neveljék az analfabéták amúgy is huszonöt százalékát; az ellen, hogy roppant fogyasztási adókkal szíjják el polgári erejét egyházi czelokra; az ellen, hogy a katonafogó és helyettesállító rendszerrel a nagyhatalmaktól körülvelt kis országot védetlen hagyják s az ország védelmét a gazdagok válláról teljesen a szegényekére hárítsák át — ezek ellen s e gazdaságban és művészetben elsőrendű nép fejlődésének mesterséges megakasztása ellen: mindez nem változtat azon a valóságon, hogy a belga törvényhozásban ma az általános és prókátor kikötésekkel (mint a milyen a hirhedt pluralizmus) meg nem hamisított választójog számára többség nem található. Volt egyszer egy nép, a világ leglelketlenebb népe, mely a jog mesterségében is legtovább vitte, s csak az ő zsarnoki lelkéből lelkezhett a hóhéri mondás: *fiat iustitia, pereat mundus*. A belga nép e szörnyű tétel ígézetét akarja megtörni, s műveltségének s szabadságának világát akarja megmenteni attól, hogy a jog s az alkotmányosság elpusztítsa. S valahol az igazság a jognak, a szabadság az alkotmánynak lelketlen gépuralma alatt nyög, az emberek dobogó szívvel figyelnek Belgium felé, a hol legelőbb kell eldőlnie annak, hogy gép, ágyú, jog, alkotmány, hatalom és konokság ellen igazság, akarat, összetartás és önfeláldozás elég fegyver-e?

* * *

A híres íróknak, művészeknek s más efféléknek, a kiket mikor forradalomba s egyéb politikai lázadásba keverednek, nem mernek szimpliciter felakasztani: ezt az ő immunitásukat nem szabad irigyleni vagy jogtalannak nézni. E harag akkor volna igazságos, ha csakis az ő bőrük ügyéről volna szó. De nem arról, legalább nem csakis arról van itt szó, hanem közügyről. Forradalomnak vagy az igazság olyan kieroszakolásának, a milyen például a Dreyfus-ügy volt, szüksége van olyan emberekre,

a kik immunisak, vagyis büntetlenül mérhetnek olyasmit, a miért mást felakasztának. Ez az ügynek nyeresége, annak számára szükséges ellensúly, és hatalom a másik táborral szemben, melyben ott állanak a királyok, a mágnások, a papok, a tekintélyek, a kik mind ilyen immunisok, a kiket nehéz felakasztani, s akiket a sansculotte is szent áhitattal huz lámpavasra,

* * *

A restaurációkat mindig az teszi lehetségessé hogy a forradalmaknak is vannak Bourbonjai, a kik nem tudnak sem feledni, sem tanulni.

* * *

Az első mai király, úgy gondolom, Louis Philippe volt — de hát ő manapi iskolán ment is keresztül. Ő volt az első, a ki személyes nyomorúságából tudta, hogy szegénynek lenni rossz ; személyes tapasztalásból, hogy még a tanító is ember, és közvetlen szemléletből, hogy manapság a legolcsóbb népszerűség is hatalmasabb a legdrágább öröklött jogoknál. Ő benne termett hát meg elsőnek az a modern típus, a mely vagyont gyűjt ma, mert nem tudja mi történik holnap ; minden áramlatnak enged, mihelyt meggyőződött, hogy az erős ; a fiait elküldi katonának s a feleségét betegápolónak. Ki úri módon teszi, ki kevésbé előkelően, de a legtöbb megteszi. A népek számára a demokrácia iskolája nem a republikák voltak, s nem a XVI. Lajos kivégeztetése. Ez a véres példaadás nem alázza meg a királyságot, sőt mártíromsággal még magasztosabbá tette, s a republikák ingatag bizonytalansága hamar vágyat kelt olyan erősebb kéz után, melynek emberi gyöngeségét a hagyomány hatalma pótolja. De a nagy Napoleon s a kis Napoleon : ez a két császár volt az, a ki a világot kigyógyította a királyságból. Bábát és végrehajtót nem képzelhetek, hogy embert tisztelni tudjon : mert látja, mikor megszületik, s látja, mikor megalázkodik. Ilyen

tanulságos látvány volt a világ számára a mindenféle kis napoleoni királyságok megszületése, s a régi fejedelmek porig való megaláztatása. Mikor a római német császár leánya vérpadon halt meg, az ő kiömlő hősi vére biboros fényt sugárzott a királyi méltóságra. De mikor az osztrák császár leánya feleségül ment a korzikai rablóhoz; vagy mikor, egy félszázaddal később, az angol királynő testvéri csókot váltott harmadik Napoleonné asszonysággal, született Montijo Eugénia kisasszonynyal: ezek a békés, szerelmes és barátságos események szinte korszakosabbak voltak a nagy francia forradalomnál.

* * *

A mostani perzsa sah képét, ha akkora úr volnék, mint ő, kifaragtatnám a fáradtság szobrának, arczát abból a sárga régi elefántcsontból, amelyenből az indusok mozdulatlan báványai készültek, tétét fénytelenre rovátkolt fekete márványból, s a szemét, hiven természet után: üvegből... Sok fáradt embert láttam már életemben; munkában elcsigázottakat, tivornyákban elpetyhüdteket s az életbe belefásultakat; sorra elvonulnak előttem a szerkesztőségek, a kávéházak, a szedőtermek s a kaszárnya-inspekciók hajnali fáradt alakjai — de a fáradtság világrekordját mégis csak ez a hatalmas nagyúr éri el, ki a Nagy Frigyes mintájára, úgy látszik, maga is belefárad abba, hogy rabszolgáknak legyen a királya. Mint az ívóvizét, a törülköző kendőjét, a rendjeleit s a fotografáló gépét: a királyok királya a fáradtsága levegőjét is mindenfelé magával viszi; a gyorsvonat, ha őt viszi, reggeltől fogva késő estig teszi csak meg a Béctől Budapestig való négy-öt órás utat; a könnyű udvari kocsik lassan gördülnek vele végig a csukott boltajtóju utcákon, a lovasrendőrök ügetve kocognak mellette, a menete előtt karikázó detektiv-bicziklisták föl-fölbillennek a nagy lassuságtól. A színház, egy órával később kezdődik és koráb-

ban végződik, mint máskor, s míg a nagyúr fáradtan rátámaszkodva egyik könyökére, a másik karjával nehézkesen emeli szeméhez a gukkert: a mi idő ebbe eltelik, a páholy könyöklőjétől a nagyúr szeméig, az embernek eszébe juttatja az arab rege Aliját vagy kicsodáját, ki, míg a fejét elmerítette a dézsába, majd kiemelte belőle, a dsin egy élet minden gyötretéseit és válságait átálmodtatta vele az idő alatt.

* * *

Naszr-Ed-Din, a mai sah apja, különb és műveltebb ember volt a fiánál, noha ő sem lehetett volna tánczmester Párisban. Féltette életét a fiától, kit ezért egy vidéki kormányzóság számkivetettsé-
gében tartott, s Mozaffar-Ed-Dint trónraültéig, meglett ember koráig, nem érte a finomabb udvari levegő. A különbség köztük afféle, mint lehetett annak idején, a középkorban, Anjou Róbert Károly és Trencsényi Csák Máté között. Ilyenek lehettek, mint ma a sahek, azok a ma már elképzelhetetlenül nagy és hatalmas urak, kiknek ez az erő s ez a hatalom adta meg a jogot, hogy jeinseits von Gut und Böse, vértől csepegő ujjakkal, halálhörgéstől körülvéve, rablásban, gyujtogatásban, fosztogatásban és hatalmaskodásban tobzódva, mégis csupa tiszteletet és hódolatot keltő fenség és méltóság maradjanak. Ha kisebb ember csak századrészét is elköveti mindannak, a mi a Csák Máté lelkiismeretét terhelte: a középkori igazságszolgáltatás bizonyára kerékbe töri és négyfelé vágatja. De mikor Csák Máté elrabolta a király jószágait s fölperzselt az apátságokat, Fra Gentile, a pápa bibornoka, az ő kedves fiának nevezte őt, kinék minden megbocsáttatik, ha a király kezéhez békél. Gőgösnek, korlátoltnak, hirtelen haragúnak s lelke fenekéig gonosznak maradt meg a történelem emlékezetében a középkori nagy urak tipusa — s mégis, a mi mai szemünkkel nézve is, nem kevésbé tekintetes és hódolatra készítő alakok, mint voltak a maguk

idejében. A Hungária fogadó fölszolgáló pinczére bizonyára a kis ujjában műveltebb, okosabb és nyugodtabb lelkiismeretű ember, mint a sah, kinek itt jártakor szeszélyeit türte. S mégis, a merre a sah megfordul, sehol sem tudnak az ő nagyuri méltóságának igézetétől megszabadulni.

* * *

Ez a méltósága : ez csudálatos, és a világ nagy uraiban ma már nem találhatik. Párját csak egyet tudok : a magyar parasztét. Bizonyos, hogy a magyar nép ruhájának nem egy darabja : a báránybőr-süvegen s a subagalléron át le a gatyáig, perzsa származású, s nemcsak a székykapu, de különösen a kúnsági parasztábrázatok kemény metszésében is megtalálni a perzsa vonásokat. Ahogy a sah kocsi-jában végigömlik : birkabőr süvegével, deres, hosszú bajuszával, lassú kézintégetésével s rövid vastag újjaival, göggyével, méltóságával s szóval nyugalmával, szakasztott a kékbeli gazdag öreg magyar paraszt, ki az ő együgyűségében s míveletlenségében is önkéntelen tiszteletet kelt maga iránt. S itt megint Csák Mátéra gondolok, s az az érzésem, hogy a régi magyar nagyúr típusa a gazdag magyar parasztban híven átszármazott a mi nyugatibb napjainkba. Ebben semmi rendkívüli nincsen, sőt ez a folklórának egyik legismertebb jelensége. Mint a hogy a hektográf masszájának színéről az írás lassankint alásülyed legalsó rétegeibe : a népnek erkölcei és szokásai nem mások, mint az ő régi urainak századok rétegein át hozzája leszállott módja és erkölce. A sváb paraszt papucs, kurta nadrágja s hosszú ünneplő kabátja kétszáz esztendősi uri viselet ; a lengyel zsidó kaftánja és hajtincse a régi lengyel nemesség ünneplő viselete, s a mi kalotaszegi varrottasunk a régi erdélyi udvar úri asszonyainak himző munkája. A Csákok s az Ujlakiak is így maradtak meg a mi vásárra ballagó deres bajúsu öreg parasztunkban — s ha majd, századok multán, a teheráni

karcsú tornyokon az orosz kettős kereszt ragyog: a pétervári császári néprajzi társaság valamelyik arra léghajóztató tagja a stácziónál elandalodva nézegeti majd a jegypénztár előtt tolongó perzsa parasztot: ilyen lehetett Mozaffar-Ed-Din, az utolsó középkori nagyúr!

* * *

Ha olyan szomorú nem volna, s általában a szabadság javaival össze nem függene a zsidók sorsa, tulajdonképp kárörömmel kéne nézni. Mert ők találták ki azt a türelmetlen, bosszúálló, mindenkirē féltékeny s mindenbe beleavatkozó istent, a kinek nevében őket nem tűrik, őrajtuk állnak boszút, őrajuk féltékenyek, s őket verik ki mindenhol.

* * *

Furcsa követkeзések teremnek a zsidók s a niggerek képtelen helyzetéből. Minden fajta az emberi szépség fogalmát önönmagáról mintázza, mert környezetéből szűri le. De a mai zsidó és nigger nyugati népeket lát maga körül urakul s előkelőkül; képek és szobrok, melyeken szépséget tanul, ezekről mintáztak — s most már maga sem látja magát szépnek.

* * *

A zsidók tragédiájába vág bele az is, hogy tanítómestere kiki csak a saját fajtájának lehet, mert a tanító üt, ütést pedig idegentől nem tűrünk. Az igazság szobrának mindig valami talapzaton kell állania s az igazság érdeke, hogy talapzatánál fogva föl ne dönthessék. Széchenyi István megadóztathatta a nemest, fölzsabadíthatta a jobbagyot, s üthette tüzes ostorral az elmaradt magyart. Ő neki senkisémet vehetett gáncsol, mert maga is magyar volt, maga is úr volt, ki magyar földön a maga földjén vetette meg a lábát. De gondoljátok el, hogy Ballagi Mórának jutott volna 'részül' hirdetni mindazt, a mit Széchenyi hirdetett! A zsidók gyakran

kérülnek abba a hamis helyzetbe, hogy a maguk személyével ártanak az igazságnak, s az igazság hirdetésével ártanak a maguk személyének. Mert egyfelől, főképp még nemrég, legtöbb helyütt valóban idegenek voltak, más földről jöttek, és sokban ma is kívül szorulnak az uralkodó fajok és osztályok életén, s ezeknek sem erényeit, sem hibáit nem szívhatják teljesen magukba, s nem osztoznak sem átlátásaikban, sem elfogultságaikban. Másfelől jórészt *alulmaradt* nép és osztály lévén, az uralkodó társadalom hibáit vagy elfogultságait a maguk bőrén érzik. Tehát: egyfelől elfogulatlanabbúl látják meg az elfogultságokat, másfelől elfogultabban nézik. Ilyenek azok az ellentmondások, a mikből a tragikum fejlődik.

* * *

Mint majd mindenből, a mibe zsidók fognak bele: a czionizusból is farce kezd fejlőni. Ez erősen antisemita izű megjegyzésnek tetszik, pedig nem az. Mert ez a fejlemény igen természetesen következik abból, hogy a zsidóság helyzete más, mint mindenki másé, viszont csak azok a dolgok komolyak és sikeresek, melyek a világ megállapodott és megszokott rendje és módja szerint mennek végbe. Mi volna a veleje, az értelme, az elfogadhatósága a czionizmusnak? Az, hogy azok a zsidók, a kik pusztán azért, mert zsidók, hontalanok, kitagadottak és üldöztetés áldozatai: hazát találjanak, a hol otthon lehetnek és szabad emberi sorban élhetnek. Ám ez egyszerűnek tetsző cél előtt erdő sűrűségben merednek a dilemmák. Például: efféle ügyeknek támasztékai és munkásai természetesen a hatalmasok s a művelték. Ám a zsidóságnak egyéb összefogó kapcsa nincs, mint a zsidó vallás, viszont a zsidóság műveltjei és hatalmasai természet szerint közömbösek a vallási dolgok iránt; ugyis, mint művelték, ugyis, mint hatalmasok, vagyis olyanok, a kiket már elfogadtak teljes értékű embereknek, tehát nem igen csüggenek azon az

egyetlen-különbségen, mely elfogadtatásuknak oly sokáig útjában állott. Teremtsenek hát, ugyebár, más kapcsot, például a tudatos faji és nemzeti érzést? Ennek is sok a nehézsége. Elsőbb is a zsidóságnak egy nagy rétege — s éppen az, melyet a czionizmusnak kéne megváltania — fanatikusan, örületesen, semmi más európai vakbuzgóságához nem foghatóan vallásos, még pedig a vakbuzgóság ama veszedelmes formájában, mely nem tudatlanságban gyökeredzik, mint a szláv paraszté, hanem, mint a középkoré, megcsontosodott és megkövesedett, félreértett, agyonmagyarázott és eleven életét vesztett istenes tudományban. Ez a fanatikus zsidóság nem fogadna el hazának olyan hazát, mely nem elevenítené meg ezt a ma csak könyvekben és ghetto-szokásokban lappangó, végelgyengülésben élő rendszert, mint a hogy máris türhetetlen terrorizmussal teszi tehetetlenné azt az intellektuális táborot, mely a czionizmust tulajdonképpen megindította, még pedig igazán önzetlenül indította meg — mert mit keresne az angol, a holland, az amerikai zsidó Sionban? S ez éppen a másik bökkenő. Nemzeti érzés, annak mai értelmében és szinte bölcséleti tudatosságában csak a műveltekben lehet, tehát csakis azokban, a kik a világi műveltséghez hozzájuthatnak, vagyis többnyire a jobbmóduakban. Már most a legtöbb országban, a hol a zsidóknak jól megy soruk, egyuttal minden egyéb dolguk is jól megy; a hercegprimásokat ugyan nem közülok válogatják, de, ha egyébként az uralkodó osztályokba és foglalkozásokba tartoznak, mindenesetre különb úgy emberi, mint polgári életük az uralkodó fajtabeli kis emberekénél vagy éppen proletárokénál. Kivéve talán az egy Ausztriát, a hol nincs egységes nemzet, s a zsidót, ha nem is üldözik, de utálatos módon piszkálgatják: valahol a zsidó a nemzeti érzés és tudatosság lehetségeig eljutott, ott az az érzés eleven adatokból, vagyis környezetének adataiból és személyes érdek-

lódéseiből; szokásaiból és érdekeiből ölt testet, nem pedig írásbeli és filozófiai szerkezetből, — vagyis angol, franczia, német, magyar, olasz vagy hollandi nemzeti érzés gyanánt terem meg, nem pedig zsidó nemzeti érzés gyanánt, a mihez éppen a két legfontosabb adat hiányzik: az objektum, a nemzet (mert zsidó nemzet nincs), s a szubjektív érzés, mely a zsidóban a zsidó iránt ritkán több az emberbarátnál. A miniszterviselt olasz zsidó Luzzatti és valamelyik kisenevi áldozat közt sokkal nagyobb az érzés- és gondolkodásbeli távolság, s a testi, a lelki, az erkölcsi közösség híja, mint ugyancsak e kisenevi ember s a muszka czár ő felsége között, — legfeljebb, hogy Luzzattinak fáj a szive a szegény páriáért, a muszka czárnak pedig nem fáj. Lehetetlen, hogy ezt a Luzzattit sokkal több szeretet fűzze a zsidókhöz, mint fűz minden tisztességes embert a finnekhez, a lengyelekhez vagy az örményekhez — és sokkal több történeti s művészi érdeklődés, mint fűz minden művelt embert a görögökhöz, a rómaiakhoz, az asszirokhöz s az egyiptombeliekhez. A mely zsidóban pedig a műveltség, a gondolkodás és a másokért égő érdeklődés az átlagosan fölülemelkedik: az, ha becsületes lélek és elfogulatlan elme, nem állapodhatik meg afféle ábrándos és régieskedő papírosalakzatnál, mint a czionizmus, hanem gondolkodásával, erejével és érdeklődésével a szociális probléma felé fordul — csakugy, mint a hogy Edison nem bricska megszerkesztésén töri a fejét, hanem elektromos akkumulátorú gépkocsién. Igen sok zsidót lelkesíthet — bár aligha lelkesítheti úgy, mint a régi Hellasz emléke — a régi Zsidóország dicsősége. Am egy jövődöbelié, melynek színét a többi világtól ezer esztendővel elmaradt orosz és oláh zsidóság adná meg, s melybe egyéb országbeli zsidóknak egész egyéniségük, minden hagyományuk, hajlandóságuk és megszokásuk megtagadásával s akkora áldozattal kéne beletörödniök, a milyet még a muszka sem követel a finntól: az

legfeljebb olyan játékos pozór-elméket lelkesíthet, mint a szegény Herzl Tivadáré volt, vagy oly el-savanyodottat, mint a különben geniális Max Nordaúé. Egyszóval: a nemzeti eszme is éppen azokat a zsidókat teszi a czionizmus számára használhatatlanná, a kik nélkül a czionizmus soha zöld ágra nem vergődhetik.

* * *

Am ez nem minden. A czionizmus kilátástalan-ságát bizonyossá az teszi, hogy az a zsidóság, melynek révén a zsidókérdés lassanként világszerte megoldódik, egyáltalában nem számíthat a czionizmus-ban. Nem pedig azért, mert a zsidóságban világszerte most megy végbe az a folyamat, melyen minden egyéb európai nép roppant régen tulesett: a valláscsere. Mi volt oka annak, hogy már a régi időkben nem ment végbe, az fejtegetni messze vinne. Ide tartozik azonban az, hogy éppen mióta a művelt világban a vallás nem legelsőrendű kategória, s mióta mindinkább külsőséggé válik, a miben több a megszokás vagy a politika, mint a hitbeli tartalom: azóta a zsidó is könnyebben hagyja el ősei hitét és könnyebben cseréli át valamely uralkodó hitre. Mentül könnyebb e lépés, a mi azzal arányos, hogy egyfelől elég közömbös-e a társadalom a vallási dolgok iránt, másfelől elég türelmes-e arra, hogy az együttszenvedés becsülete és kötelessége ne fűzze a zsidót az ősi hithez — mondom, mentül könnyebb e lépés, annál gyakoribb is, természetesen befejezéseül és megpecsételéseül annak a teljes beolvadásnak, mely minden művelt és türelmes nemzettel szemben kötelessége is, törekvése is a zsidóságnak. Természetes dolog, a min csak hívő, de épp ezért nem elfogulatlan elme csodálkozhatik, hogy éppen ott, a hol egyfelől a vallás csak játék, másfelől a zsidók reczipiáltsága és beolvadtsága a lehető legteljesebb: hogy éppen Olaszországban a kiválóbb zsidó családok ifjabb nemzedéke jobbadán megkeresztelkedett. Természetes, mert, hogy a zsidó

vallás ily sokáig fenn tudott állani, azt csakis a ghetto-rendszer magyarázza meg. Nos: ez a legvégsőbb következtetéseket levonó beolvadás az egyik megoldója a zsidókérdésnek. A másik, a nagy megoldás: olyan világrend kialakulása lesz, melyben fajta, nemzet vagy vallás különbsége nem lesz válasz ember meg ember között. Ennek eljöveteleért is a beolvadt zsidók jobban dolgozhatnak, mint a különmaradtak, mert az idegenség bélyege, melyet a rosszakarat rájuk süthet, nem teheti gyánussá magát az ügyet. Bármint legyen azonban: a zsidóság társadalmi és politikai elismertetéseért tovább küzdhet a beolvadt zsidóság, de a zsidóság nemzeti kialakulásáért nem — s épp így: a szocializmus magáévá teheti a muszka és az oláh zsidók dolgát, mint a hogy teszi is, az örmények s a macedonok dolgával együtt, de nem segíthet mesterségesen tényészteni új nemzetet, mikor a meglevőkkel is éppen elég a baja.

* * *

Mikor a régi magyar portyázni ment, avarokat, kazárokat s egyéb zsidókat hagyott itthon, hogy ha valaki valakit ütni akar, ezeket üsse. Már akkor! Ezer év előtt!

* * *

Azt mondja a mi parasztunk, hogy a politika az urak hunczutsága. S igaza marad, valameddig a politika a hunczutok urasága.

* * *

Magyarország az okos emberek országa; sehol akkora százalék okos ember nincs, mint nálunk. Csak egy baja van a magyar okosságnak: a dölyfösség. Okulni csak az alázatosság tud, s a fálnak vágató páripának fölébe kerekedik a tapogatózó öszvér.

* * *

Vakard meg a magyart, bármi nagyságában s fejlettségében, elébed tűnik a búsuló magyar.

* * *

Valaki megfigyelte, hogy a mi dolgozó, sőt a munkába belcöszülő és belehaló állam- és egyéb közférjiaink alapján oktalanul és gyümölcstelenül pöcsékolják el erejüket és idejüket olyan lélektelen aktarágásban, a mit minden diurnista jobban el láthatna, mint a nagyméltóságú százkarú Briareusok. Ez valósággal így van, s a kegyelmes vagy méltóságos vagy nagyszágos napszámos uraknak csak az a mentségük van rá, hogy ez a lázas semmittevés minálunk általánosan el van terjedve. Azzal a munkával, a mivel leplezni akarjuk, hogy nem csinálunk semmit, elvégezhetnők a Herkules összes munkáit. Csakúgy, mint a hogy ismert okos, elmés, geniális, nagyszabású, vezérlő vagy legalább is exponált embereink egytől-egyig polihisztorok és enciklopédisták lehetnének azzal a folytonos fáradsággal, igyekezővel és adhoc-informálódó lélekjelenléttel, amely/lyel egyre leplezniök kell, hogy nem tanultak semmit és nem is tanulnak semmit.

* * *

Minálunk nem divat a munka. A tejjel-mézzel folyó országban, ha kevesebb is a tej és méz, mint hajdanán, de még mindig, ha nem csurran, cseppen annyi, hogy ne kellessen dolgozni érte. Minálunk csak három fajta munka van. Egyik, a melyik a legverejtékesebb erőfeszítésekkel és fáradságokkal játszsza ki azt a kényszerűséget, hogy dolgozni kellessen. A másik, melynek tipikus példája a magyar paraszt híres nyári virtusa: amelyik emberfölötti és utánozhatatlan erővel és sietséggel végez el valami roppant munkát, hogy e fáradsága árán annál tovább henyélhessen. A harmadik a gavallériából vagy féltékenységből való: melylyel az ember a maga dolgát ugyan el nem látja, de robotol más helyett vagy belekotnyeleskedik a más dolgába. Csak azt a munkát nem ismerjük, a melyik igazi munka: hogy kiki a maga mesterségéhez és hajlandóságához lassú, nyugodt, de kitartó és egyenletes

munkával előbb rendszeresen és gyökeresen megszerezze a kellő ismereteket, ezeket ugyanígy tökéletesítse és fejlessze, s ezekkel ugyanígy dolgozzon tovább, élete fogytáig, a maga körén belül s a maga számára. Ha az Akadémia arra tűzne ki díjat, hogy vizsgáljon le egy magyar ügyvéd négy nap alatt summa cum laude a pathológiai anatómiából: arra menten akadna vállalkozó, sőt nyertes vállalkozó is. De hogy ugyanaz az ügyvéd, ha negyven esztendősnél idősebb, vállalkoznék-e arra, hogy levizsgáljon az új perrendtartásból: az nem egészen bizonyos.

* * *

Nálunk az a szokás, hogy leköteleznek és boldoggá tesznek azzal, a mihez tulajdonkép minden szívesség nélkül jussod van. A mi hazánk az az ország, a hol az özvegyek örömkönnyeket sírnak, ha megkapják a rongyos pár nyugdíjgarast, melyért szegény uruk nemcsak megdolgozott, de fizetett is, — s a kis hivatalnok rendes és neki isten-ember előtt kijáró előléptetésével a minisztere örökre lekötelez négy képviselőt és három szerkesztőt.

* * *

Ritka helyütt értik úgy, mint nálunk: elvenni a kedved attól, a mit tudsz, s behajszolni abba, a mihez nem értesz.

* * *

Gáspár Artur barátomnak van egy kitűnő szava: a politikusnak, úgymond, a legtisztességesebbnek s legradikálisabbnak is, alkalmazkodnia kell az ország akusztikájához. Ó, mily igaz — különösen olyan beszélő országban, mint a mienk!

* * *

A magyar született szónok, csak könnyen beleesik a pohárköszöntőbe. Nyilván, mert lusta előre meggondolni, mit mondjon, s míg egyik ötlete után másik támad, ezt a közt is beszédrel kell kitöltenie.

* * *

Valaha a pestis volt a *morbis hungaricus*; mi a csömört ismerjük annak; de valójában a megrokkanást lehetne ennek nevezni. A mily gyakori eset nálunk fiatal embereknek országos szereplése: más országokhoz képest olyan ritkaság magyar embert ötvenedik esztendején túl friss erőben s új munkában látni. A magyar azon kezdi, hogy megöszül, s azon végzi, hogy elcsöndesedik. Nemcsak Berzsenyinek, Bajzának, Vörösmartynak, Széchenyinek, Kemény Zsigmondnak, Tóth Kálmánnak, Somssich Pálnak, Munkácsy Mihálynak volt utolsó néhány esztendeje élő halál, de még Deák Ferencznek s Arany Jánosnak is az életük utolsó tíz esztendeje lassu, kínos, meg-megpihenő, de egyre haladó haldoklás volt csak. Arany Jánostól származik a *sok kerített óriás fenékről* való szomorú szó. A magyar alkotás a töredékek világa; megrekedt pályák, félbemaradt munkák, lecsüggedt szárnyalások szegik a magyar géniusz útját. Alig van magyar nagyság, a ki egész dolgot alkotott volna, s alig magyar egyéniség, mely egészen kiélte, munkáiban egészen kiaknázza volna magát. Fekvésünk-e az oka, mely minden magyarra rároja az emberfeletti fáradságot, hogy egyenkint mind átugorja az ötvenesztendős közt, melyet a történelem és a geográfia a magyar haladásnak s a nyugati fejlődésnek közibe iktatott? Vagy ezzel kell fizetnünk a sok természetes geniálitásért, mely a magyarral veleszületik? Daudet mondja valahol, hogy e világon mindenért fizetni kell — s a gavallér magyar fizet is, két marokkal, a legnagyobb fizetséggel: étellel, egészséggel, dicsőséggel. —

MAGYAR MESE ÉS LEGENDA.

Vettétek-e észre, hogy a magyar népmesében sokkal kevesebb a változatosság, mint a kelet ezeregyéjszakáiban, a nyugati kék mesékben? A milyen bájos a magyar népmese, annyira egyhangú, s mint a hogy a nótáját szereti egyformán lejtetni, emelni és kicsengetni, a meséjét is így szereti a legkülönféle fonalakból egy mintára szőni és kerekíteni a magyar. Kötetszámra menő népköltési gyűjteményekből jó, ha féltucat különböző mesét lehet kihámozni. Pedig sem lélek szegénységére, sem képzelet bágyadtságára nem vall ez egyhangúság. A magyar népmese tele van mély megfigyeléssel, meglepő fordulatokkal, s egyszerűségéhez képest aránytalanul magasabbrendű humorral. Nem is az üresség egyhangúsága ez, hanem a vágyakodásé — egy állandó vágyé, mely soha be nem telő éhséggel kér új meg új táplálékot a képzelettől, s ennek minden adatait a maga állandó hajlandósága szerint mind azonegygyé alakítja. A hazulról elszakadt királyfi, ki álruhában, szegény sorsban tengődve, keserves és gyakorta alacsony munkában, szívósan és türelmesen, kitarásával, becsületességével s leleményes okosságával végtére elnyeri a szép királykisasszonyt: ez a magyar népmese, ez minden magyar népmese. Ha huszat-harminchat elolvasok egyfolytában, a könyv kiesik kezemből s úgy tetszik, mintha e meséket

nem is elmondanák, hanem maga a királyfi álmodná. A hogy estéről-estére lefekszik, s éjszakáról-éjszakára ott virraszt a jószág mellett: nyitott szemmel álmodozva valónak álmodja szíve vágyát, mindennap más formában, más színekkel, másfelül kerülve neki, de mindig ugyanazon álmot, mely a lelket tartja benne, hogy a nehéz megpróbáltatásban még a cél előtt el ne csüggedjen...

... A mese: reménység, a legenda: visszatekintés. S a magyar legenda szintén egyhangúságával különbözik az idegentől. Még a régiekben van némi változatosság; a hogy krónikáink ezeket följegyzik: különböző hányattatásoknak, fordulatoknak, világnézeteknek s gondolatköröknek, kelet és nyugat, pogányság és keresztyénség összeütközéseinek különböző lenyomásai látszanak bennük. Hunyadi Jánosig tartanak a magyar legendák — Hunyadi Jánostól fogva csak *egy* magyar legenda van. És pedig: a Hunyadi Mátyásé, a hódító nagy királyé, ki nagygyá, hatalmassá, világ urává tette a magyart, de egy napon fűgével *megétették*, s vége volt Mátyásnak s a magyar dicsőségnek. Vagy a Fráter Györgyé, ki a kígyó okosságával már éppen egy abroncsba készül fogni a császártól s a szultántól visszacsalt hazát, mikor rajta tör az idegen vezér s orozva leszúrja. Vagy a Zrínyi Miklósé, ki maroknyi őrségével megakasztja útjában a világverő szultánt — de ott is kell vesznie nyomorultan a szigeti várban, míg néhány mérföldnyire tőle tétlen vesztegel a felszabadítására küldött német ármádia. Vagy második Zrínyi Miklósé, kinek az volt bűne, hogy nagyon is megverte a törököt s magyar sereget akart teremteni, s egy szép napon vadászon megölte a vadkan — micsoda vadkan, megmondja egy fölírás a bécsi múzeumban egy régi puska agyán: *Én vagyok a vadkan, ki megölte gróf Zrínyi Miklóst!* Vagy a Petneházy Dávidé, ki Thököly hadnagyából császár hadnagyává partolva, első mászta meg a budai vár falát; kitűzve

oda a magyar zászlót, melynek helyébe a török őt magát köti föl, de vitézei még élve levágják; vitézségeért grófi rangot kap, s mikor ennek lakomáját lakja a német urakkal, egyszerre csak megérzi ételében a mérget, kirohan a palotából; föl a lova hátára, vad vágatással vágat neki hegynek-völgynek, mígnem lealél lováról s meghal. Vagy a toscanai Leopoldé, a kalapos király utódjáié, ki mihelyt visszaadta a magyarnak ősi alkotmányát, hirtelen meghalt. Vagy a Sándor főherceg nádorispáné, a magyarok barátjáié, ki ha nem is tudta megmenteni Martinovicsékat, de meg akarta menteni Magyarországot, s Thugut uram gondoskodott róla, hogy Laxenburgban épp akkor robbanjon fel egyszerre s időnek előtte a császárné tiszteletére rendezett tűzijáték, mikor az ifjú nádorispán vizsgálgatja, s halálra sebesül égésétől. És így tovább . . . ezek a legendák élnek, terjednek, támadnak tartóztathatlanul. Még az se kell, hogy igazak legyenek — a költő Zrínyi Miklós vadászaton s vadkan által történt halálát például hiteles és megbízható tanu, Bethlen Miklós erdélyi magyar úr írja meg az ő igen becses emlékirataiban. Még a *non è vero ma ben trovato* elfogadhatóságát sem kívánja e legenda; Petneházy Dávidról például kiderítette a történelem, hogy sem első nem mászta meg Buda várát, sem grófi rangra nem emeltetett, sem egyáltalában nem igen vették annyira számba, hogy érdemesnek tartották volna megmérgezni. Második Leopoldról bizonyos, hogy természetes hallál halt meg, és arra sincs semmi bizonyosság, hogy a laxenburgi rakétákat csakugyan Thugut miniszter robbantatta fel — mindegy, a magyar így tudja, így hiszi, így tudja nagyon is elhinni, s nincs az a hirtelen halál, melyhez ne *ezt* a legendát kötné. Még Amerikában is a kivándorlott szegény tót meg magyar paraszt megkuporgatott garasait már tíz esztendeje nem azzal csalja-e ki akárhány ügyes csavargó, hogy felöltözik vedlett veterán-ruhába, mellére tűz egy-

pár cotillon-rendjelet, s megsúgja a szegény embernek, hogy ő a Rudolf királyfi, nem halt meg, csak a zsidók akarták elveszíteni; az öreg király fél tőlük, s színre úgy tett, mintha agyonverette meg eltemettette volna, valójában azonban mást temettek el, az öreg király meg kilopta a fiát Amerikába, hogy ott szerezzen pénzt, megszabadítani vele a magyart a zsidótól. Nincs az a keserves csalódás, mely ezt a hitet kiverné a szegény paraszt fejéből, szívéből; ha megcsalódik: csak az az egy ember volt csaló, de a királyfi él és megszabadítja a magyart. Így várják vissza Kossuth Lajost is, talán még azok is, a kik itt énekelték a nótáját az ő sárga fakoporsója mögött, végig e nagy városon, a múzeumtól a kerepesi temetőig. Így volt még csak nemrég egy kitűnő generálisunk: madi Kovács György. A mokány kis magyar szerezhett volna érdemeket nemzete körül: csak svarczgelb maradt volna, kinek még magyar voltát sem akaróznak elismerni. De hogy egyszer egy hadgyakorlaton megvert egy német generálist — a mi bizonyára nagy és fontos cselekedet volt, de végre is megtörténik minden hadgyakorlaton — egyszeribe nemzeti hőssé lett, siratni valóvá, mint minden magyar hős. Hiába a valóság, hogy senki az ő diadalát rossz néven nem vette, sem lovagias ellenfele, sem kegyelmes királya; hogy változatlan kegyelemben haladt tovább fényes pályáján, s még, a mit ő maga alig nézett volna el más tábornoknak: betegnek is szabad volt lennie — az állandó magyar legenda menten birtokba vette az ő marczonea kis alakját, s nem adja ki a történeti igazságnak. Hiába az a másik lehetőség is, hogyha igazán áldozata lett is volna diadalának, akkor sem éppen magyarsága okán; hiszen a kitűnő és igazi hadjáratokban is győzedelmes Kuhn generális valóban efféle cselszövéseknek lett annak idején áldozata, de senki sem mondja, hogy azért, mert német volt. Mindhiába; madi Kovács Györgyről megmarad a le-

genda, hogy el kellett pusztulnia, mert dicsőséget szerzett a magyar fegyvernek, bizonyosságát adta a magyar katonai képességnek, jogcímet szerzett a magyar külön hadseregre...

Mi az oka ennek: könnyű megmondani. A kicsiny népek tragédiája, melyeknek külső ereje nem arányos hivatottságukkal, s hogy az életben megállhassanak, az élet nem egy drága javáról le kell mondaniok. Az elme megnyughatik e lemondásban, a szív meg nem nyugszik benne soha, s a féllábú függetlenségben az elmetszett félláb helye egyre sajog. Vágyaival a nemzet pártfogókat keres, csalódásaiért cselszövéseket okol. Még hitében is országát az isten anyjának ajánlja: a legfőbb pártfogónak, s közbenjárónak az Ur zsámolyánál. Szeretete pedig a fájdalmas anyáé, holt fiakkal bukott reménységeket gyászolóé.

CSAU MEIN.

Együtt ültünk a fogadó halljában, villamos fényben, remek kandallótűz körül, melyben gerenda-szám izzottak a drága keményfahasábok — errefelé, boldog Norvégiában, ilyen fával fűtenek. Mi férfiak, mylord, meg én, feketében, fehér nyakkendősen, mylady kivágott esti ruhában, vagyonérő prém válltakaróval. Szép két szál emberi teremtés volt; nem egészen fiatal már, de friss, üde és rugalmas. Az utazás s a fogadó-élet demokráciája hozott így össze bennünket, ebéd után való kis csésze kávé-nál, melyet mylord meg mylady, s önkéntelen utánzással magam is, azzal a bizonyos könyökemeléssel szállítottunk föl szájunkhoz, mely a mértani ív maga körül való megfordulásához hasonlít, mikor gömböt készül leírni.

— Mylady megbocsát, szóltam; nem udvarlási szándékból mondom, de a bizonyításhoz szorulok rá annak megállapítására, hogy mylady a legtökéletesebb s legelőkelőbb szépség, melyet az életben lát-nom adatott. Ez különben, nem nehéz észrevennem, magának myladynek is meggyőződése. Hasonlóképpen ő lordsága olyan tökéletes férfialak, a min-vel eddig csak a mi Jókaink régényeiben találkoztam, s talán még a Velasquez egy képén, a don Fernando d'Austria képmásán, csak azzal a mylord javára való különbséggel, hogy ez a spanyol Habsburg már erősen degenerátus, míg mylord maga az egész-ség. Ezt, mondom, meg kell állapítanom, hogy félre

ne értessem, ha azt hiszem, hogy mylord a lelke mélyén földműves, vagy, ha úgy tetszik: kocsis; mylady pedig a legszédítőbb fejőleány, ki valaha sajtárt emelt a majorságokban.

Csak angol tud oly szeretetreméltóan, oly melegen s biztatóan elmosolyodni, mint mylady s mylord rám mosolygott. — én pedig folytattam:

— Tévedés azt hinni, hogy a parasztban nincs uriság. A szertartás nem a nagyok kiváltsága, sőt mentül mélyebbre szállunk, annál több a szertartássság, s a hogy mi a mi kávécsészénket ajakunkhoz emeltük: rikító szabadosság ahhoz képest, mint emeli szájához, szent cselekedetül, a kannibál a megölt ellenség húsdarabjait. Tudom, mylady ösanyái hosszú fölfelé menő sorban, évszázadokon át udvari hölgyek valának, mylord apái pedig már Hódító Vilmos idejében urai voltak földnek, erdőnek, vadnak és parasztnak. De az uraság s a királyság magában nem teszi; a zuluknak is vannak királyaik és nemeseik, teméntelen idők óta. Ő ladységük, mylady ösanyái, a szűz királynő udvaránál füstölt oldalast reggeliztek, s megittak utána tea helyett egy pint sört; mylordnak pedig csak ő lordsága, az ő dicső emlékezetű dédapja kezdte meg a szokást, hogy ne csak palástot, köntöst és ujjast váltson, de inget is. Igaz, a mai nemzedék lázas igyekvéssel igyekszik jóvá tenni az ösök ebbeli mulasztásait — de nem teheti jóvá; natura non fecit saltum; nemcsak az udvarképesség; a fürdőképesség is öspróbát kíván. S maga a fürdő sem teszi; XIV. Lajos akkor fürdött nemcsak először, de utoljára is, mikor a tudós nő megfüröszttötte. A műveltségben való élés ősi volta teszi — s ebben egész Európa, mindenestül, messze elmaradt a Kelet népei mögött. Itt Európában is: franciák, olaszok, spanyolok és oláhok — igen, még az oláh pásztornép is — továbbá a magyarok is előtte járnak a germán-ságnak s a szláv-ságnak, mert ereikben sok van a régi római, etruszk, görög, arab és török vérből. De,

kivált önök angolszászok, roppant fiatalok. Az önök ősei még maguk is fákon élhettek, mikor az indusok már kimélni kezdték a lombok közt kergetődző, majmokat. Ez roppant különbség a radzsák javára, s az angol alkirályok rovására . . .

Elfelejtettem megmondani, hogy mylady széke karjára gyönyörű indus shawl volt vetve. Csak angol tudja figyelmét oly művészién megosztani, a hogy mylady s mylord félszemmél a shawlt kereste, de szemüket mégse vették le rólam. Én tovább beszéltem :

— Sehol sem láttam annyira e különbséget, mint New-Yorkban, a kínai fertályban. Ha egyenest a Waldorf-Astoriából vagy a Holland-Houseból mentem volna oda, az még nem tenné ; elvégre az amerikai urak és hölgyek valóban kocsisok s fejlődéányok, nemcsak képletesen. De volt szerencsém kevéssel azelőtt Brüsszelben az odavaló Metropole-fogadóban éppolyan előkelő s szeretetreméltó angol társasággal együtt lehetnem, mint most myladyé s mylordé, s egyre erre kellett gondolnom a fojtó bűzű kínai boltokban, az alacsony mennyezetű kínai vendéglőben. Mennyire pinczerek az európai gentlemanek a kínai pinczérhez, mennyire boltoslegények a kínai boltoshoz képest ! Mily finom ezeknek a kezük, mily előkelő az alázkodásuk, mily értelmes a mosolyuk, mily lágyak a mozdulataik ! Természetes : a kegyetek ősei csak az eke szarvát fogták vagy a fegyver agyát, míg e pinczerek s kal-márok apái, úgylehet, már tízezer éve elkerültek a gorombább s nehézkesebb foglalkozások mellől, s a finomabb mesterségek vagy az elmebeli munka fűrgébb s megkülönböztetett mozdulataiban iparkodtak. Még ma is : az önök sportja a teljes erőnek kiszámított kifejtése, de nem a finom munka pepecselésében való kényszerű mérséklése, visszafojtása, forgatása s alkalmazása. Értelmüket mindössze néhány száz esztendeje, hogy tudva dolgoztatják, míg ezeknek már a testét is úgy átitta az érte-

lem, mint a hogy a világ legcsúfabb embere, Voltaire, vénségére szinte kiszépült, annyi emlékbélyeggel alakította a maga formájára e rút ábrázatot a gyönyörű elme. Myladytól éppen ma az ebédnél hallottam a kétségbeejtő megjegyzést, hogy enni eszik, mert éhes, sőt sokat eszik, mert nagyon éhes, de igen mindegy számára, hogy mit eszik. Ez különben nem elég; Amerikában nem is illik törődni az étellel — nemcsak, hogy nem nőies, mint még százötven év előtt európaszerte volt, de nem is férfias. Azt hiszem: önök egy hiányosságukat emelik erénynyé, egy fogyatkozásukat parancscsá. Igaz, hogy az önök étele nem érdemli meg e nevet. Sótalan és sületlen húst nyakon öntenek sóval, eczettel, paradicsommal, mustárral s méntával — s ha a jó isten maga nem adta volna, hogy külön-külön a husnak, eczetnek, paradicsomnak s méntának túrhető legyen az ízé, az önök étele semmiben sem különböznék attól, mintha kavicsot ebédelnének. A sajtjuk faggyú, a mit vörös borral öntenek le, a boruk szesz, a mit megczukroztak. A francia, de még az olasz is, óriási magasságban áll önök felett, mert főz, mert megszerkeszti az ételeket, mert árnyalatait ismeri az ízeknek, s ezerféle fogással kényszeríti ki a vegyületekből. Az önök ételében vér, eczet, faggyú, czukor oly rikitóan kerül egymás mellé, mint katonáik kabátján a lángoló vörös s a vakító arany. S mi európaiak mind, még a francziák is, kiknek krémjei, párolt húasai és pástétomai, még az én magyar honfitársaim is, kiknek rétesei vagy paprikásai annyira finom árnyalatuak, hogy az önök ínye követni sem tudná: mind eltörpülünk a kínaiak főztje mellett, melynek csak bolond anekdotákból hallottuk hírét, de bele nem kóstoltunk — holott ezek az anekdoták is mit bizonyitanak egyebet, mint azt, hogy a kínai égen, földön, lombok közt s a tenger mélyén, madárfészekben, s czápa uszonyán, születésben s rothadásban, tűzben s jégben, lüktető testben s lomha agyagban keresi s hajszolja az ízeket.

melyek külön talán rosszak, de együtt menyeyiek. A newyorki Oriental Restaurantban, 3. Pell-Street, *csau-méin*-t ettem, a mi metélt tészta, csontjáról lefejtett csibehússal. De micsoda metélt volt az, s micsoda csibehús! A tészta kisült palacsintatészta, melynek minden egyes, vékonyra metélt szála különálló volt, puffedt és olvadékony, mint a *pomme paille*. Mégis az egész egy eledel volt, a szemcsésen porhanyó hússal egybepárolt; ízük egymásba hatott, s gyömbér, sáfrány, bors, faggyú, só, s egyéb ilyen, külön-külön borzasztó ízek, együttvéve s az ő kiszámított keverésükben, hihetetlenül, szinte légiesen finom egységes zamattá alakultak ez ételben. A nekem idegennek adott nehéz késsel-villával szinte vandálság volt feldulni e remek halmot; a szomszéd asztalnál egy japán fiatalember két fapálcikával ette, s tanítgatta e művészetre mellette ülő amerikai barátnőjét. Hiába tanítgatta — ehhez a művészethez tízezer esztendősnak kell lenni! Megtanulhatjuk, hogy e két pálczikát szögben kell egymáshoz illeszteni, s az így alakult csúcsra rája, rajta pedig szájukhoz lehet kapni akár a vizet is, de a hogy a japán azokat a pálczikákat fogta, forgatta, szögbe dőfte s szájához kapta: azt, mondom, a nyugati parasztkéz csak nyolczezer év múlva fogja megtanulni...

Csak angol tud oly mozdulatlanul megmozdulni, a hogy mylady az ő félkeztyús kezét mylordéra nyugtatta. Én meg így végeztem:

— Mert, viszont, nemcsak a tartózkodásban van finomság; néha a merészségben is. A mi asszonyaink sohasem tudnák eljárni a keleti nők vakmerő tánczait — de ne is tegyék, nem illenék nekik; nem részegítőek volnának, hanem nevetségesek. Mikor ebéd után való ivásra egyszer mylordnak egy pár kiváló honfitársával együtt maradtam, ezek az urak — a hölgyek természetesen visszavonultak — széles jókedvükben tánczra kerekedtek. Micsoda táncz volt ez! Mint mikor az ember leszáll a lóról, s rüg

egy párat, hogy a zsidbadtságot kiüzze a térdéből. Afpánczélós ösök ereszkedhetnek így térdre, vasvértetükben, mozdulatlan felső testtel, a sirboltokban, mint a hogy e gentlemanek mulattak. Pedig mégis groteszkek voltak; nem férfiasak, hanem nevetségesek. Látnák csak a mi magyar urainkat tánczolni! Tánczolni, kurjogatni, öklüket rázni, kabátjukat elhajítani, s mégsem lenni nevetségesnek! De ez mind semmi a messzebb kelethez képest. Mylady bizonyára volt már Konstantinápolyban, áthajózott Skutariba, s megnézte a tánczoló derviseket. Én is láttam őket. Nem csodálkozott azon, hogy nem nevetségesek, s nem is tartanak attól, hogy nevetségesek lehetnek? Pedig tarthatnának tőle, mert ezek a dervisek nem holmi alja-népség; vannak köztük előkelő kalmárok, sőt katonák is; azt a hórihorgas szerecsen-örnagyot bizonyára mylady is ott látta már köztük, kire minden konstantinápolyi utas emlékszik. Teremtő isten: hogy' járt ennek az óriásnak a feje; hogy' csavarodott a nyaka, a dereka; hogy' topogott a lába, hogy' himbálódzott a karja, hogy' egybeszaladt homloka, meg szemöldöke, miközben szemehéja lecsukódott s orralyikátárgult és melle zihált, mint a beteg lóé! És mégsem volt nevetséges, hanem rettenetes volt és szép volt, igen: szép és férfias; a velünk volt nyugati menyecskék kipirult rámeredésén, melázó hazasétálásán láttam, hogy szép és férfias volt. S vették észre a perzsa formájú egyházfit, ki a dervisek körül szorgoskodik? Mikor a tánczba belemelegszenek, egymásután oldják le s nyujtják oda a szolgának, kábultan, behunyt szemmel, bizonytalan mozdulattal, turbánbéllelő süvegjüket, zekéjüket, minden fölösleges ruhadarabjukat; ő meg lábujjhegyen megy oda, fejedelmi fejbiccentéssel áll meg előttük; megértő, rajongó, hódoló, de magára is tartó szemöldökkel, szemmel s ajakkal néz föl rájuk; szelid bizossággal veszi el a süveget vagy a zekét, behunyt szemmel ajkához éreti, s lábujjhegyen viszi egy

sarokba. Hol az a marquise és hol az az abbé, hol az a nyugati előkelőség vagy akár kényeskedés, mely külön vagy együtt csak távolról is meg tudná közelíteni azt a bájos méltóságot, azt a férfias lágy-ságot, amivel ez az utolsó ember ezeket a szennyes rongyokat ezekről az átizzadt állatokról leszedte! . . .

Mylady és mylord mélázva biccentett a fejével, én pedig elhallgattam. A zsarátnok összeomlott, a hall kiüresedett, a pincérek ásitottak. Mylady és mylord felállott; reggel utazni készültek és búcsuzóra kezüket nyujtották. Csak angol tud oly jólesően kezet rázni, mint ők shakehandeztek velem.

A

91696

TÁRGYMUTATÓ.

	Oldal.
Emberi dolgokról	5— 18
Temetőjárás	19— 22
Kilencz óra tájt	23— 26
Társadalmi dolgokról	27— 53
A Malthus evangéliomából	54— 57
Szerelmi történet	58— 63
Írói dolgokról	64— 90
Holubár	91— 97
Művészi dolgokról	98— 128
Meunier Constantin végrendelete	129— 130
Madame Recamier	131— 132
L'art pour l'art	133— 139
Tudásbeli dolgokról	140— 173
A számaráság dicsérete	174— 179
Politikai dolgokról	180— 204
Magyar mese és legenda	205— 209
Csau mein	210— 216